

**МІНІСТЕРСТВО ФІНАНСІВ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ПОДАТКОВИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

*Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису*

КРАСЮК ІГОР ПЕТРОВИЧ

УДК 343.983.2

**ДИСЕРТАЦІЯ
КРИМІНАЛІСТИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПІДПИСІВ І КОРОТКИХ
РУКОПИСНИХ ЗАПИСІВ, ВИКОНАНИХ ЗА ДОПОМОГОЮ
ТЕХНІЧНИХ ПРИЙОМІВ ТА ЗАСОБІВ**

Галузь знань 08 – Право

Спеціальність 081 - Право

Подається на здобуття ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ І.П. Красюк

Науковий керівник: Лисенко Володимир Васильович,
доктор юридичних наук, професор

Ірпінь – 2023

АНОТАЦІЯ

Красюк І.П. Криміналістичне дослідження підписів і коротких рукописних записів, виконаних за допомогою технічних прийомів та засобів. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право». – Державний податковий університет, Міністерство фінансів України. Ірпінь, 2023.

У дисертації здійснене теоретико-методологічне узагальнення та нове вирішення завдання, що полягає в комплексному аналізі теоретичних положень та розробці практичних рекомендацій щодо здійснення криміналістичного дослідження малих за обсягом об'єктів почерку, які виконані за допомогою технічних прийомів та засобів.

Отримали подальший розвиток наукові положення щодо наявності конкретного комплексу ознак малих за обсягом почеркових об'єктів, виявлення та оцінка яких свідчитимуть про факт підробки, засоби та прийоми, які для цього використовувалися. Наведено аргументи про те, що належність малих за обсягом рукописів до малоінформативних почеркових об'єктів не означає взаємозалежності й однозначності цих понять.

Встановлено, що предмет судово-почеркознавчої експертизи дослідження підписів та коротких рукописних записів складають: підпис та / або короткий рукописний запис, спосіб його підробки та обставин, які встановлюються на основі спеціальних знань у сфері почеркознавства та технічного дослідження документів. Визначено об'єкти експертного судово-почеркознавчого дослідження: малий за обсягом рукописний продукт (підпис, короткий рукописний запис); документ як матеріальний носій; явища, процеси й події об'єктивної дійсності, відображені на матеріальних носіях інформації, які надаються для дослідження.

У роботі сформульовано авторське визначення «технічного підроблення підписів та коротких рукописних засобів», під яким слід розуміти процес

відтворення автентичного взірця почерку за допомогою різноманітних технічних прийомів і засобів, із застосуванням приладів та пристосувань, майстерності виконавця та його навичок для досягнення максимальної подібності з почерковим об'єктом-оригіналом.

Стверджується, що з огляду на подібність обсягу почеркового матеріалу підписів та коротких рукописних записів, усю сукупність використовуваних способів їх технічного підроблення слід розділити на такі: що передбачають виконання будь-якої попередньої підготовки перед відтворенням необхідного почеркового об'єкта; не передбачають виконання такої підготовки.

Розвинуто наукові уявлення про сучасні способи технічної підробки підписів та коротких записів з використанням технічних засобів без нанесення рукописним способом: перемальовування за допомогою пантографа; з використанням спеціально виготовлених кліше (факсиміле); з використанням можливостей сучасної комп'ютерної та копіювально-розмножувальної техніки, репрографічних знакосинтезуючих друкувальних пристроїв.

Удосконалено тлумачення методики дослідження підписів та коротких записів, виконаних за допомогою технічних прийомів та засобів, як окремої методики судово-почеркознавчої експертизи, що має інтегративний характер, оскільки передбачає обов'язкове встановлення факту застосування технічної підробки, що передує наступному етапу дослідження.

Обґрунтовано потребу у розширенні компетенцій експертів-почеркознавців спеціальністю 2.1, що дасть змогу одному експерту в рамках судово-почеркознавчої експертизи всебічно дослідити такий складний об'єкт, як підпис, чи короткий рукописний запис, виконаний з використанням технічних прийомів та засобів. Наведено аргументи щодо виконання експертом взаємопов'язаних діагностичних та ідентифікаційних завдань під час дослідження підписів та коротких записів, які виконані за допомогою технічних прийомів та засобів.

Висловлено та обґрунтовано рекомендації щодо запровадження у вітчизняну практику проведення досліджуваних експертиз таких оптичних

методів дослідження малих за обсягом почеркових об'єктів, як сканування тривимірних мікрооб'єктів, метод спектральної 4D-візуалізації, метод одночасного формування та реєстрації спектрів комбінаційного розсіювання й фотолюмінесценції.

Ключові слова: судово-почеркознавча експертиза, дослідження, технічна експертиза документів, підписи, короткі рукописні записи, діагностика, ідентифікація, методика проведення експертизи, висновок експерта.

SUMMARY

I.P. Krasiuk. Forensic research of signatures and short handwritten records performed with the help of use technical techniques and tools. – Qualifying scientific work as the manuscript.

The dissertation for obtaining the degree of Doctor of Philosophy in the specialty 081 «Law». – State Tax University, Ministry of Finance of Ukraine, – Irpin, 2023.

The dissertation provides a theoretical generalization and a new solution to the scientific task, which consists in the comprehensive coverage of theoretical provisions and the development of practical recommendations for conducting a forensic investigation of signatures and short records made with the help of technical techniques and tools.

The scientific provisions regarding the presence of a specific set of signs, small in size, handwritten objects, the detection and assessment of which will testify to the fact of forgery, the means and techniques used for this, have received further development. Arguments are given that the fact that small manuscripts belong to uninformative handwritten objects does not mean that these concepts are interdependent and unequivocal.

It has been established that the subject of the forensic handwriting examination of the study of signatures and short handwritten notes is: a signature and / or a short handwritten note, the method of its forgery and the circumstances established on the basis of the integration of special knowledge in the fields of handwriting and

technical research of documents. The objects of expert forensic handwriting research are defined: a small handwritten product (signature, short handwritten record); document as a physical medium; phenomena, processes and events of objective reality, reflected on material carriers of information, which are provided for research.

The author's definition of "technical forgery of signatures and short handwriting" is formulated in the work, which should be understood as the process of reproducing an authentic sample of handwriting with the help of various technical techniques and means, with the use of devices and tools, the skill of the performer and his skills to achieve maximum similarity with the original handwriting object.

It is argued that due to the similarity of the volume of handwritten material of signatures and short handwritten means, the entire set of used methods of their technical forgery should be divided into the following: that involve the performance of any preliminary preparation before the reproduction of the necessary handwritten object; do not provide for such training.

Scientific ideas have been developed about modern methods of technical forgery of signatures and short records using technical means without applying a handwritten signature: redraw using a pantograph; using specially made clichés (facsimile); using the possibilities of modern computer and duplicating equipment, reprographic sign-synthesizing printing devices.

The interpretation of the method of researching signatures and short notes made using technical techniques and means has been improved as a separate method of forensic handwriting examination, which has an integrative character, as it requires the mandatory establishment of the fact of the use of technical forgery, which is the so-called "pass" for the moving to the next stage of research.

The need to expand the competences of handwriting experts with specialty 2.1 is substantiated, which will enable one expert to comprehensively examine such a complex object as a signature or a short handwritten record made using technical techniques and tools within the framework of a forensic handwriting examination. Arguments are presented regarding the expert's performance of interrelated diagnostic and identification tasks during the study of signatures and short records made with

the help of technical techniques and means.

Recommendations regarding the introduction into the domestic practice of conducting researched examinations of such optical methods for the study of small handwriting objects as scanning of three-dimensional micro-objects, the method of spectral 4D-visualization, the method of simultaneous formation and registration of Raman scattering and photoluminescence spectra.

Key words: forensic handwriting examination, research, technical examination of documents, signatures, short handwritten records, diagnosis, identification, examination method, expert's conclusion.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:

які відображають основні наукові результати дисертації:

1. Красюк І.П., Сухомлин Я.С., Тарасюк І.М., Молибога М.П. Дослідження підписів, які виконані за допомогою технічних прийомів та засобів. *Криміналістика і судова експертиза*. Вип. 65. Київ, 2020. С. 344-349. URL: <https://digest.kndise.gov.ua/archive/criminalistics-and-forensics-2020/>

2. Krasiuk I.P. Problems of Forensic Handwriting Examination in the Analysis of Signatures and Short Notes. *Scientific Journal of the National Academy of Internal Affairs*. Vol. 27, № 1. 2022. pp. 73-78. URL: <https://elar.naiu.kiev.ua/server/api/core/bitstreams/e6797d54-2fdd-4c90-b6a8-89beb0bae91b/content>

3. Красюк І.П. Підписи і короткі рукописні записи як об'єкти експертних досліджень. *Криміналістика і судова експертиза*. Київ, 2022. Вип. 67. С. 438-447. URL: <https://digest.kndise.gov.ua/archive/criminalistics-and-forensics-2022/>

4. Красюк І.П., Лисенко В.В. Розвиток і сучасний стан вивчення проблематики дослідження підписів і коротких рукописних записів, виконаних за допомогою технічних прийомів та засобів. *Криміналістика і судова експертиза*. Київ, 2023. Вип. 68. URL: <https://digest.kndise.gov.ua/archive/criminalistics-and-forensics-2023/>

5. Ortynska N., Baranyak V., Tsyliuryk I., Koniushenko Ya., Krasiuk I. Investigation and justice of crimes committed under war conditions in Ukraine. *Questiones Políticas*. 2022. No. 73 (40). pp. 311–329. <https://www.webofscience.com/wos/woscc/full-record/WOS:000837182800018> (Web of science).

які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

6. Красюк І.П. Документи як матеріальні носії інформації про підписи і

короткі записи, виконані за допомогою технічних прийомів та засобів. *Процесуальне та криміналістичне забезпечення досудового розслідування: мат. наук.-практ. сем. (02 грудня 2022 р.). Львів: ЛьвДУВС. 2022. С. 58-60.*

7. Красюк І.П. Установлення факту наявності чи відсутності ознак технічної підробки під час дослідження підписів та коротких записів. *Кримінальне провадження в умовах воєнного стану: нормативно-правові, методологічні та праксеологічні аспекти: мат. міжнар. наук.- практ. конф. (30 травня 2022 р.). Одеса: ОДУВС, 2022. Ч. 1. С. 51-53.*

8. Красюк І.П. Методологічні основи судово-почеркознавчого дослідження малих за обсягом рукописних текстів. *Актуальні питання кримінального провадження у сучасних умовах: мат. наук.-практ. конф. (31 травня 2023 р.) Одеса: ОДУВС, 2023. С. 134-137.*

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ.....	4
ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ КРИМІНАЛІСТИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ПІДПИСІВ І КОРОТКИХ РУКОПИСНИХ ЗАПИСІВ, ВИКОНАНИХ ЗА ДОПОМОГОЮ ТЕХНІЧНИХ ПРИЙОМІВ ТА ЗАСОБІВ.....	15
1.1. Розвиток і сучасний стан вивчення проблематики дослідження підписів і коротких рукописних записів, виконаних за допомогою технічних прийомів та засобів.....	15
1.2. Підписи і короткі рукописні записи, як об'єкти експертних досліджень.....	34
1.3. Предмет та завдання дослідження підписів і коротких рукописних записів, виконаних за допомогою технічних прийомів та засобів.....	55
Висновки до розділу 1.....	71
Розділ 2. ТЕХНІЧНІ ПРИЙОМИ ТА ЗАСОБИ, ЯКІ ВИКОРИСТОВУЮТЬСЯ ДЛЯ ПІДРОБКИ ПІДПИСІВ І КОРОТКИХ РУКОПИСНИХ ЗАПИСІВ.....	74
2.1. Способи технічної підробки підписів і коротких рукописних записів за допомогою технічних прийомів та засобів.....	74
2.2. Сучасні прийоми та засоби технічної підробки підписів і коротких рукописних записів.....	100
Висновки до розділу 2.....	119
Розділ 3. МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ КРИМІНАЛІСТИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ПІДПИСІВ І КОРОТКИХ РУКОПИСНИХ ЗАПИСІВ, ВИКОНАНИХ ЗА ДОПОМОГОЮ ТЕХНІЧНИХ ПРИЙОМІВ ТА ЗАСОБІВ.....	121
3.1. Загальні методологічні основи дослідження підписів і коротких рукописних записів як малих за обсягом почеркових об'єктів	121

3.2. Стадії проведення експертиз підписів і коротких рукописних записів, виконаних за допомогою технічних прийомів та засобів.....	143
Висновки до розділу 3.....	163
ВИСНОВКИ.....	166
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	170
ДОДАТКИ.....	196

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ДСТУ	Державні стандарти України
ЄРДР	Єдиний реєстр досудових розслідувань
КПК	Кримінальний процесуальний кодекс
МВС	Міністерство внутрішніх справ
МЮ	Міністерство Юстиції
п.	Пункт
р.	Рік
рр.	Роки
СРСР	Союз радянських соціалістичних республік
ТЕД	Технічна експертиза документів

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Розслідування більшості кримінальних правопорушень супроводжується проведенням судових експертиз, серед яких судово-почеркознавча є однією з найбільш затребуваних. Незважаючи на загальну комп'ютеризацію та зменшення в обігу рукописних документів, питома вага почеркознавчих досліджень незмінно залишається великою. При цьому відбувається певна трансформація у загальній структурі почеркових об'єктів, що надходять на дослідження, та завдань, які вирішуються експертами-почеркознавцями.

У судово-почеркознавчій експертизі малі за обсягом рукописні записи, як один із найскладніших об'єктів судово-почеркознавчої експертизи, набувають все більшої актуальності. Складність їх дослідження полягає в тому, що однойменні літери, цифри або змішані записи в спірному рукописі або не повторюються, або зустрічаються рідко, характеризується недостатньою вираженістю ознак нестандартних умов письма, що ускладнює можливість з'ясувати їх стійкість та варіаційність. Подекуди завдання зі встановлення виконавця ускладнюються у зв'язку із застосуванням під час підробки почеркових об'єктів технічних прийомів та засобів.

Широке впровадження в життя сучасних засобів поліграфії і копіювання, а також новітніх технологій для виконання реквізитів документів, актуалізувало роль досліджень підписів та коротких рукописних засобів у розкритті та розслідуванні кримінальних правопорушень. Це потребує застосування комплексу знань у галузі судового почеркознавства та технічного дослідження документів, адже поряд з питаннями щодо встановлення виконавця рукопису, в слідчій та експертній практиці все частіше виникає необхідність вирішення неідентифікаційних завдань. Часто такі завдання залишаються невирішеними, або за результатами відповідної експертизи робляться хибні, необґрунтовані висновки.

Таким чином, розробка та освоєння методів та методик дослідження підписів та коротких рукописних записів, виконаних за допомогою технічних

прийомів та засобів, обумовлює практичну значущість дослідження, забезпечуючи підвищення ефективності діяльності, з одного боку, експертних установ у отриманні криміналістично значимої інформації, з іншого, – слідчих та оперативних підрозділів у плануванні та здійсненні на основі цієї інформації оперативно-розшукових заходів та слідчих (розшукових) дій з метою отримання орієнтуючої та доказової інформації у кримінальному провадженні.

Теоретичне осмислення цього напрямку сприятиме й розвитку загальної теорії судової експертизи в рамках вчення про методи експертних досліджень малих за обсягом об'єктів письма, а також є підставою для подальшого розвитку криміналістичної тактики, в частині вдосконалення існуючих та вироблення нових підходів у побудові слідчих версій, у формуванні тактики окремих слідчих (розшукових) дій.

Питання вивчення властивостей почеркових об'єктів, визначення можливостей розв'язання ідентифікаційних, діагностичних та інших завдань під час почеркознавчого їх дослідження, технічного дослідження документів, були предметом уваги таких вітчизняних та зарубіжних криміналістів, як: В.М. Абрамова, Л.Ю. Ароцкер, В.Ф. Берзін, В.В. Бірюков, М.Є. Боднар, Т.В. Варфоломеєва, О.В. Воробей, С.Й. Гонгало, О.О. Давидова, А.Г. Дмитренко, Н.Г. Драпей, А.В. Іщенко, Н.І. Клименко, В.В. Коваленко, Т.Ю. Копильченко, В.В. Ліповський, В.К. Лисиченко, З.С. Меленевська, М.П. Молибога, Г.М. Надгорний, Г.В. Прохоров-Лукін, М.В. Салтевський, Є.Ю. Свобода, М.Я. Сегай, Т.О. Сукманова, Е.Б. Сімакова-Єфремян, О.В. Шведова, П.В. Цимбал, С.А. Ципенюк, В.Ю. Шепітько, Н.Г. Шпакович та ін.

У межах цього судового почеркознавства досить повно розроблені теоретичні та методичні засади вирішення ідентифікаційних завдань, спрямованих на встановлення наявності чи відсутності тотожності почеркових об'єктів. Натомість за часів незалежності в Україні підготовлено лише декілька комплексних монографічних праць та навчальних посібників,

об'єктам дослідження яких є підписи: Н.О Комісарова «Криміналістичне дослідження підписів, виконаних в умовах обмеженого зорового контролю» (2003 р.); О.В. Шведова «Комплексне криміналістичне дослідження документів, виконаних за допомогою комп'ютерних технологій» (2006 р.); Т.Ю. Копильченко «Експертні помилки у почеркознавчому дослідженні та шляхи їх подолання» (2010 р.); Д.В. Мельник «Дослідження малоінформативних підписів методом структурно-геометричних характеристик» (2012 р.); М.А. Грига «Криміналістичне дослідження підписів, виконаних за допомогою технічних прийомів» (2016 р.). Водночас, такі подібні до підписів за ознакою об'єкти письма, як короткі рукописні записи, які часто виконуються шляхом технічної підробки, лишились поза увагою науковців та потребують спеціального дослідження.

Загалом віддаючи належне теоретичній та практичній значущості наукових досліджень з означеної проблематики, слід відзначити відсутність комплексних системних досліджень, присвячених розробці теоретичних, практичних і методичних засад проведення дослідження малих за обсягом рукописних текстів, здійснених за допомогою технічних прийомів та засобів.

Складність вирішення ідентифікаційних та діагностичних завдань при проведенні досліджень таких малих за обсягом почеркових об'єктів вимагає застосування сучасних дослідницьких методик, використання яких вимагає вдосконалення традиційних та розробки нових методів, комплексного застосування знань у галузі судового почеркознавства та технічного дослідження документів. Зазначені обставини засвідчують актуальність та практичну значущість дисертаційного дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами, грантами. Дисертаційне дослідження узгоджується зі Стратегією забезпечення державної безпеки, затвердженою Указом Президента України від 30 грудня 2021 року № 56/2022, Стратегією реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015–2020 роки, затвердженої Указом Президента України від 20 травня 2015 року

№ 276/2015, Стратегією боротьби з організованою злочинністю, затвердженою Кабінетом Міністрів України від 16 вересня 2020 року № 1126-р; Національною стратегією у сфері прав людини, затвердженої Указом Президента України від 24 березня 2021 року № 119/2021.

Тема дисертації затверджена Вченою радою Державного податкового університету від 28 листопада 2019 року (протокол № 12).

Мета і задачі дослідження. *Метою* дисертаційного дослідження є комплексний аналіз та розроблення теоретико-методичних положень і криміналістичних рекомендацій щодо проведення досліджень підписів і коротких рукописних записів, виконаних за допомогою технічних прийомів та засобів.

Відповідно до поставленої мети сформульовані наступні *завдання*:

- прослідкувати генезу вивчення проблематики дослідження підписів і коротких рукописних записів, виконаних за допомогою технічних прийомів та засобів;
- з'ясувати сутність підписів та коротких рукописних записів, як об'єктів експертних досліджень;
- встановити предмет та завдання експертного дослідження малих за обсягом рукописів, виконаних з використанням технічних прийомів та засобів;
- визначити способи технічної підробки підписів і коротких записів за допомогою технічних прийомів та засобів;
- здійснити характеристику сучасних прийомів та засобів технічної підробки підписів і коротких рукописних записів;
- окреслити загальні методологічні основи судово-почеркознавчого дослідження малих за обсягом рукописних записів;
- деталізувати зміст стадій проведення експертиз підписів і коротких записів, виконаних за допомогою технічних прийомів та засобів;
- сформулювати криміналістичні рекомендації, спрямовані на удосконалення відповідних почеркознавчих досліджень.

Об'єкт дослідження – експертна діяльність з дослідження підписів і коротких рукописних записів, виконаних за допомогою технічних прийомів та засобів.

Предмет дослідження – криміналістичне дослідження підписів і коротких записів, виконаних за допомогою технічних прийомів та засобів.

Методи дослідження обрані та застосовані з урахуванням мети, завдань, об'єкта та предмета дослідження. Методологічну основу роботи склали прийоми, загальнонаукові та спеціальні методи пізнання. За допомогою законів та категорій *діалектичного методу* визначено сутність криміналістичного дослідження підписів і коротких записів, виконаних за допомогою технічних прийомів та засобів. *Методи формальної логіки* (аналіз та синтез, дедукція та індукція, абстрагування, аналогія) сприяли деталізації змісту питань, що стосуються характеристик об'єктів почерку, а також спеціальних знань, які застосовуються під час їх дослідження (у всіх підрозділах роботи). *Порівняльно-правовий метод* використано під час вивчення зарубіжного досвіду (підрозділ 1.3.), *догматичний* – для тлумачення, поглиблення й уточнення окремих понять та категорій (підрозділи 1.2, 2.1), *системно-структурний* – при групуванні почеркових об'єктів, а також при визначенні завдань експертних досліджень малих за обсягом рукописних об'єктів (підрозділи 2.1, 2.3), *статистичний* – при узагальненні результатів вивчення практики та результатів анкетування (підрозділи 1.3, 2.2 та 2.3), *соціологічний* – з метою підтвердження наукових висновків та результатів за результатами емпіричних досліджень.

Емпіричну базу склали систематизовані статистичні та аналітичні матеріали експертної діяльності; дані офіційної статистичної звітності Мін'юсту, МВС та Генеральної прокуратури за період 2018-2023 р., а також вивчення 52 експертних висновків з дослідження підписів і коротких рукописних записів, які виконані шляхом застосування технічних прийомів та засобів; узагальнені дані анкетувань 138 експертів.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що

дисертація є першим в Україні монографічним дослідженням, в обґрунтовано низку концептуальних і важливих для теорії і практики положень, висновків і рекомендацій, спрямованих на оптимізацію криміналістичних досліджень підписів і коротких рукописних записів, виконаних за допомогою технічних прийомів та засобів.

До положень, що мають відповідний ступінь наукової новизни, віднесено:

вперше:

- сформульовано авторське визначення «технічного підроблення підписів та коротких рукописних засобів», під яким слід розуміти процес відтворення автентичного взірця почерку за допомогою різноманітних технічних прийомів і засобів, із застосуванням приладів та пристосувань, майстерності виконавця та його навичок для досягнення максимальної подібності з почерковим об'єктом-оригіналом;

- обґрунтовано потребу у розширенні компетенцій експертів-почеркознавців спеціальністю 2.1, що дасть змогу одному експерту в рамках судово-почеркознавчої експертизи всебічно дослідити такий складний об'єкт, як підпис, чи короткий рукописний запис, виконаний з використанням технічних прийомів та засобів;

- наведено аргументи щодо виконання експертом взаємопов'язаних діагностичних та ідентифікаційних завдань під час дослідження досліджуваних почеркових об'єктів, виконанню яких передувало або супроводжувалось застосування технічних прийомів та засобів;

- з огляду на подібність обсягу почеркового матеріалу підписів та коротких рукописних засобів, усю сукупність використовуваних способів їх технічного підроблення розділено на такі: що передбачають виконання будь-якої попередньої підготовки перед відтворенням необхідного почеркового об'єкта; не передбачають виконання такої підготовки;

удосконалено:

- тлумачення методики дослідження підписів та коротких

рукописних записів, виконаних за допомогою технічних прийомів та засобів, як окремої методики судово-почеркознавчої експертизи, що має інтегративний характер, оскільки передбачає обов'язкове встановлення факту застосування технічної підробки, перед проведенням наступної частини дослідження;

- розуміння об'єктів експертного судово-почеркознавчого дослідження: малого за обсягом рукописного продукту (підпису, короткого рукописного запису); документ як матеріальний носій; явища, процеси й події об'єктивної дійсності, відображені на матеріальних носіях інформації, які надаються для дослідження;

- тлумачення предмета судово-почеркознавчої експертизи дослідження підписів, коротких рукописних записів, та таких його складових, як підпис та / або короткий рукописний запис, спосіб його підробки та обставин, що встановлюються на основі взаємоінтегрованих спеціальних знань у галузях почеркознавства та технічного дослідження документів;

- наукові уявлення про сучасні способи технічної підробки підписів та коротких записів з використанням технічних засобів без нанесення підпису рукописним способом: перемальовування за допомогою пантографа; з використанням спеціально виготовлених кліше (факсиміле); з використанням можливостей сучасної комп'ютерної та копіювально-розмножувальної техніки, репрографічних знакосинтезуючих друкувальних пристроїв;

дістали подальшого розвитку:

- наукові положення щодо наявності конкретного комплексу ознак, малих за обсягом почеркових об'єктів, виявлення та оцінка яких свідчитимуть про факт підробки, засоби та прийоми, які для цього використовувалися;

- твердження про те, що належність малих за обсягом рукописів до малоінформативних почеркових об'єктів не означає взаємозалежності й однозначності цих понять;

– підхід до таких етапів дослідження підписів та коротких рукописних записів: підготовка (попереднє дослідження), їх роздільне дослідження, аналіз і остаточна оцінка результатів дослідження і формування висновків;

– рекомендації щодо запровадження у вітчизняну практику проведення досліджуваних експертиз таких оптичних методів дослідження малих за обсягом почеркових об'єктів, як сканування тривимірних мікрооб'єктів, метод спектральної 4D-візуалізації, метод одночасного формування та реєстрації спектрів комбінаційного розсіювання й фотолюмінесценції.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що обґрунтовані в дисертаційному дослідженні теоретичні і методичні підходи, а також практичні рекомендації та висновки можуть впроваджені і використані у:

- освітньому процесі — для розробки навчально-методичних матеріалів, написанні підручників і посібників з навчальної дисципліни (акт про впровадження результатів дисертаційного дослідження Львівського державного університету внутрішніх справ від 07.09.2023);

- практичну діяльність – у системі службової підготовки кадрів (акт про впровадження для наукових розробок Київського науково-дослідного інституту судових експертиз Міністерства юстиції України від 01.11.2023).

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійною, завершеною науковою працею. Сформульовані в ній положення, узагальнення, висновки, рекомендації та пропозиції обґрунтовано на підставі самостійно проведених досліджень.

У науковій статті «Дослідження підписів, які виконані за допомогою технічних прийомів та засобів», опублікованій спільно з Сухомлин Я. С., Тарасюк І. М., Молибога М. П., автором особисто було розглянуто поняття криміналістичного дослідження підписів, які виконані за допомогою технічних прийомів та засобів. Проаналізовано найбільш сучасні способи та засоби

технічної підробки підписів. Висвітлено проблеми та специфіку дослідження підписів, виконаних за допомогою технічних прийомів та засобів. Запропоновано шляхи їх вирішення.

У науковій статті «Розвиток і сучасний стан вивчення проблематики дослідження підписів і коротких рукописних записів, виконаних за допомогою технічних прийомів та засобів», опублікованій спільно з Лисенком В. В., автором особисто було здійснено ретроспективний аналіз стану вивчення проблематики дослідження підписів і коротких рукописних записів. Визначено основні напрями та положення, які сприятимуть вдосконаленню дослідження підписів і коротких рукописних записів. Наголошено, що кожна експертиза, що призначається як почеркознавча, вимагає від експерта знань не тільки в галузі судового почеркознавства, а й у галузі техніко-криміналістичного дослідження документів.

У науковій статті «Investigation and justice of crimes committed under war conditions in Ukraine», опублікованій спільно з Ortynska N., Baranyak V., Tsyliuryk I., Koniushenko Ya., автором особисто було наведено приклади порушення міжнародного гуманітарного права, підготовки доказів, які можуть бути використані в усіх міжнародних і національних юрисдикціях. Зроблено висновок про актуальність запозичення позитивного міжнародного досвіду стандартизації чинного національного законодавства, спрямованого на оптимізацію процесу документування та розслідування злочинів проти людства, притягнення винних до відповідальності. Також, зазначено про необхідність розробки дієвих механізмів та налагодження комунікації в рамках універсальної юрисдикції з іншими країнами під час проведення експертних досліджень.

Ідеї та розробки, що належать співавторам, разом з якими були опубліковані наукові статті, в дисертації не використовувалися. Для аргументації окремих положень дисертації використовувалися наукові праці інших учених, на які зроблено посилання.

Апробація результатів дисертації. Основні положення дослідження,

теоретичні та практичні висновки і рекомендації оприлюднені на таких науково-практичних конференціях та засіданні круглого столу: «Процесуальне та криміналістичне забезпечення досудового розслідування» (м. Львів, 02 грудн. 2022 р.); «Кримінальне провадження в умовах воєнного стану: нормативно-правові, методологічні та праксеологічні аспекти» (м. Одеса, 30 травн. 2022 р.); «Актуальні питання кримінального провадження у сучасних умовах (м. Одеса, 31 травн. 2023 р.).

Публікації. Основні наукові результати дисертаційного дослідження відображено у 8 наукових публікаціях, серед яких чотири наукові статті у виданнях, включених МОН України до переліку наукових фахових видань з юридичних наук, одна – у зарубіжному науковому періодичному виданні, включеному до наукометричної бази Web of science, а також три тези – у збірниках матеріалів міжнародних і всеукраїнських науково-практичних конференцій та семінарі.

Структура та обсяг дисертації. Робота складається з анотації, вступу, трьох розділів, що включають 7 підрозділів, висновків, списку використаних джерел (250 найменувань на 26 сторінках) і 4 додатків на 9 сторінках. Загальний обсяг дисертації становить 204 сторінки, з яких основний текст – 169 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ КРИМІНАЛІСТИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ПІДПИСІВ І КОРОТКИХ РУКОПИСНИХ ЗАПИСІВ, ВИКОНАНИХ ЗА ДОПОМОГОЮ ТЕХНІЧНИХ ПРИЙОМІВ ТА ЗАСОБІВ

1.1. Розвиток і сучасний стан вивчення проблематики дослідження підписів і коротких рукописних записів, виконаних за допомогою технічних прийомів та засобів

У практиці провадження судово-почеркознавчих експертиз важливе місце займають дослідження малих за обсягом почеркових об'єктів, поширеність яких серед безлічі об'єктів судово-почеркознавчої експертизи, з одного боку, породила складність та недостатню надійність їх експертних досліджень, – з іншого, визначила активізацію наукових розробок, спрямованих на розвиток теоретичних основ та створення нових, більш ефективніших, ніж традиційні, методів та методик вирішення завдань експертизи щодо таких специфічних об'єктів.

Питання вивчення властивостей почерку, визначення можливостей розв'язання ідентифікаційних та діагностичних завдань під час почеркознавчого дослідження підписів та / або коротких рукописних записів завжди були предметом уваги почеркознавців, медиків, психіатрів. Існуючі наукові праці відрізняються досліджуваними питаннями та окремими дискусійними моментами, що потребує системного ретроспективного аналізу.

Криміналісти-дослідники традиційно розглядають історію розвитку почеркознавчих досліджень, ґрунтуючись на періодизації розвитку судового почеркознавства загалом, створеної та несуттєво змінюваної ще за радянських часів: етап накопичення знань і досвіду (початок 20-х – середина 30-х рр. XX в.); етап становлення теоретичних основ судового почеркознавства (середина 30-х-середина 50-х рр. XX ст.); етап подальшого розвитку теоретичних та експериментальних, формування теорії судово-почеркознавчої ідентифікації (середина 50-х – початок 70-х рр. XX ст.); етап

сучасного розвитку судового почеркознавства (початок 70-х рр. XX ст. – теперішній час).

Незважаючи на те, що виділені науковцями етапи складені для судового почеркознавства загалом, слід вважати, що зазначена періодизація відображає й окремі аспекти розвитку криміналістичних досліджень малих за обсягом об'єктів письма в частині вироблення термінології, яка використовується в умовах сьогодення, окреслення завдань, які вирішуються під час криміналістичного дослідження малих за обсягом рукописних записів, виконаних шляхом використання технічних прийомів та засобів.

Зосередимо увагу на історіографії та процесі розвитку наукових праць, об'єктом яких стали методики дослідження таких малих за обсягом об'єктів письма, як підписи і короткі рукописні записи, що матиме насамперед науково теоретичне значення в аспекті предмета дослідження.

Розвиток почеркознавства нерозривно пов'язаний зі створенням перших документів, які одночасно з формуванням державності поставали самостійною системою директив, набуваючи специфічних рис та характеризуючись системою відповідних письмових знаків [87, с. 20].

Як слушно зазначають В.К. Лисиченко та В.В. Липовський, активне використання письмових документів, існування яких впливало на юридичні факти й події, розширювало або обмежувало певне коло прав та обов'язків, цілком логічно зумовило появу такого явища, як їх підроблення [132, с. 6]. Уперше про підроблення документів (здебільшого заповітів, договорів позики, інших документів, пов'язаних з отриманням матеріальної вигоди), а також особливих фахівців з почерку, які розпізнавали підроблення і виступали спеціалістами в судах, згадували в Стародавньому Римі. Різноманітність документів (заповітів, договорів позик тощо) у судочинстві Великого князівства Литовського, в складі якого перебували українські землі на межі XIV–XV ст., яким надавалась перевага порівняно з іншими джерелами доказів, дозволяє припустити про потребу у використанні для їх дослідження спеціальних знань.

У 1570 році було започатковано паризьку корпорацію «Experts en écriture», працівники якої (обізнані особи) володіли спеціальними знаннями в з дослідження почерків, підписів, рахунків і розписок, що оспорювали в судовому порядку. Після її ліквідації 1792 року утворено Академію письма, до якої ввійшли члени колишньої корпорації. Вихідною ж точкою формування науково-методичних засад судової експертизи документів можна вважати перші друковані видання Ф. Демеля (1604) і Ж. Равено (1665), які оприлюднили наукові праці з розпізнавання та дослідження об'єктів рукописних текстів [118, с. 30].

Аналізуючи етап зародження документознавства та почеркознавства, науковцями неодноразово вказувалось на те, що для виявлення факту підробки документа чи встановлення його автора суд був змушений залучати обізнаних осіб, а саме піддячих, учителів чистописання, секретарів та ін. Такі дослідження доручали й аптекарям та фармацевтам з метою виявлення слідів речовин, які застосовувались для зміни записів у документах, їх витравлення і подальшого дописування. Така практика на землях сучасної України та багатьох країн Європи зберігалася до середини XIX століття.

Спочатку накопичення знання у почеркознавстві будувалося на вивченні відображення фізіологічних закономірностей у письмі, безвідносно до розв'язання певних експертних завдань, а ідентифікація виконавця рукопису завжди була першочерговою метою всіх досліджень, що проводилися. Однак боротьба зі злочинністю визначила інтенсивність подальшого розвитку почеркознавства загалом. Відомості про виконавця рукопису викликали дедалі більше труднощів і – як наслідок – дослідження почеркових об'єктів ставало дедалі важливішим.

Одним з перших науковців, праці якого присвячені криміналістичному дослідженню підпису, як реквізиту документа, є Є.Ф. Буринський, [27, с. 159]. Подальший розвиток хімічної науки надав можливість застосовувати хімічний метод. Зокрема, А. Вейнгарт зазначив, що для вирішення питання достовірності піддавати хімічному впливу документ, що може призвести до

руйнування його окремих частин, можна лише після вивчення почерку й підпису [32, с. 169].

З середини XIX ст. криміналістичні дослідження набувають більш наукової форми. У Західній Європі піонером у цьому став О. Бертільон (1898) [72, с. 82], а на території Східної Європи – Є. Колоколов (1850), публікації яких серед іншого містили характеристики онак почерку та рекомендації щодо виявлення дописок і виправлень у документах [118, с. 34]. Істотним кроком до вдосконалення криміналістичного дослідження почеркових об'єктів на українських землях стала судова реформа 1864 р., яка вводила змагальний процес дослідження доказів, що, в свою чергу, підвищило наукову цінність застосовуваних спеціальних знань у всіх сферах судочинства.

Повертаючись до розгляду розвитку практичної сторони криміналістичного дослідження почеркових об'єктів, зазначимо, що у курсі лекцій «Наукова техніка розслідування злочинів» (1912 р.) Р.А. Рейсс приділив значну увагу різним аспектам вивчення документів, зокрема й почеркових об'єктів [178, с. 100 112].

Протягом 1912 та 1913 рр. в Києві та Одесі були засновані кабінети і лабораторії з метою проведення судових експертиз [215, с. 508], методики яких базувались переважно на застосуванні хімічних та фотографічних методів дослідження документів та елементів почерку. На підставі Інструкції Народного Комісаріату Юстиції Української Соціалістичної Радянської Республіки від 1923 р [30, с. 50–51] було відновлено роботу кабінетів науково-судових експертиз, які у 1925 р. були перейменовані на інститути науково-судової експертизи. [56, с. 533]. Відтоді розпочався новий етап українських судово-експертних установ, на які покладалась функція криміналістичного дослідження документів та почеркових об'єктів.

Перша методика дослідження почерку на території сучасної України датована 1915 роком, яка була розроблена та оприлюднена С.М. Потаповим [237], та базувалась на застосуванні фотографічних методів, а згодом – й на

використанні під час дослідження документів та об'єктів почерку на них ультрафіолетових та інфрачервоних променів [213, с. 9].

У післяреволюційній Україні, яка перебувала в складі Союзу Радянських Соціалістичних Республік, проблемі дослідження документів та їх окремих реквізитів, зокрема й рукописних записів, значна увага була приділена І. Якимовим у підручнику «Криміналістика. Керівництво з кримінальної техніки і тактики» [238]. Харківським кабінетом науково-судової експертизи під керівництвом М. Бокаріуса було підготовлено практичний посібник «До огляду, виїмки, вибору, зберігання і передання письмових документів і відбирання зразків почерку». У 1940 р. видано монографію А. Вінберга «Криміналістична експертиза письма», в якій було закладено основи сучасної експертизи почерків [33].

Період кінця XIX – початку XX ст., який характеризується активним розвитком фізики, хімії та фотографії, сприяв активному впровадженню досягнень науки та техніки у практиці боротьби із злочинністю, підвищенню рівня науковості криміналістичних досліджень документів та почеркових об'єктів, розширенню можливостей таких досліджень.

Відаючи належне прогностичним ідеям, озвученим вченими на початку XX століття по 40-і роки минулого століття, слід зазначити, що ці зусилля певним чином увінчалися успіхом та були здійснені нечисленні фундаментальні наукові дослідження у галузі розвитку загальної теорії судової експертизи та її методологічних та теоретичних аспектів. Сформовані на той час наукові ідеї, створили теоретичні передумови для подальшого розвитку науково прикладних розвідок щодо криміналістичних досліджень таких малих за обсягом почеркових об'єктів.

Наступний етап, у ході якого продовжили формуватися системні знання підписів і коротких рукописних записів та особливості їх дослідження, тривав з початку 1940-х до кінця 1960-х рр. XX століття. Значну увагу дослідженню підписів приділяли у своїх роботах С.М. Потапов, О.А. Єлісєєв, А.К. Папаспіракі, Б.І. Шевченко, Н.В. Терзієв та ін.

У 1946 р. видатний український учений та судовий експерт Б.Р. Киричинський захистив дисертацію на тему „Криміналістичне дослідження документів у інфрачервоних променях”, в якій серед іншого досліджував експертні питання встановлення хронологічної послідовності нанесення штрихів тощо [78, с. 123]. Навчальний посібник за редакцією М. Терзієва та А. Ейсмана «Вступ до криміналістичного дослідження документів» (1949) [211] з огляду на предмет дослідження є цінним насамперед завдяки розгорнутому аналізу застосування фотографічних методів у дослідженні документів та почеркових об’єктів.

Досліджуючи різноманітні способи підроблення підписів О.А. Єлісєєв [65] виділяв такі з них: попередня підготовка перетисненням, переведення через копіювальний папір, перемальовування через скло або прозорий папір, вільне наслідування справжнім підписам. Методи порівняльного дослідження цих підписів залежали від способу їх виконання [66, с. 47]. Для характеристики певних видів підроблення підписів науковець використовував термін «технічний прийом», при цьому не розтлумачуючи його. Різні способи технічного підроблення підписів виокремлював і С.М. Потапов, який вказував, що при підробленні підписів шляхом перемальовування, попередньої підготовки, світлокопіювання, експертизою може бути встановлений, в більшості випадків, сам факт фальсифікації без вказівки особистості виконавця [170, с. 23].

Згодом окремі аспекти підпису та інших об’єктів письма, виконаних за допомогою технічного підроблення, стали предметом дослідження таких криміналістів, як Л.Е. Ароцкер, А.А. Гусєв, Б.Р. Киричинський, В.В. Липовський, В.К. Лисиченко, [3, с. 46-52; 4, с. 90-92; 55; 77; 107; 123]. Вони були спрямовані на встановлення факту технічного підроблення підпису, а також на додаткові технічні дослідження, що проводилися з метою: поліпшення розрізнення елементів підпису, що погано читається; уточнення особливостей виконання окремих деталей підпису; виявлення ознак наслідування [77, с. 70-71]; з’ясування способів підробки [4, с. 90-92].

Сформувавшись як самостійна галузь, криміналістичне почеркознавче дослідження – одне з консервативних знань з точки зору впровадження в практичну діяльність нових розробок. Теоретичні основи судово-почеркознавчої експертизи розроблені в середині минулого століття використовуються і в сучасних реаліях з незначними змінами, що, на нашу думку, обґрунтовано, оскільки вчення про формування письмово-рухових навичок та їх використання при ідентифікації особи є досить повним. Тому основний інтерес вчених зосередився на формуванні теорії судово-почеркознавчої діагностики як самостійного напрямку.

На загальному тлі розвитку теорії ідентифікації та почеркознавчої експертизи окремі автори відзначали недостатню розробленість у науці та практиці питань діагностичного характеру. З цього приводу Г.М. Надгорний вказував на існування суто ідентифікаційних питань під час почеркознавчих криміналістичних досліджень [146, с. 168]. Насправді ж значна частина діагностичних питань вирішувалася у ймовірній формі багато в чому через труднощі, що виникала у експертів при оцінці значущості встановлених ознак [144, с. 187]. Це свідчило про гостру потребу у поглибленому вивченні питань судово-почеркознавчої діагностики підписів та рукописів різних розмірів.

Отже, саме післявоєнний період розвитку криміналістики характеризується становленням поняття «технічного підроблення» реквізитів документів. Хоча варто зазначити, що на той час серед криміналістів не було однастайності щодо розуміння сутності цієї дефініції, використання єдиної термінології під час висвітлення питань, що стосувались криміналістичного дослідження підписів та коротких рукописних записів, як, власне й щодо віднесення дослідження таких підписів до певного виду експертних досліджень. Хоча не варто заперечувати, що звернення до наукових джерел науковців того часу становить важливу ланку для глибшого розуміння та аналізу окресленої проблематики.

До середини 60-х років XX століття активно розвивався процес

залучення до проблеми дослідження малих за обсягом почеркових об'єктів даних інших наук: фізіології, біомеханіки та особливо математики, що дозволило суттєво просунутися на шляху до розробки формалізованих та автоматизованих методів, що вдосконалюють методику проведення експертних досліджень взагалі і в тому числі короткі об'єкти. У 60-90-ті роки роботи А.Б. Бродського, А.І. Колонутової, П.Г. Кулагіна, Н.М. Радунської, М.Я. Сегая, С.А. Ципенюк свідчать про пошук шляхів збільшення досліджуваної почеркової інформації за рахунок вивчення нових ідентифікаційних властивостей елементів письмових знаків, що входять до складу підписів та коротких рукописних записів.

Саме в цей час Б.Р. Киричинський у своїй роботі «Технічне дослідження підписів. Теорія та практика криміналістичної експертизи» (1966) першим здійснив класифікацію прийомів технічного підроблення на: прийоми, яким передують попередня підготовка, сліди якої залишаються на досліджуваному документі; прийоми, при яких на досліджуваному документі не залишається слідів попередньої підготовки [77, с. 70-73]. Окремі умовиводи науковця в подальшому були розвинені та лягли в основу дослідження коротких рукописних записів, виконаних за допомогою технічних прийомів [22, с. 81-84; 125, с. 74-80].

Суттєвий внесок у розробку методичних основ криміналістичного дослідження документів, виконаних за допомогою різних знакодруючих пристроїв, внесла В.М. Палій, чия монографія «Криміналістичне дослідження документів, виготовлених на друкарських пристроях» (1989) була присвячена розробці методики дослідження документів, виконаних за допомогою цифрового друку – принтерів [161].

Неоднозначний підхід вчених-криміналістів до визначення технічного підроблення підписів та коротких рукописних записів зумовив різноманіття точок зору щодо необхідності та можливості такого почеркознавчого дослідження. Окремі науковці вважали, що у разі встановлення факту виконання підпису в такий спосіб відпадає необхідність у його

почеркознавчому дослідженні і є всі підстави для висновку про технічне підроблення підпису, тобто про його неавтентичність [202, с. 38-39]. Інші фахівці наголошували, що лише поєднання технічних і почеркознавчих методів дослідження може у цьому випадку стати підставою для висновку експерта [55, с. 15-16].

В результаті проведених досліджень у цей період пропонувалися кількісні методи для експертизи коротких літерних та цифрових записів, робились спроби їх упровадження в експертну практику з метою вдосконалення повноважень судово-почеркознавчої експертизи. Проблему розкриття природи малих за обсягом почеркових об'єктів та створення методики їхнього дослідження намагалися вирішити Г.Ф. Архіпов, В.І. Асатурян, Я.Ю. Ігнат'єва, А.М. Компанієць, І.Д. Кучеров, Р.М. Ланцман, Л.Г. Леканова, Я.І. Масюлені, В.А. Пошкявічюс, Г.М. Собко, Л.Г. Еджубов за допомогою застосування математичних методів та ЕОМ. Математичні методи та підходи стали основою для створення так званих нетрадиційних методів дослідження – кількісних (модельних), інструментальних та мікроскопічних методів, а також автоматизованих систем та програмних комплексів.

До відомих зарубіжних джерел з проблеми малих за обсягом почеркових об'єктів, датованих 60-90-ми роками ХХ століття, слід віднести роботи Л. Варге, Л. Іонеску, Х. Лісснеру, В. Фолі, які досліджували підписи та короткі рукописні записи за допомогою традиційних методів. Спроби досліджувати ці почеркові об'єкти з використанням математичних методів та електронно-обчислювальних машин були зроблені М. Арато, І. Кертесом, У. Грубе, Б. Рігером, Д. Штайнке, П. Чуангом, К. Зіммерманом, Ч. Вернером, В. Хейлі, Б. Паганіні, П. Брайном. Проте, всі розробки були спрямовані на дослідження малих за обсягом рукописних текстів, при виконанні яких застосовано технічні прийоми та засоби.

Ці та інші праці, присвячені означеній проблематиці, містять фахові коментарі, що є необхідним при вивченні природи підписів та коротких

рукописних записів, виконаних за допомогою технічних прийомів та засобів, виробленні методики їх криміналістичного дослідження, з'ясуванні взаємозв'язків пострадянського періоду та національної специфіки.

Аналіз наукових робіт вказаного історичного періоду свідчить про те, що згадані нами науковці, безумовно, зробили істотний внесок у вивчення аналізованої проблеми. У той же час недостатня вивченість, з одного боку, і висока практична значущість розвитку даного напрямку для практичного використання, – з іншого, засвідчили потребу комплексного вивчення малих за обсягом почеркових об'єктів та експертної методики їх дослідження у подальшому.

Сучасний етап (з 90-х рр. XX століття до теперішнього часу) характеризується активним розвитком теоретичних положень судово-почеркознавчої експертизи, що створюють основу для вивчення малих за обсягом рукописних текстів, при виконанні яких застосовані технічні прийоми та засоби.

У контексті досліджуваної проблеми заслуговують на увагу дослідження вітчизняних науковців з установлення послідовності нанесення штрихів, що перетинаються, використання методу кольорової трансформації, програм автоматизованого дослідження рукописних записів тощо [118, с. 73; 189, с. 138]. Науково обґрунтованими є також напрацювання Ю.Г. Корухова, який серед діагностичних експертних завдань судово почеркознавчої експертизи виділив такий їх різновид, як ситуаційно-діагностичні, які можуть бути спрямовані на визначення особливостей зовнішньої обстановки письма, зокрема на незвичайні прилади (пристосування) його відтворення [98, с. 196]. Окремі методи та висновки за їх результатами є цілком застосовними й під час дослідження коротких малоінформативних об'єктів письма, виконаних за допомогою технічних прийомів та засобів.

На межі XX-XXI століть отримали особливу актуальність питання, пов'язані з підробкою підписів і коротких рукописних записів, і якщо раніше основна частина таких підробок припадала на власноручне виконання їх

особою за допомогою тривалих попередніх тренувань, копіювання на просвіт або вологого копіювання, то на даному етапі розвитку суспільства почала простежуватись тенденція збільшення випадків підробки об'єктів письма з використанням високотехнологічних пристроїв.

Стрімкий розвиток комп'ютерних технологій призвів до різкого зменшення кількості виконуваних рукописним способом текстів, і, як наслідок, до скорочення обсягу почеркових об'єктів, у зв'язку з чим, використовуваний на практиці якісно-описовий метод у ряді випадків не завжди ефективний при вирішенні завдань, зокрема при дослідженні малих за обсягом почеркових об'єктів – коротких рукописних записів та підписів, які є одними з найпоширеніших та трудомістких на практиці. Саме на них припадає найбільша кількість невирішених сутнісно питань ідентифікаційного характеру. Обмежений обсяг інформації про виконавця у даних об'єктах не дозволяє виявити необхідну кількість ознак якісно-описового характеру. Ще більше ускладнює експертне завдання нестандартний спосіб внесення змін у об'єкт письма, що часто зустрічаються, які не завжди вдається відмежувати від звичайних умов через недостатню виразність відповідних ознак, малий обсяг інформації, що міститься в коротких рукописних записах і підписах, а також наявності одночасно збігів і відмінностей, співвідношення яких не вдається однозначно пояснити. У таких випадках традиційні криміналістичні методики дослідження найчастіше не дозволяють однозначно вирішувати експертні завдання.

Доводиться констатувати, що в даний час в українській теорії почеркознавства не отримали належного завершення наукові праці, пов'язані з дослідження підписів та коротких рукописних записів, виконаних за допомогою технічних прийомів та засобів. Кількість опублікованих праць з цієї проблематики, які належать авторству вітчизняних науковців, дуже обмежена, а окремі положення потребують оновлення та коригування.

Саме сучасний період характеризується розвитком дискусій щодо

комплексного підходу вирішення окремих питань, які виникають під час дослідження підписів та коротких записів. Зокрема, В.В. Бірюков та В.В. Коваленко одні з перших у сучасній українській експертології на основі вивчення практики використання термінів, що позначають відповідну галузь криміналістичної техніки, запропонували назву «криміналістичне документознавство», і визначили його як галузь криміналістичної техніки, в якій вивчаються основи письма та почерку, поліграфічного друку, технології виготовлення документів, штампів і печаток та способи їх підроблення, розробляються наукові основи виявлення, експертного дослідження і використання інформації, що міститься у документах, при організації розслідування загалом, а також при провадженні окремих слідчих дій і оперативно-розшукових заходів [12, с. 12].

Науковці диференціювали експертні дослідження в межах криміналістичного документознавства на три групи: дослідження змісту текстів, дослідження почерку та техніко-криміналістичне дослідження документів. При цьому, всі способи підроблення підписів можна було поділено на дві групи: 1) відтворення його рукописним способом з наслідуванням ознак справжнього підпису (підроблення встановлюється в процесі проведення почеркознавчої експертизи); 2) відтворення підпису копіюванням з використанням різних прийомів і технічних засобів (технічне підроблення, яке встановлюється при техніко-криміналістичному дослідженні документа) [117, с. 182].

Дисертаційні дослідження О.В. Шведово, а згодом С.Й. Гонгало, корисне для цієї роботи, насамперед тим, що в них висвітлено досі актуальні питання, які стосуються: процесуальних і криміналістичних правил призначення експертного дослідження документів та їх окремих реквізитів, виконаних за допомогою комп'ютерних технологій, та підготовки об'єктів дослідження; характеристики процесів при виготовленні документів електронними засобами і друку; методики комплексного дослідження документів, які були виконані за допомогою комп'ютерних технологій [225].

В подальшому окремі наукові погляди зазначених науковців знайшли свій розвиток у монографії М.А. Григи «Криміналістичне дослідження підписів, виконаних за допомогою технічних прийомів» (2016) та інших її наукових працях. Вона прийшла до обґрунтованих висновків про комплексний характер дослідження підписів, виконаних за допомогою технічних прийомів [52, с. 46], посилаючись на концептуальну наукову позицію Е.Б. Сімакова-Єфремян щодо інтеграції та взаємопроникнення знань різних видів експертних досліджень та їх комплексного використання [194, с. 185]. Такі висновки підтверджуються й емпіричними даними нашого дисертаційного дослідження. За даними проведеного анкетування 79 % експертів визначають підписи, короткі рукописні записи, виконані за допомогою технічних прийомів та засобів, як об'єкт комплексу почеркознавчих та техніко-криміналістичних досліджень (Додаток А). Також науковцем розроблено криміналістичну класифікацію технічних прийомів підроблення підписів за різними критеріями, сформульовано наукові засади видової методики таких досліджень; удосконалено характеристику процесів і механізмів відтворення означених почеркових об'єктів [52].

Загалом за період незалежності України у сфері почеркознавства та суміжних галузей знань захищено та опубліковано достатню кількість монографічних і дисертаційних робіт, так чи інакше пов'язаних з досліджуваною тематикою, проте до цього часу в сучасній криміналістичній науці фактично не вивчалась проблематика малих за обсягом об'єктів почерку, при виконанні яких засосовувались технічні прийоми та засоби, не була вироблена її парадигма. Так, В.В. Ліповський вказував на теоретичну можливість проведення суто технічної експертизи підпису, адже це зрештою залежить від завдання, поставленого перед експертом. Водночас, на практиці, навіть якщо перед експертом поставлене питання про можливе використання при виконанні підпису технічних прийомів з метою його підроблення, відповідь на нього може бути надана лише після проведення почеркознавчого дослідження [125, с. 76–77].

З питанням комплексного характеру дослідження малих за обсягом почеркових об'єктів, виконаних за допомогою технічних прийомів та засобів, тісно пов'язана проблема розмежування компетенції фахівців у галузі судового почеркознавства та технічного дослідження документів.

На сьогоднішній день відповідно до орієнтовного переліку питань, що виносяться на вирішення у межах певних видів судової експертизи, затвердженого Науково-методичними рекомендаціями з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень [173], вирішення питання про спосіб нанесення підпису у документ здійснюється в межах ТЕД (п. 3.5.). При цьому, одним із завдань, що вирішуються почеркознавчою експертизою, є вирішення питання про виконання підпису у незвичних умовах (п. 1.2.), тобто під впливом на процес письма певних збиваючих факторів (природних або штучних).

На переконання М.Є. Бондар, у межах компетенції експерта-почеркознавця знаходяться види технічного підроблення, які пов'язані з виконанням підпису рукописним способом (на просвіт, перетиснення з подальшим наведенням тощо), натомість технічна експертиза документів вирішує питання щодо підписів, відтворених виключно в механічний спосіб (за допомогою «ксерокса», принтера, факсимільного кліше та ін.) [18, с. 42]. Науковці аргументують свою позицію тим, що вирішення питання про застосування технічних прийомів при виконанні підпису, нанесеного рукописним способом, у розділі «Технічна експертиза документів» не вказане. Водночас, застосування технічних прийомів при нанесенні підпису, на їх думку, є одним з штучних збиваючих факторів, які впливають на процес письма, що проявляється в почерковому об'єкті у певному комплексі почеркових діагностичних ознак, а отже, є предметом вивчення почеркознавців [18, с. 42].

Згодом М.А. Грига слушно зауважила, що підпис, як реквізит документа, не може розглядатися окремо (абстраговано) від нього, адже за межами безпосередньої локалізації підпису може знаходитись важлива

інформація, в тому числі, і для визначення способу його нанесення на документ, вивчення якої знаходиться за межами компетенції якогось окремого роду судових експертиз. Викладене спонукало науковця до висновку, що найбільш ефективним криміналістичне дослідження підписів, виконаних із застосуванням технічних прийомів, буде лише за умови комплексного характеру його проведення [52, с. 40]. На нашу думку, аналогічні висновки застосовні й до такого малого за обсягом об'єкту почерку, як короткі рукописні записи.

Окремі напрацювання Е.Б. Єфремян у дослідженні підписів, виконаних за допомогою технічних прийомів, дозволили їй виокремити методику проведення комплексних судових експертиз – комплексної почеркознавчої та технічної експертизи документів. Відповідні завдання експертизи було диференційовано на чотири групи: встановлення виконавців записів (підписів) за копіями документів; встановлення факту їх виконання із застосуванням попередньої технічної підготовки; встановлення дописок окремих рукописних записів, цифр, букв; встановлення неможливості факту виконання певною особою зображення підпису (запису), утвореного за допомогою факсиміле-кліше [194, с. 189].

Варто підкреслити, що станом на момент виконання цієї роботи п. 3.5 Інструкції про призначення та проведення судових експертиз має наступну редакцію: «Коли об'єкт дослідження не може бути представлений експертові, експертиза може проводитись за фотознімками та іншими копіями об'єкта (крім об'єктів почеркознавчих досліджень), його описами та іншими матеріалами, доданими до справи в установленому законодавством порядку, якщо це не суперечить методичним підходам до проведення відповідних експертиз» [149].

Таким чином, на сьогоднішній день Науково-методичними рекомендаціями з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень, затвердженими наказом Міністерства юстиції України від 08.10.1998 р. № 53/5 копії документів виведені з переліку

основних об'єктів дослідження почеркознавчих експертиз та технічних експертиз документів [173].

Окремим аспектам проведення почеркових об'єктів присвячено вітчизняні та зарубіжні наукові публікації, як от: основи почеркознавства [57]; дослідження почерку низької загальної якості [239, с. 1–7]; подібності в рукописних текстах [241, с. 447-454]; розрізнення рукописних записів і текстів, створених за допомогою комп'ютера [243, с. 1665–1671]. З огляду на окремі методи, особливості застосування яких нами досліджуватимуться в рамках проведення судово-почеркознавчих експертиз, вартісним з прикладної точки зору є дослідження О.В. Цимбала [224], яким проаналізовано кількісні та якісні характеристики фарбової речовини кулькових ручок, штемпельних фарб, чорнил для струменевих принтерів з подальшим визначенням ідентифікаційних ознак їх рецептур.

Розробленню методик дослідження рукописних записів малого обсягу приділяли увагу сучасні науковці. Зокрема, питанням з'ясування інформативності почеркових об'єктів присвячено наукові роботи М.Є. Бондар [21]. Дослідженню рукописних записів, виконаних особами похилого та старечого віку, присвячено роботи Д.І. Гайдамакіної, О.С. Дробишевої, Л.О. Гріненко, О.В. Мацюк [43, с. 291-308; 151, с. 123-135]. Н.В. Сиротенко, Р. Тамошюнайте, В.Г. Абросимова розглянули актуальні проблеми судової почеркознавчої експертизи – дослідження стислих підписів та вирішення ідентифікаційних і діагностичних завдань за такими об'єктами [191, с. 293-303].

Завдячуючи зусиллям цих та інших науковців [1; 106; 16; 79, с. 309-311] новітнє вітчизняне почеркознавство як самостійна «галузь криміналістичної техніки, що вивчає закономірності письма, процес його дослідження та вирішує інші завдання» [109, с. 99; 228, с. 166], поповнилось новими науково-технічними методами і засобами виявлення, аналізу та дослідження почеркових об'єктів, окремі з яких можуть бути використані під час дослідження малих за обсягом об'єктів письма, виконання яких пов'язане

із застосуванням технічних прийомів та засобів.

На сьогоднішній день можливості сучасної судово-почеркознавчої експертизи охоплюють комплекс ідентифікаційних, діагностичних та інших завдань. Проте, як свідчить аналіз літератури, теоретичні положення окремих методик дослідження морально застаріли та вимагають адаптації до сучасних почеркових об'єктів з огляду на з'явлення та оновлення технічних прийомів та засобів їх підроблення.

Характерним для сучасного періоду є те, що виготовлення підроблених документів перетворилося на одну з галузей злочинного промислу, часто здійснюваного у групі, зокрема організованої, що пов'язано зі «спеціалізацією» злочинців, появою навичок підробки підписних об'єктів, відтворених за допомогою високотехнологічних засобів та виконаних на досить високому рівні. Злочинці навчилися імітувати натискні характеристики почеркових об'єктів, що зумовило появу нових труднощів на практиці через відсутність відповідних методик проведення почеркознавчих досліджень за таких умов та обставин. Експертам стало важче визначати справжність представлених на експертизу малих за обсягом почеркових об'єктів, вирішувати інші експертні завдання.

Повсюдне використання сучасної комп'ютерної та оргтехніки сприяло удосконаленню процесу підроблення документів та їх реквізитів, спричинивши тим самим зміну якісного складу об'єктів почеркознавчих досліджень. Нині в експертній практиці домінують малоінформативні почеркові реалізації – короткі записи та підписи, які зазвичай мають просту конструкцію, складаються з декількох літер і довільних елементів різної конфігурації, що не утворюють певних літер; або з умовних знаків письма у виигляді системи простих рухів, що суттєво обмежує обсяг графічної інформації, яка міститься в них. Часто схожі характеристики мають і короткі записи.

Наразі не тільки відбувається збільшення частки недійсних підписів серед усіх підписів – об'єктів судово-почеркознавчої експертизи, а й зростає

кількість експертиз, що призначаються за окремими видами підписних об'єктів, які раніше рідше зустрічалися на практиці. Хоча сьогодні теорія судової експертизи активно розвивається, її здобутки все ще належно не реалізовано [168, с. 180]. Методика дослідження таких малих за обсягом рукописів розроблена недостатньо, застосування різноманітних технічних прийомів та засобів, поряд із визначенням загальних принципів дослідження підписів та коротких рукописних записів, потребує врахування цієї специфіки, диференційованої розробки методів та методик їхнього експертного дослідження.

Дефіцит кількості та якості однакового поля, що міститься в малих за обсягом почеркових об'єктах, робить актуальним завдання розробки нових методів їх дослідження. Ці методи повинні мати нову теоретичну базу, ґрунтуватися на кількісних та якісних ознаках, використовувати сучасні засоби для виявлення діагностичних та ідентифікаційних ознак та експертної методики криміналістичного дослідження малих за обсягом почеркових об'єктів, які виконані за допомогою технічних прийомів і засобів.

При дослідженні технічних засобів однією з діагностичних ознак нерукописного виконання є недиференційований тиск пишучого вузла. Виявлення відмінностей у силі та характері розподілу тиску в спірних об'єктах та зразках передбачуваного виконавця дозволяють, наприклад, встановити факт використання технічних прийомів та засобів.

Проте для експертів-практиків встановлення сили та характеру натиску при письмі є проблемою. Система ознак, яку в даний час використовують експерти-почеркознавці для визначення сили натиску пишучого приладу, також була розроблена ще за радянських часів для рукописів, виконаних ручкою-пером, однак ця загальна ознака залишається актуальною й зараз під час дослідження об'єктів почерку, які виконані кульковою ручкою. А з появою безлічі сучасних пишучих приладів, що використовують чорнило на гелевій (гелеві ручки) і водній (ручки-роллери) основах визначити силу натиску стало край важко. В штрихах таких ручок практично завжди

спостерігається слабкий рельєф, а подекуди він взагалі відсутній. Зокрема, у капілярних ручках, лінерах, ручках-фломастерах, фломастерах з малим діаметром стрижня. Відсутність чітких критеріїв для встановлення натискних характеристик сучасних об'єктів почеркознавчих досліджень не лише ускладнюють процес ідентифікації, а й нерідко призводять до експертних помилок.

Зазначене вказує на необхідність перегляду системи загальних та окремих ознак з урахуванням реалій сьогодення сучасних реалій шляхом удосконалення класифікації загальних та окремих ознак почерку, застосування сучасних методів їх виявлення та дослідження.

Інформація, яка є актуальною при дослідженні малоінформативних коротких об'єктів письма, на наш погляд, має контамінувати з традиційними методичними положеннями судово-почеркознавчої експертизи. В цьому плані перспективним вважаємо: виокремлення методів, використання яких підвищить ефективність проведення експертиз, які складають предмет цього дослідження; розробка параметрів вирішення ідентифікаційних та діагностичних завдань з позиції обсягу та якості почеркового об'єкта та особливостей внесення технічних змін у нього; використання комплексного підходу до дослідження зазначених почеркових об'єктів.

Позитивним вважаємо вирішення дискусійного питання про проведення комплексної судової експертизи одним експертом, який має спеціальні знання як у галузі почеркознавчої, так і техніко-криміналістичної експертизи документів. Це значною мірою дозволить скоротити часові витрати проведення почеркознавчої експертизи, а також забезпечить всебічне та поглиблене вивчення властивостей і ознак таких малоінформативних об'єктів письма, зокрема дасть можливість провести детальне дослідження підписів і коротких рукописних записів на момент їх виконання за допомогою технічних прийомів чи засобів.

Ретроспективний аналіз стану вивчення проблематики дослідження підписів і коротких рукописних записів засвідчив, що питання можливості

криміналістичного дослідження таких почеркових об'єктів, виконаних за допомогою технічних прийомів та засобів, на сьогоднішній день не втрачає актуальності й потребує розробки та застосування відповідних методик і методів.

При збереженні традиційної, характерної для дослідження всіх почеркових рукописних записів науково-теоретичної та методичної бази, при проведенні експертизи малих за обсягом почеркових об'єктів для експерта актуальною є організація роботи з отримання додаткової орієнтуючої інформації стосовно використання технічних прийомів та засобів при підбірці, визначення чинників, які впливають на якість прояву окремих ознак почерку, зокрема й тих, що зазнали змін тощо.

Сьогодні судове почеркознавство є самостійною галуззю (розділом) криміналістики, що є системою знань про закономірності почерку, а також закономірності його дослідження та методи вирішення завдань судово-почеркознавчої експертизи. Виокремлений у цій роботі вид експертних досліджень, з урахуванням своєї актуальності, потребує комплексного підходу і вимагає ретельного аналізу теоретичних основ, пов'язаних з визначенням відповідного об'єкта, мети і завдань, а також розробки нових рекомендацій щодо методів дослідження малих за обсягом почеркових об'єктів, виконаних за допомогою технічних прийомів та засобів. Кожна така експертиза, що призначається як почеркознавча, вимагає від експерта знань не тільки в галузі судового почеркознавства, а й у галузі техніко-криміналістичного дослідження документів, оскільки тільки комплексний підхід до вирішення поставлених питань може забезпечити повноту експертних досліджень та успішне вирішення експертних завдань.

1.2. Підписи і короткі рукописні записи, виконані за допомогою технічних прийомів та засобів, як об'єкти експертних досліджень

Об'єкт експертизи є невід'ємною та визначальною ознакою видової

приналежності експертного дослідження» [47, с. 9-10]. Він обґрунтовано розглядається як основна категорія теорії судової експертизи, оскільки є первинним по відношенню до інших категорій, зокрема, таких, як «предмет судової експертизи», «експертне завдання», «види судових експертиз», які можуть бути визначені лише з урахуванням об'єкта експертизи.

Короткі рукописні записи та підписи часто стають об'єктами судової почеркознавчої експертизи. Зазвичай такі почеркові об'єкти зустрічаються в нотаріальних і банківських документах, договорах, дорученнях, заповітах тощо. Аналіз слідчої та судової практики проведення експертиз свідчить про затребуваність дослідження таких малоінформативних об'єктів, однак саме такі дослідження, часто викликають труднощі в обізнаних осіб.

При тому, що способи технічної підробки підписів і коротких записів практично не змінюються на протязі багатьох років, такий стан речей обумовлений низкою об'єктивних та суб'єктивних чинників: характером цих об'єктів; низькою кваліфікацією експертів, відсутністю у них компетенції, необхідної для вирішення окремих завдань дослідження та ін.

Неоднозначним на практиці залишається підхід до вирішення питання чіткого розмежування компетенції експертів при дослідженні підписів, здебільшого щодо документів з технічною підробкою у межах криміналістичного дослідження документів. Зазначені обставини роблять актуальним здійснення науково-практичного аналізу проблеми підпису і коротких рукописних записів, як об'єктів експертних досліджень, їх змісту та характеристики.

Здійснимо детальний науковий аналіз означених рукописних записів, їх змісту та характеристик шляхом вирішення таких завдань: з'ясувати сутність та розуміння об'єкта судової експертизи; сформулювати визначення об'єкта судової почеркознавчої експертизи; визначити складові об'єкта судової почеркознавчої експертизи; з'ясувати етимологію термінів «документ», «підпис», «короткий рукописний запис».

Перш ніж перейти до дослідження підпису і коротких записів, як

об'єктів експертних досліджень, їх змісту та характеристики, слід вирішити, що ми розумітимемо під об'єктом будь-якої діяльності взагалі та експертної, зокрема. Що розуміється під об'єктом експертного дослідження? Чи означають ці поняття одне й те саме, або за ними стоять різні категорії?

З точки зору теорії пізнання об'єкт – це завжди категорія гносеологічна [229, с. 179], яка є частиною об'єктивної дійсності, що перебуває у взаємодії з суб'єктом [220, с. 438]. Тому, об'єкт пізнання є частиною реальності, на яку спрямована енергія пізнаючих суб'єктів.

У криміналістичній літературі є різні підходи визначення об'єкта судової експертизи. Так, В.Д. Арсеньєв вказує, що матеріальні носії, будучи безпосередніми об'єктами експертних досліджень, водночас, мають бути визнані допоміжними об'єктами стосовно експертизи загалом. Основними ж об'єктами експертизи є об'єктивно існуючі (чи такі, що існували у минулому) явища, на встановлення яких об'єктивно спрямована експертиза [5, с. 8]. Такий підхід вважаємо раціональним, однак немає причин відносити другу групу об'єктів до основних, а першу до допоміжних. І ті, й інші обов'язково присутні у будь-якому експертному дослідженні. При цьому зауважимо, що явища та процеси не можуть бути представлені експерту безпосередньо, а досліджуються ним за допомогою матеріальних об'єктів (речової обстановки або її елементів), наданих ініціатором у розпорядження експерта.

Г.В. Прохоров-Лукін визначає, що об'єктами судової експертизи потенційно можуть стати будь-які, об'єктивно пов'язані з пізнаваною в судовому порядку подією матеріальні та нематеріальні (проте відображені в матеріальній дійсності) утворення та явища, зокрема й об'єкти інтелектуальної власності, їхні матеріальні відображення та механізми створення та відображення таких об'єктів, а власне ці відображення містять інформацію про факти і явища, зумовлені подіями, що мають юридичне значення [177, с. 19]. На думку А.І. Лозового та Е.Б. Сімакова-Єфремян, об'єкти судової експертизи – матеріальні та матеріалізовані носії інформації,

що досліджуються судовим експертом на підставі застосування спеціальних знань у межах предмета експертного дослідження: речовий доказ, похідне речового доказу, зразок, документ, тіло живої людини, стан її психіки, труп людини (його частки), тварина (її труп або частки), рослина (її частки), речовина, предмет, будівля, споруда, ділянка місцевості тощо, а також відомості, зафіксовані в матеріалах справи (провадження) та інших носіях інформації [133]. Такий підхід є досить переконливим, очевидним і зрозумілим.

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про судову експертизу», об'єктами судово-експертного дослідження є матеріальні об'єкти, явища і процеси, які містять інформацію про обставини справи, що перебуває у провадженні органів дізнання, досудового слідства чи суду [175]. Термінологічний словник з судової почеркознавчої експертизи, розробником якого є й автор статті, до об'єктів судової почеркознавчої експертизи відносить матеріал, у якому відображені ознаки почерку певної особи у тому обсязі, в якому їх можна виявити для вирішення поставлених завдань: 1) об'єкт, що підлягає ідентифікації – досліджуваний (спірний, тобто такий, що викликає сумніви щодо виконання рукопису конкретною особою, потребує встановлення умов виконання рукопису тощо); 2) об'єкти, за допомогою яких ідентифікують матеріал для порівняння (зразки почерку, підпису) [200, с. 23].

На переконання більшості опитаних респондентів (72 %) об'єкт судової почеркознавчої експертизи – це матеріальні носії інформації, які відображають явища, процеси та події, що стосуються рукописних записів. Лише 9 % та 16 % респондентів відповідно вважають такими об'єктами не лише матеріальні носії інформації, а й явища, процеси та події об'єктивної дійсності, які стосуються рукописних записів (Додаток А).

Поділяємо точку зору науковців, які розглядають об'єкти експертизи як системні утворення, що характеризуються єдністю гносеологічного і правового аспектів, та мають виключно матеріальну природу, тобто є

матеріальним (матеріалізованим) носієм інформації про обставини розслідуваного злочину [210, с. 56-61.; 230, с. 106-107]. Адже лише до таких об'єктів експертизи можуть бути застосовані процесуальні процедури, пов'язані з виявленням, фіксацією, вилученням та наданням експерту на дослідження. Натомість, якщо об'єктом вважати події, то змішуються поняття об'єкта і предмета (завдань) експертизи [230, с. 106-107].

Загалом, беручи до уваги позиції науковців щодо розуміння поняття та сутності об'єкта судової експертизи, а також тлумачення його змісту, можемо зробити висновок, що об'єкт судової почеркознавчої експертизи – це матеріальні носії інформації, які відображають явища, процеси та події, що стосуються рукописних записів, є джерелами інформації про них та надаються для дослідження експерту (експертам). Цей об'єкт має такий вигляд: матеріальний носій інформації про факт – підпис; джерело інформації про факт – особа, яка виконала підпис; механізм передачі інформації – письмові рухи, які безпосередньо фіксуються в підписі та здійснюються в конкретних умовах.

Судова почеркознавча експертиза як практична реалізація положень судового почеркознавства передбачає дослідження рукописних об'єктів з метою вирішення питань, поставлених на вирішення експерта. Нас цікавлять, насамперед, такі малоінформативні та складні для дослідження об'єкти судової почеркознавчої експертизи, як підписи і короткі рукописні записи.

Насамперед зазначимо, що будь-яке дослідження рукопису починається з його візуального огляду та віднесення до певного виду. Сам об'єкт, що надійшов на експертизу, зазвичай є документом, що містить рукопис як результат письмового акту, що відображає особливості функціонально-динамічного комплексу письмово-рухових навичок виконавця. Ці особливості відображаються у вигляді ознак почерку, кількість та ідентифікаційна значущість яких може залежати не тільки від ступеня розвиненості письмових навичок виконавця, а й від конкретного об'єкта дослідження.

Об'єкти судової-почеркознавчої експертизи класифікуються з різних підстав. На вигляд об'єкти судової почеркознавчої експертизи традиційно поділяють на тексти та підписи. Під текстом у судовому почеркознавстві прийнято розуміти «вид рукопису, виконаний за допомогою буквових і/або цифрових позначок; за обсягом поділяються на: текст великого обсягу, текст середнього обсягу, текст малого обсягу; за змістом – на: буквовий, цифровий, змішаний» [200, с. 38]. Рукописом є написаний від руки об'єкт, який залежно від компонентного складу може бути у вигляді тексту (буквеного, цифрового) та підпису» [200, с. 32]. Рукописи – тексти (буквені та цифрові) та підписи, що диференціюються на підвиди в залежності від обсягу, змісту, умов виконання тощо [61].

Підпис визначається, як «вид рукопису, зміст якого зафіксовано у вигляді сполук букв і/або штрихів, що має посвідчувальне значення й виконаний особою від руки [200, с. 36], «графічне начертання, яке позначає особу його виконавця, і яке виконується ним з метою посвідчення фактів, подій тощо» [61].

Підпис – один з найважливіших реквізитів документа та, водночас, найпоширеніший посвідчувальний знак особи. Велика кількість різних категорій документів, різноманітність обставин, що ними засвідчуються, не дозволяє скласти навіть приблизний перелік усіх випадків використання підпису як одного з реквізитів документа.

Важко переоцінити значення підпису як особистого посвідчення у всіх сферах людської діяльності. Підписом уповноважених осіб засвідчуються міжнародні договори та угоди, найважливіші державні акти (закони, укази, постанови, розпорядження), видача та отримання грошово-матеріальних цінностей, цивільні угоди та договори (купівлі-продажу, позики, дарування), а також авторство (підписи на творах мистецтва), факт приналежності речі (наприклад, напис на книзі), знаходження у певному місці (розпис у книзі приходу на роботу), факт ознайомлення з будь-яким документом чи схвалення його змісту (так звані візуючі підписи) тощо.

Підпис – це вид рукопису, який відображає прізвище, іноді ініціали імені та по батькові особи у вигляді букв та / або умовних письмових знаків, що мають посвідчувальне від імені цієї особи призначення [Все про почеркознавчу]. Підпис є одним із найскладніших об'єктів при проведенні експертних досліджень, у зв'язку з появою нових способів підробки підпису, збільшення кількості кримінальних правопорушень, пов'язаних з більш професійною підробкою документів тощо.

Підпис відрізняється від почерку процесом свого формування, проте як почерковий матеріал також має основні ідентифікаційні властивості – індивідуальність і стійкість. Він пов'язаний із почерком єдністю психофізіологічних основ, технічних та графічних навичок письма. Водночас зміст ознак підпису відрізняється від змісту ознак почерку, а самі ознаки підпису властиві лише даному об'єкту дослідження.

Завдання дослідження підпису мають високий рівень складності. Його визначають: характерні риси почеркового матеріалу (стислість, простота, малий ступінь інформативності та ін.); потенціал використання технічних засобів; вплив збиваючих факторів; природна подібність почерків та можливості наслідування; одиничний прояв ідентифікаційних та діагностичних ознак, що впливають на оцінку та формування висновків. Аналіз всіх зазначених обставин базується на спеціальних знаннях у галузі судового почеркознавства.

Як об'єкт судово-почеркознавчого дослідження, підпис характеризується такими особливостями: є видом рукопису, який здійснює функцію особистого посвідчувального знака; відображає повністю, частково чи умовно прізвище, ім'я, по батькові або символ конкретної особи; виконується власноруч у вигляді графічного нанесення письмових знаків, піктограм, ідеограм або (і) безлітерних штрихів.

З.С. Меленевська визначає підпис як ««графічне начертання, яке позначає особу його виконавця, і яке виконується ним з метою посвідчення фактів, подій тощо» [138, с. 189]. Є.Ю. Свобода під підписом розуміє вид

рукопису, який власноручно наноситься особою на документ з метою надання йому юридичної сили, внаслідок засвідчення фактів, подій, інформації тощо, які мають відношення до особи виконавця, та в якому відображаються індивідуальні властивості письмово-рухової навички особи, що його виконала [186, с. 239-240].

Незважаючи на різні тлумачення, характерними ознаками підпису є такі: підпис є посвідчувальним знаком певної людини; виконується нею власноруч у вигляді графічного зображення; може складатися з букв прізвища або бути умовним графічним накресленням прізвища, ініціалів, імені; наноситься на документ з метою посвідчення різних фактів та подій.

Найбільш повним вважаємо тлумачення підпису як виду рукопису, зміст якого зафіксовано у вигляді поєднання букв та / або штрихів, що має посвідчувальне значення й виконаний особою від руки. Залежно від якісного і кількісного складу підпису він містить такі складові частини: початкову, середню, заключну (розчерк, наявність або відсутність додаткових штрихів) [200, с. 27].

Підпис, таким чином, можна визначити як графічне зображення, яке виконує певна особа від свого імені з метою посвідчення. Підпис є посвідчувальним знаком, який легко наноситься, не вимагає виконання жодних спеціальних пристосувань, крім приладу, його не можна втратити, як штамп чи печатку. Але водночас йому притаманні й недоліки. У багатьох людей внаслідок необхідності підписувати щодня сотні документів підписи спрощуються, перетворюються на одно-штрихові закорючки, які не містять ознак, що індивідуалізують у своїй сукупності певну особу, і внаслідок чого досить легко підробляються.

На сучасному етапі розвитку науки і суспільства поняття «підпис» стало тлумачитись ширше, оскільки з'явилися нові способи та засоби його нанесення. В обігу з'явилися та широко використовуються можливості «електронного цифрового підпису» [172], який за візуальним сприйняттям не має нічого спільного з підписами, що ми звикли бачити на паперових

документах [26, с. 57], та з огляду на його природу у жодному разі не може бути об'єктом судово-почеркознавчої експертизи.

Підписи за обсягом поділяють на великі (високоінформативні), середні та короткі (малоінформативні) [53, с. 250], на думку одних авторів, та на високоінформативні, середньоінформативні, малоінформативні та непридатні, на думку інших. Подекуди, ймовірно машинально науковці замість українського «обсяг» вживають русизм «объем», характеризуючи ознаки почерку [39, с. 43].

Очевидно, в означених випадках такі характеристики як обсяг та інформативність можуть перебувати на різних рівнях. Крім того, для визнання підпису непридатним для дослідження, крім відсутності інформативних ознак, можуть бути й інші підстави. Вважаємо, що обсяг та інформативність мають бути диференційовані та виділені в окремі підстави для класифікації всіх об'єктів почеркознавчої експертизи (як рукописних записів, так і підписів). У зв'язку з цим пропонуємо розділити об'єкти судово-почеркознавчої експертизи з інформативності на: високоінформативні; середньоінформативні; малоінформативні; неінформативні.

Підпис має тісний зв'язок з іншими видами рукопису – текстом, коротким записом, якому властиві індивідуальність, динамічна стійкість, типологічна своєрідність, вибірковою та тимчасова мінливість; системою інформативних ознак, методичних та організаційно-тактичних закономірностей, інших факторів.

Під текстом у судовому почеркознавстві прийнято розуміти «вид рукопису, змістовна сторона якого зафіксована за допомогою буквених та (або) цифрових позначень», а під підписом – «вид рукопису, який відображає прізвище (ім'я, по-батькові) особи у вигляді букв або (та) умовних письмових знаків та має посвідчувальне призначення» [207, с. 8].

Експертній практиці відомі випадки коли під час виконання рукописних записів виконавці додають до них невеликі схематичні

зображення (стрілки, символи, піктограми тощо). У ряді випадків, коли зображення не мають штрихів повторного обведення, коли можливо встановити послідовність виконання елементів зображення, простежуються точки початку, закінчення і перетину штрихів, такі зображення можуть містити додаткові ознаки, збільшуючи інформативність об'єкта, що досліджується. Беручи до уваги той факт, що в експертній практиці іноді зустрічаються підписи та / або короткі записи, транскрипція яких включає в себе не тільки літери та безлітерні штрихи, але і цифри, а також різноманітні графічні зображення (малюнки), тому, на нашу думку, буде обґрунтованим розглядати графічне зображення (малюнок), що виконане рукописним способом, теж як об'єкт почеркознавчої експертизи.

Чимало питань викликає класифікація об'єктів судово-почеркознавчої експертизи за обсягом та за інформативністю. У рамках поділу видів об'єктів за цим критерієм окремі науковці пропонують тексти ділити на: великого обсягу; середнього обсягу; малого обсягу; короткі записи [207, с. 9-10].

З огляду на предмет дослідження нас цікавлять, насамперед, короткі записи, виконані за допомогою технічних прийомів, які досить часто є об'єктами досліджень під час проведення судово-почеркознавчих експертиз.

Поширеність коротких почеркових об'єктів серед безлічі об'єктів судової почеркознавчої експертизи, з одного боку, зумовила складність та недостатню надійність їх експертних досліджень, з іншого, активізувала наукові розробки, спрямовані на розвиток теоретичних основ та створення нових, більш ефективніших, ніж традиційні, методів та методик вирішення завдань експертизи щодо такого роду об'єктів.

Існує думка, що така група об'єктів, як короткі записи, може бути поділена на підгрупи щодо призначення цих записів. Відповідно до ДСТУ, короткий запис (літерний, цифровий, змішаний) за обсягом може бути диференційований залежно від конкретної кількості літерних або цифрових позначень, що містяться в ній [61]. Інші науковці вважають, що класифікація за цільовим призначенням є виправданою, оскільки дозволяє встановити

додаткові характеристики коротких записів, що впливають на специфіку дослідження [113, с. 46].

До коротких почеркових об'єктів відповідно до існуючої класифікації об'єктів експертизи почерку відносяться: тексти малого обсягу (при літерному складі – від 4 до 10 слів та цифровому – від 8 цифрових знаків до половини сторінки стандартного аркуша, заповненого цифровим текстом), короткі записи (відповідно 1-3 слова та 1-7 цифрових знаків), а також підписи. Відповідно до Термінологічного словника з судової почеркознавчої експертизи, короткий запис – це вид рукопису, змістовна сторона якого зафіксована буквовими, цифровими або змішаними букво-цифровими позначеннями, обсягом, відповідно, до трьох слів та до семи цифр [200]. Згідно ДСТУ «короткий запис – вид рукопису, змістовна сторона якого зафіксована за допомогою одного-трьох або одного-семи цифрових позначень» [61].

Документи, що представляють такі рукописні об'єкти, дуже різноманітні, їх характер переважно визначається видом розслідуваних кримінальних правопорушень. Це фінансові та товарно-грошові документи звітного характеру, що відображають рух грошових, у тому числі валютних, коштів та матеріальних цінностей (договірні зобов'язання, платіжні доручення, довіреності, заповіти, розписки тощо). У справах про злочини проти особи виникає необхідність у дослідженні записок здирників, шантажистів, від імені самогубців, записів на різних предметах, залишених на місці події.

Слід зазначити, що при проведенні почеркознавчої експертизи під час встановлення технічної підробки підписів і короткого рукописного запису, експертами розглядаються «короткі записи» як одне слово чи підпис, який виконаний буквенною (літерною) транскрипцією, тобто підпис виконаний як запис «Прізвища».

Однак в експертній практиці зустрічаються технічні підробки записів, які не зовсім короткі, і можуть містити в собі ціле речення. Дана підробка

зустрічається в основному в заповітах «Заповіт мною прочитаний в голос, зміст його зрозумілий та відповідає моїй волі ...», у митних деклараціях або накладних, де другий примірник виконується через копіювальний папір, і також може містити як цифрові так і буквенні записи, наприклад суми «1000000 грн. 00 коп. (один мільйон гривень 00 копійок)», які в другому примірнику згодом можуть повторно обводитись пишучим приладом.

На наше переконання, до коротких рукописних записів слід відносити не тільки запис як одне слово, а й ціле речення, яке виконане з попередньою технічною підготовкою.

Загальною властивістю, що об'єднує всі рукописні об'єкти даного виду, є обсяг значно менший, ніж у текстів великого та середнього обсягу, повніше представляють почерк конкретної особи. Обсяг є суттєвим як фактор, безпосередньо пов'язаний з іншою важливою якістю почеркових об'єктів – їх інформативністю. Рукопис за інших рівних умов чи більший за обсягом, тим інформативніший. У малих за обсягом рукописних текстах значна частина інформативності властивостей почерку (індивідуальності, динамічної стійкості, варіативності, вибіркової мінливості) відображається у скороченому вигляді. У зв'язку із цим завдання, пов'язані з їх дослідженням є найскладнішими [151, с. 127].

В експертній практиці та спеціальній літературі з судового почеркознавства малі за обсягом тексти і короткі рукописні записи іноді відносять до малоінформативних об'єктів почерку. Такий підхід вважаємо хибним, оскільки основним критерієм для віднесення будь-яких категорій рукописів (текстів, коротких записів, підписів) до малоінформативних є обмежена можливість встановлення тотожності за ознаками почерку, а не загальна кількість в їхньому складі – письмових знаків та безлітерних штрихів, тобто – обсяг.

Окремі науковці обґрунтовано вказують, що в одних випадках малий обсяг інформації може бути пов'язаний із призначенням записів на документі, в інших – з умовами виконання, цільовою настановою виконавця

тощо, тому визначення інформативності таких об'єктів, на нашу думку, залежить передусім від виявлення ознак почерку виконавця, їх значущості, можливості оцінити стійкість та умови виникнення (відображення) ідентифікаційних і діагностичних ознак, а вже потім – від кількості літерних і цифрових зображень [151, с. 128].

Таким чином, терміни «малі за обсягом» та «малоінформативні» рукописи є близькими, але неоднозначними поняттями. У зв'язку з цим тексти малого обсягу та короткі записи з урахуванням різних властивостей і факторів можуть розглядатись як малі за обсягом рукописи, які мають різний ступінь інформативності, що потрібно враховувати при вирішенні завдань судово-почеркознавчої експертизи.

Складність дослідження підписів, коротких рукописних записів може бути обумовлена: обмеженим обсягом почеркового матеріалу та незначною кількістю ознак, у ньому відображених; складністю з визначенням стійкості та варіативності окремих ознак почерку, тому що більшість літер і цифр не повторюються; наявністю збігів і розбіжностей, співвідношення яких складно пояснити однозначно; недостатньою виразністю ознак незвичних умов виконання рукопису; складнощами з дослідженням загальних ознак почерку та письмової мови; можливістю виконання досліджуваних записів із застосуванням технічних засобів [151, с. 127].

Отже, під малими за обсягом об'єктами почерку розуміємо почеркову реалізацію, яка через свою стислість і малу інформативність містить відображення лише частини властивостей почеркової системи навичок особи, яка виконує рукопис.

Підписи та короткі рукописні записи за ознакою стислості та малої інформативності почеркового матеріалу є вельми близькими об'єктами судово-почеркознавчої експертизи, що дозволяє віднести їх до малих за обсягом почеркових об'єктів, розглядати їх як такі, що за своєю природою мають спільні прийоми та засоби технічної підробки і, отже, потребують розробки єдиної методики дослідження. Аналогічні судження висловили

83 % опитаних експертів (Додаток А).

Доводиться констатувати, що в теорії та практиці судово-почеркознавчої експертизи особливостям дослідження підписів і коротких рукописних записів, виконаних за допомогою технічних прийомів та засобів, не приділялося належної уваги, єдиний методичний підхід до їхнього експертного дослідження відсутній і нині.

Як об'єкт судової почеркознавчої експертизи підпис та рукопис відображають властивості почерку та є джерелом інформації про нього.

Почерк – це заснована на письмово-руховому функціонально-динамічному комплексі навичок підсумкова програма їх виконання, що отримує відображення у рукописах, містить суб'єктивний письмово-руховий образ виконуваних підписів та спеціально пристосовану для його реалізації розгорнуту систему рухів [200, с. 27;]; він відносно стійкий і є неповторними для кожної людини, хоча може й змінюватися з таких причин як хвороба, вік, фактори навколишнього середовища [120, с. 7]. Письмо тлумачиться як «система фіксації мови на площині за допомогою умовних графічних елементів двох вимірів для передавання інформації на віддалі й закріплення її в часі» [217, с. 544].

«Письмо» і «почерк» розглядаються як близькі, але самостійні категорії. Вони співвідносяться між собою як ціле і частина письмової функціональної системи, виражаються в рукописі на основі письмового та письмово-рухового функціонально-динамічного комплексу, мають властивості широкого та вузького профілю, є комплексними та однорідними об'єктами судової почеркознавчої експертизи.

Письмо і почерк – дуже складні об'єкти наукового пізнання, які мають численні та різноманітні властивості, притаманні письмовому функціонально-динамічному комплексу. Можливості їх дослідження обмежені результатом акту письма, тобто рукописом, тому неодмінною умовою інформативності властивостей письма та почерку є їх фіксований характер у вигляді відображення в рукописах.

З урахуванням викладеного ознака почерку розглядається в судовому почеркознавстві як матеріалізована в рукописах властивість письма (почерку), що містить корисну інформацію для вирішення завдань судово-почеркознавчої експертизи [199, с. 63].

Вирішення всіх видів завдань при проведенні будь-яких судових експертиз полягає у дослідженні та оцінці сукупності ознак, про поняття яких у доктрині досі тривають дискусії. Це зумовлено складністю та багатогранністю тлумачення терміну «ознака», який може розглядатися виходячи з: конкретного роду судової експертизи (ознак почерку, ознак зовнішності, ознак папілярного візерунка пальця руки людини); виду експертних завдань (ідентифікаційні, діагностичні, класифікаційні, ситуаційні ознаки тощо); обсягу прояву (загальні та окремі ознаки); – характеру відображень (статичні та динамічні ознаки); часу існування (постійні та тимчасові ознаки); послідовності прояву (первинні, вторинні, третинні та ін. ознаки); способу виникнення (природні, штучні, патологічні ознаки); ступеня наочності (малопомітні та помітні); ідентифікаційної значущості (ознаки групового або індивідуалізуючого значення, звичайні та особливі, мало- і високозначні) тощо. Крім цього поняття «ознака» об'єкта експертного дослідження співвідноситься в літературі з багатьма іншими поняттями, наприклад, таким як: «властивість», «прикмета», «особливість», «елемент», «характеристика», «частина», «сторона», «показник» тощо.

Не є винятком поняття «ознака почерку». Його трактування можна зустріти майже у всіх джерелах із судового почеркознавства. При цьому більшість авторів (і це абсолютно природно) відстоюють свою думку з цього питання.

По-різному трактуються аналізовані терміни у підручнику Л.А. Вінберга та М.В. Шванкової. У ньому під ознаками почерку розуміються всі ті частини, сторони, елементи, які у своїй сукупності дозволяють експерту встановити тотожність або відмінність [34], а також такими ознаками, показниками, за допомогою яких експерт встановлює

особу за почерком, є ознаки, тобто особливості письмово-рухових навичок, що відобразилися в рукописі. У словниках основних термінів судово-почеркознавчої експертизи ознака почерку ототожнюється з «властивістю почерку» [199, с. 39].

Ознака почерку – це зовнішнє вираження властивостей почерку (індивідуальності, відносної стійкості, варіаційності, вибіркової мінливості), матеріалізоване в особливостях прояву почеркових реалій. Під останніми у разі розуміється будь-який почерковий матеріал, починаючи з рукописних записів, цифрових записів і підписів загалом і закінчуючи частинами елементів письмових знаків та його з'єднаннями [216, с. 100-111].

До стійких загальних ознак почерку автори відносять: такі, що відображають просторову орієнтацію рухів (топографічні); транскрипцію підпису; ступінь виробленості; ступінь складності рухів; переважну форму рухів; переважний напрям рухів; переважну протяжність рухів по вертикалі та горизонталі (розмір, розгін); нахил; форму та напрям лінії основи підпису. Стійкими окремими ознаками називають: будову (за конструкцією та ступенем складності); форму рухів під час виконання елементів підпису, літер; відносний напрям згинальних рухів; довжину рухів по вертикалі (горизонталі); розміщення точок перетину рухів [138, с. 53-55].

Індивідуальність почерку обумовлює можливість криміналістичного дослідження з метою вирішення ідентифікаційних завдань, пов'язаних із встановленням виконавця конкретного рукопису та факту виконання низки рукописів однією особою. Індивідуальність почерку проявляється у системі його окремих властивостей. Будучи вивченими ці властивості утворюють ознаки, на дослідженні яких будується криміналістична ідентифікація.

Будь-яка навмисна зміна почерку також має індивідуальний характер. Найбільш повне відображення зазначена система властивостей отримує у великих за обсягом документах. Водночас, чим менший обсяг досліджуваного рукопису, тим менше проявляється у ньому індивідуальна система почеркових властивостей. Саме малоінформативність є ключовою

ознакою таких об'єктів експертних досліджень, як підписи та короткі записи.

Встановлений обсяг щодо всієї системи є лише частиною, її складовою. Причому ця частина далеко не завжди може мати властивості цілого, достатні для його індивідуалізації. Завжди є межа, за якою системні властивості почерку не відображаються у почерковій реалізації в необхідному та достатньому обсязі для ідентифікації.

Великі за обсягом рукописи надмірно чи досить інформативні, оскільки, у яких проявляються зображення всіх чи майже всіх букв і рукописи загалом і ці зображення повторюються, отже, можливо простежити їх стійкість, крім тих випадків, коли об'єктом дослідження є короткий запис чи підпис. Відсутність повторюваності, стійкості рукопису й обумовлює складність дослідження підпису та короткого запису.

Система ідентифікаційних ознак підписів та коротких текстів значно відрізняється від класифікаційних ознак, призначених для дослідження буквеного та цифрового письма. Зокрема, для створення відмінного від інших посвідчувального знака виконавець вводить у різні частини підпису ускладнені конструкції, додаткові штрихи, точки, сторонні знаки. Усе це розширює систему ідентифікаційних ознак підпису, що складається з п'яти груп: чотири загальні та однієї групи окремих ознак.

Перша група – загальні ознаки, що характеризують постійний підпис: транскрипція підпису; загальний вид підпису; чіткість підпису.

Під транскрипцією в криміналістичній літературі прийнято розуміти якісний та кількісний склад підпису, що оперується з урахуванням послідовності виконання елементів, що становлять її. Підписи з транскрипції поділяються на три види: літерні, що складаються з літер як великих, так і малих, включаючи монограму; безлітерні, що включають до свого складу штрихи, що не утворюють певних літер; змішані, що складаються як з букв, так і зі штрихів, що не утворюють певних літер.

Підпис можна розділити на складові: 1) початкова частина підпису є великими літерами прізвища, імені, по батькові або монограму. Під

монограмою розуміють поєднання двох-трьох великих букв, об'єднаних спільним елементом. У штрихових підписах як початкову частину виділяють умовно прочитані літери або безлітерні штрихи збільшеної протяжності; 2) середня (або мала) частина підпису складається з малих літер і безлітерних елементів, крім великих літер і розчерку; 3) розчерк – це заключна частина підпису, виконана у вигляді деформованих літер або безлітерних елементів різної конфігурації, складності та збільшеної протяжності, що є засобом захисту підпису від підробки. Розчерк, зазвичай, виконується в максимально швидкому темпі, разом з попередньою частиною підпису; 4) додаткові штрихи є безлітерними елементами, що знаходяться за межами матеріальної частини підпису і виконуються інтервально від неї.

Загальний вигляд підпису – геометричне зображення, утворене загальною конфігурацією підпису та її елементами. Уявляється, що це умовна геометрична фігура, утворена зовнішніми контурами підпису. Це може бути: прямокутник, трикутник, овал, коло, паралелограм. Ця ознака рідко використовується в експертній практиці. Чіткість підпису – можливість визначення експертом у ній точок початку та закінчення, з'єднання, перетину, напрямку та послідовності виконання руху. За цією ознакою підписи поділяються на чіткі та нечіткі, які зазвичай містять велику кількість зазвичай хаотичних штрихів, які перетинаються.

До другої групи відносяться загальні ознаки, які характеризують ступінь і характер сформованості письмово-рухового навику виконавця підпису. До її складу входять ступінь виробленості та ступінь складності підпису. Ступінь виробленості є показником рівня сформованості навичок письмового почерку і визначається, як і в літерному письмі, через темп письма та координацію рухів.

Темп виконання підпису може бути швидким, середнім та повільним. Зазвичай при виконанні підписів темп письма швидший за темп у буквеному та цифровому письмі, це наслідок того, що підпис дуже малий за обсягом рукопис, який набагато частіше виконується автором, ніж інші почеркові

операції. Водночас темп виконання окремих частин підпису може бути різний, зазвичай найшвидший спостерігається у заключній частині підпису, під час розчерку та додаткових штрихів. У такій ситуації характеристика темпу дається диференційовано з кожної частини підпису.

Координація рухів при виконанні підпису буває високою, середньою та низькою. Показниками для її визначення у підписах, що мають у своїй транскрипції літери, є норми пропису, а в безлітерних штрихах координація рухів визначається за дотриманням їх розмірних характеристик: точності початків, закінчень, з'єднання, взаємного розміщення штрихів, інших елементів і частин підписів.

У ході проведення експертного дослідження малоінформативних текстів, досліджується не лише сам виконавець і властивості його особистості, а й факт підробки підпису, короткого рукописного запису.

Отже, об'єктом застосування спеціальних знань експерта виступає почерк та виражена у ньому система ідентифікаційних, класифікаційних та діагностичних ознак. Сам почерк матеріалізується в рукописних документах – почеркових реалізаціях (порівняльних зразках та речових доказах, представлених на дослідження), які також розглядаються як безпосередній об'єкт експертного дослідження.

Слід також з'ясувати, чи можуть підпис та / або короткі рукописні записи розглядатися як самостійні об'єкти експертного дослідження без «прив'язки» до такого матеріального носія, як документ. З цією метою з'ясуємо етимологію терміну «документ» [102, с. 59].

Питання про зміст дефініції «документ» у контексті сучасних наукових знань, на сьогоднішній день, є актуальним і до кінця невирішеним. Це пов'язано з тим, що тривалий історичний період (кілька тисячоліть) документи на паперових та аналогічних носіях були єдиною формою для зберігання та передачі інформації. Інші форми документів («аудіодокументи», «кінодокументи», «відеодокументи», «документи на машинних носіях інформації») мають більш коротку історію свого існування

(трохи більше ста років), сучасний тезаурус щодо яких нині ще й досі не сформовано [102, с. 59].

В «Енциклопедичному словнику Брокгауза і Єфрона» наводиться два визначення поняття «документ» – у широкому розумінні даного слова – це «будь-який матеріальний знак, що є доказом юридичних відносин та подій», а у вузькому – «... переважно папери, здатні слугувати письмовими доказами юридичних фактів і подій» [24, с. 898]. Державними стандартами України поняття «документ» визначено як матеріальний об'єкт з інформацією, закріпленою створеним людиною способом для її передачі у часі та просторі (ДСТУ 3017 – 95) [120, с. 19].

Розглядаючи документ як об'єкт судової експертизи або дослідження, В.К. Лисиченко визначає документ як «письмовий акт або спеціально виготовлений предмет, який закріплює знаками природних мовних систем письма або спеціальних наукових та технічних знакових систем конкретні волевиявлення чи відомості функціонального характеру, практична значимість яких визначається нормами права» [131, с. 186-187]. Схожі визначення знаходимо й у інших науковців [250, с. 97; 244, с. 208].

Виходячи з наведених визначень, поштовий полімерний конверт або коробку з картону, що містять відомості про відправника та одержувача, можна вважати документом, а матеріали: картон, полімерний матеріал конверта, на яких виконані рукописні записи, кулькову ручку або фломастер – як матеріалами письма, так і матеріалами документа [102, с. 58-59].

Підвищення ролі інформації спонукало до переосмислення попередньо сформованого в науці терміну – «документ». Якщо спочатку вважалося, що документ виникає лише на паперовій основі, то швидкий розвиток науки і техніки спричинив появу нових типів матеріальних носіїв. В якості таких стали виступати перфокарти, перфострічки, магнітні записи, фотографії та ін. [102, с. 59].

На переконання М.С. Польового, поняття документів ширше за поняття

писемних актів [167, с. 5]. Цим поняттям охоплюються продукти застосування таких засобів фіксації як фото і кінозйомка, звуко- і відеозапис, креслення, схеми, рисунки та інші зображення, зокрема, й записи, отримані з використанням різних приладів реєстрації [167, с. 5; 136, с. 23]. В.О. Образцов головною ознакою документа бачить здатність його бути носієм інформації [169, с. 96].

Ми приєднуємося до точки зору більшості науковців і вважаємо, що в інформаційному плані головним і визначальним фактором для документа мають бути відомості, дані, що в ньому зафіксовані, а форма фіксації відноситься до вторинних, похідних факторів [102, с. 59].

Узагальнюючи викладене, вважаємо що в сучасному криміналістичному розумінні документ – це письмовий акт або інший матеріальний предмет, який містить зафіксовану будь-яким способом фіксації інформацію про факти, події чи явища, що мають значення для встановлення обставин у кримінальному провадженні [169, с. 96]. Саме інформаційний критерій вважаємо ключовим при віднесенні відповідного матеріального носія до об'єкта експертного дослідження, який містить підпис, інші короткі записи. Як свідчить аналіз експертної практики, у переважній більшості це саме офіційний письмовий акт (84 %). Водночас, почеркова інформація у вигляді підписів, коротких записів, може міститись на таких носіях, як пакет, коробка, упаковка, які можуть бути як паперовими (12 %), так і непаперовими (4 %) (Додаток А) [102, с. 59].

Отже, приходимо до висновку, що матеріальним носієм інформації про факт письма, його ознаки та інші обставини, які мають значення у кримінальному провадженні, у нашому випадку є малий за обсягом рукописний продукт (підпис та / або короткий рукописний запис), виконаний за допомогою технічного прийому або їх сукупності, та відображений у відповідному документі, що надається для дослідження експерту (експертам) [102, с. 59]. Дослідження таких об'єктів базується на загальних положеннях методики судової почеркознавчої експертизи, яка є поетапною послідовністю

дій експерта і визначається типовими експертними ситуаціями [14, с. 55-56].

Якщо звернутися до об'єкта в ситуації криміналістичного дослідження підписів і коротких рукописних записів, виконаних за допомогою технічних прийомів та засобів, то його характеризує відсутність безпосередньої рукописної фіксації рухів, якими виконується підпис, короткий рукописний запис. Почерк, як об'єкт дослідження, має образно-рухову природу. Матеріальним носієм інформації про факт письма є не рукописний продукт, а його зображення, отримане або виготовлене з іншого рукописного об'єкта з допомогою певних технічних прийомів та засобів.

1.3. Предмет та завдання дослідження підписів, коротких рукописних записів, виконаних за допомогою технічних прийомів та засобів

Судово-почеркознавча експертиза є високорозвиненим розділом криміналістики та судової експертизи. Дослідження підпису та / або короткого рукописного запису є окремим випадком проведення означеного виду експертиз. Розгляд теоретичних основ таких досліджень неможливий без вивчення предмета та завдань, які вирішуються при проведенні судової почеркознавчої експертизи, а також без з'ясування самого поняття.

Предмет експертизи є однією з найважливіших категорій не тільки теорії судових експертиз, а й кримінального процесуального права. Так, відповідно до ст. 69 КПК України експерт має право «знайомитися з матеріалами кримінального провадження, що стосуються предмета дослідження», «бути присутнім під час вчинення процесуальних дій, що стосуються предметів та об'єктів дослідження», «ставити запитання, що стосуються предмета та об'єктів дослідження, особам, які беруть участь у кримінальному провадженні» [101]. З викладеного вбачається, що законодавець надає важливе процесуальне значення зазначеному терміну. Це зобов'язує уповноважених учасників процесу мати чітке уявлення про те, що

конкретно слід розуміти під предметом експертизи і яке його практичне значення.

Вирішення питання про предметну область судової експертизи як сфери практичної експертної діяльності має суттєве значення в аспекті з'ясування сутності розв'язуваних експертних завдань, зв'язку з об'єктами експертизи [230, с. 67].

З метою визначення предмета малих за обсягом рукописних продуктів (підпису та / або короткого рукописного запису), вважаємо доцільним з'ясувати сутність та зміст поняття предмета експертизи.

Як і у понятті предмета будь-якої іншої пізнавальної діяльності, у понятті конкретного чи галузевого предмета експертизи синтезують поняття: об'єкт експертизи – у широкому та вузькому розумінні, тобто фактичні обставини, що пізнаються засобами експертизи, а також матеріальні носії інформації про ці об'єкти; експертні завдання чи питання, що мають бути з'ясовані; метод експертного дослідження; інші умови та обставин [5, с. 9-10]. На переконання Г.М. Надгорного, предмет судової експертизи варто диференціювати на декілька груп за змістом визначень: застосовування спеціальних знань для вирішення певних питань; встановлення фактичних даних на основі спеціальних знань; вирішення завдань за допомогою застосовування спеціальних знань; дослідження за допомогою спеціальних знань обставин справи чи конкретних матеріальних об'єктів [147, с. 11-13]. Окремими науковцями (Г.М. Надгорний, В.Г. Гончаренко, І.В. Гора, Б.В. Романюк) вказується, що предмет судової експертизи збігається із завданнями, які стоять перед експертом, або питаннями, що виносяться на його вирішення [64, с. 26; 179, с. 130].

О.В. Хомутенко та С.В. Кудряшова під предметом експертизи розуміють інформацію про факти та обставини справи, яка одержується в результаті дослідження об'єкта, а також фактичні дані, з'ясування яких потребує виключно спеціальних знань експерта відповідної спеціальності [222, с. 556]. У практичному аспекті в предметі судової експертизи

виділяють процесуальну та гносеологічну сторони. Процесуальна сторона має вираз у колі обставин, що встановлюються за допомогою спеціальних знань, гносеологічна сторона полягає в тому, що предметом пізнання під час практичного експертного дослідження є властивості відповідного об'єкта [134, с. 200].

Судово-почеркознавча експертиза відноситься до традиційних криміналістичних експертиз. Вона виокремлена в самостійний рід завдяки специфіці предмета експертизи, досліджуваних об'єктів та вирішуваних завдань. Загалом предмет судово-почеркознавчої експертизи можна сформулювати як установлення фактичних даних експертом-почеркознавцем у межах своєї компетенції на основі застосування методики судово-почеркознавчої експертизи. До предмета судово-почеркознавчої експертизи відносяться встановлення лише тих фактів, що входять до компетенції експерта-почеркознавця. Межі компетенції визначаються колом питань, які можуть бути поставлені перед експертом на його вирішення.

Предмет судово-почеркознавчої експертизи в ході дослідження малого за обсягом рукописного тексту (підпису та / або короткого рукописного запису) полягає в установленні з використанням відповідної методики судово-почеркознавчої експертизи фактів (фактичних даних), а саме підпису та / або короткого рукописного запису, способу його підробки (внесення у нього змін) та обставин, що встановлюються на базі інтеграції спеціальних знань у галузях почеркознавства та технічного дослідження документів, щодо яких перед експертом поставлені питання ініціатором проведення експертизи, та які можуть мати значення доказів у кримінальному провадженні, в цивільних, адміністративних та господарських справах.

Таким чином, предмет аналізованого виду експертизи визначено та обумовлено її об'єктами, завданнями, методами (методиками), теоретичні та практичні аспекти яких визначені судово-експертною теорією. Криміналістичне дослідження таких малоінформативних почеркових об'єктів, як підписи та короткі рукописні записи, при розслідуванні

кримінальних правопорушень, спрямоване на встановлення об'єктивної сторони злочинів, обставин, які входять до предмету доказування. Встановлений за допомогою спеціальних знань експерта спосіб підробки, внесення змін у почерковий об'єкт в ході подальшого доказування інтерпретується органом досудового розслідування, судом на основі правових знань як спосіб матеріальної підробки документа, або його окремих реквізитів.

Аналізуючи співвідношення понять «предмет», «питання», «завдання» експертизи необхідно виходити з того факту, що встановлення в експертному дослідженні певних обставин «детермінується конкретними завданнями, що виносяться для розв'язання експертизою, які визначають обсяг інформації, що входить у зміст предмета дослідження» [230, с. 84]. Уточнення уявлень про типові завдання експертизи дає можливість конкретизувати предмет експертного пізнання, є основою для розмежування теоретико-методичних основ відповідних видів судових експертиз. Методологічний аналіз завдань необхідний для з'ясування питання про цільову спрямованість практичної діяльності судового експерта, дослідження можливостей і перспектив її вдосконалювання за допомогою інтеграції наукових знань, що залучаються й трансформуються в практику судочинства загальною теорією судової експертизи [230, с. 84].

На локальному рівні експертне завдання – це завдання (запитання) експерту, сформульоване у постанові (ухвалі) про призначення експертизи. Результат вирішення експертного завдання формулюється у вигляді висновків експерта (відповіді на поставлене перед ним запитання). У практичних посібниках щодо призначення та проведення різних видів судових експертиз, призначених для органів досудового розслідування, стосовно кожного роду (виду) експертиз наводяться типові експертні завдання, зміст яких дає уявлення про сучасні можливості певного роду (виду) судової експертизи.

Вирішення експертом конкретного експертного завдання здійснюється

у процесі проведення судової експертизи, шляхом перетворення потенційної доказової інформації, що міститься у поданих на експертизу як вихідні дані матеріалів кримінального провадження, в актуальну доказову інформацію, яка може бути використана в ході досудового розслідування та в суді. Можливість вирішення експертом відповідного експертного завдання залежить від можливості дослідження об'єкта експертизи та представлених на експертизу предметів. Це стосується й дослідження підписів та коротких рукописних записів.

Зазвичай завдання криміналістичної експертизи зводяться до встановлення певних властивостей та ідентифікації предметів, речей та осіб і рідше обмежуються визначенням будь-якої властивості фактичної сторони (наприклад, встановлення факту підробки підпису). Виконуючи відповідне завдання, експерту доводиться вивчати та враховувати найрізноманітніші властивості та ознаки речових доказів. При цьому, істотне значення для вирішення завдання має мета експертизи, яка є його найважливішим елементом та значною мірою обумовлює вибір способу вирішення завдання. Проте, якщо мета часто однакова для багатьох завдань, то умови в кожному випадку різні, і саме вони визначають можливість досягнення мети. Тому результат іноді трактують як сукупність засобів та умов, при яких реалізується мета.

Найчастіше мета експертизи визначається підготовчою стадією дослідження. Експерт, ознайомившись із постановою (ухвалою) про призначення експертизи та усвідомивши завдання, визначає, які засоби необхідні для досягнення поставленої перед ним мети. Подумки моделюючи вирішення завдання, він вирішує, які потрібно використовувати об'єкти (властивості) та технічні засоби для досягнення цієї мети. Потім наявні в його розпорядженні засоби експерт зіставляє з метою експертизи і, якщо при цьому виявиться їхня невідповідність, він повинен вжити заходів до усунення перешкод (наприклад, запросивши додаткові матеріали), і, поки не вичерпано можливості отримання вихідних даних, що забезпечують

вирішення завдання, він не має права змінити її суть, визначену ініціатором проведення експертизи.

У ряді випадків мета може бути змінена і на наступних стадіях експертного дослідження (у процесі аналізу, порівняння), і навіть на завершальній стадії проведення експертизи, якщо з'ясується, що на основі вихідних матеріалів та даних, отриманих у процесі проведення досліджень, не можна дати повні та вичерпні відповіді на поставлені перед експертом запитання.

Експертне завдання має інформаційну природу та відіграє процесуальну роль. В інших випадках завдання може бути витлумачене як запитання, що вимагає вирішення на підставі спеціальних знань експерта.

Загалом терміни «завдання експертизи» і «запитання, яке поставлено експерту», дуже подібні. Завдання – є наукове визначення, яке може бути виражене безліччю різноманітних формулювань питань, і при проведенні експертизи воно реалізується у вигляді низки запитань. Тобто завдання – науково узагальнене пояснення змісту типових запитань. Так, при проведенні судово-почеркознавчої експертизи ототожнення особи, яка написала текст, – це завдання; встановлення конкретного факту – чи є виконавцем тексту заповіту гр-н Х., – це запитання експертизи.

Таким чином, завдання судової експертизи не варто змішувати із завданнями конкретного експертного дослідження. У першому випадку – це родове чи видове узагальнене визначення, тоді як у другому – мета і результат одиничної експертизи. Вирішення завдань конкретного експертного дослідження може розподілятися на низку окремих підзавдань щодо з'ясування конкретних умов, основних етапів дослідження, вибір методу дії, оцінку отриманих результатів тощо. Їх вирішення веде до встановлення певних фактів або їх заперечення.

За слушним зауваженням М.Я. Сегая та В.К. Стринжі, в загальному предметі експертного пізнання, визначення типових завдань, об'єднаних спільністю цілей судового доказування, умов і способів його здійснення на

основі використання спеціальних знань, має методологічне значення для розвитку загальної теорії судової експертизи [188, с. 47]. Їх систематизація насамперед необхідна для чіткого формулювання конкретних питань у постанові (ухвалі) про призначення експертизи та для ефективного використання висновку експерта в процесі доказування у кримінальному провадженні.

Розглядаючи завдання судової експертизи як засобу встановлення фактів, що підлягають доведенню, доцільно розрізняти завдання класу, роду, виду, підвиду судової експертизи. Класу криміналістичних експертиз властиві переважно ідентифікаційні завдання; вирішення діагностичних завдань належить до відповідної компетенції остільки, оскільки це сприяє встановленню фактів тотожності людини, предметів, подій за певними формами їх відображення – слідами. Їх вирішення може бути включено як умова, додаткова ознака ідентифікації, а в ряді випадків може мати й самостійний характер. У рамках кожного роду криміналістичної експертизи вирішуються свої специфічні завдання в залежності від властивостей та ознак об'єктів, що вивчаються.

Визначення майбутніх завдань дослідження – важливий елемент тактики проведення експертизи. Так, ініціатор призначення експертизи при формулюванні завдання визначає, яке дослідження (виходячи з класу завдання, що вирішується: ідентифікаційне або діагностичне) [188, с. 50-51] експерту потрібно провести. Таким чином, відбувається перетворення завдання із загального на конкретне.

Завдання судово-почеркознавчої експертизи у кримінальному провадженні ґрунтуються на понятті предмета судово-почеркознавчої експертизи. Загальним та основним завданням, що стоїть перед експертом-почеркознавцем, є встановлення фактів, які мають доказове значення для розслідування і розкриття кримінальних правопорушень.

Систематизація завдань судово-почеркознавчої експертизи відіграє значну роль у побудові її методики. Аналіз літературних джерел показує, що

класифікацію завдань експертизи, як практичної діяльності, не можна вважати вичерпною (завершеною), а їх систематизація й досі викликає численні наукові дискусії [62, с. 127; 156, с. 49].

Наразі в теорії судової експертизи не розроблена єдина класифікація завдань судової експертизи, яка б повністю задовольняла потреби теорії та практики. Найбільш типовим є поділ експертних завдань на такі види: 1) ідентифікаційні – завдання, сутність яких становить встановлення тотожності об'єктів; 2) діагностичні – завдання, спрямовані на встановлення властивостей та станів об'єктів; 3) ситуаційні – завдання, вирішення яких пов'язане із відтворенням умов та механізму події; 4) класифікаційні – завдання, створені задля встановлення груповий власності досліджуваного об'єкта. Всі розбіжності зводяться до того, чи є всі чотири види завдання окремими елементами системи або якісь з них є підвидами (наприклад, класифікаційні завдання є різновидом діагностичних) [230, с. 90].

Здійснення наукового аналізу зазначених «класичних» експертних завдань, сприятиме визначенню типових, властивих дослідженню підписів та / або коротких рукописних записів в межах судово-почеркознавчої експертизи.

Як свідчить експертна практика, недостатнє знання методики дослідження відповідного об'єкта почерку та завдань, які при цьому вирішуються, призводить до некоректної постановки запитань, що виносяться на вирішення експертизи. Наприклад, ставиться питання про автентичність підпису, виконаного конкретною особою у документі (ідентифікаційне завдання), а насправді, досліджуваний об'єкт не є власне підписом, а лише його зображенням, нанесеним за допомогою певних технічних засобів. У такому разі, насамперед, слід вирішувати обов'язкове завдання про спосіб нанесення зображення підпису [17, с. 60].

У доктрині відсутній однозначний підхід щодо віднесення встановлення способу нанесення почеркового об'єкта до конкретного виду експертних завдань. Зокрема, на думку Т.В. Орлової, якщо розглядати

виконання підпису за допомогою комп'ютерної та копіювально-розмножувальної техніки, як один з видів технічного підроблення, то визначення способу підроблення ми віднесемо до вирішення діагностичних завдань [157, с. 89]. Водночас, на переконання М.Є. Бондар та Т.О. Сукманової, дане завдання за своїм характером слід віднести до класифікаційних [17, с. 60]. Натомість М.А. Грига наводить аргументи, що у випадку встановлення способу виконання графічного об'єкту, експерт, шляхом вивчення та аналізу діагностичних ознак, що характеризують певний спосіб нанесення, в кінцевому результаті вирішує класифікаційне завдання, тобто відносить зображення до певної групи (класу) [52, с. 39].

Дискусійність означених наукових позицій лише підтверджує умовність поділу експертних завдань, які вирішуються під час дослідження підписів та коротких рукописних записів, та спонукає до аналізу відповідних завдань з огляду на специфічну природу досліджуваних почеркових об'єктів.

У судово-експертній практиці ідентифікаційні завдання, пов'язані зі встановленням конкретного виконавця рукопису або факту виконання множини рукописів (їх фрагментів) однією особою або різними особами, є одними з основних – такими, що переважають у загальному масиві. Найбільш поширеними об'єктами дослідження є підписи та короткі записи.

В узагальненому вигляді до ідентифікаційних завдань у теорії судової експертизи відносяться завдання щодо встановлення: індивідуально-конкретної тотожності об'єкта; загального джерела походження об'єктів; належності об'єкта до єдиного цілого; особи, яка виготовила (виконала) кілька почеркових об'єктів. До типових ідентифікаційних завдань при проведенні судово-почеркознавчої експертизи слід віднести ототожнення технічних засобів, пристроїв, матеріалів.

Питання щодо можливостей ідентифікаційного дослідження підписів і коротких рукописних записів, виконаних за допомогою технічних прийомів та засобів, є неоднозначним, оскільки їх виконання у такий спосіб, породжує зазвичай обмежений обсяг ознак почерку їх виконавця. Такі обставини

ставлять під сумнів можливість з'ясування ідентифікаційних завдань, а для визнання почеркового об'єкта несправжнім достатньо встановлення способу його виконання за допомогою технічних прийомів, тобто вирішення діагностичного завдання.

До чинників, які значно ускладнюють ідентифікаційне дослідження малих за обсягом почеркових об'єктів, почеркознавці відносять: обмежений обсяг почеркового матеріалу; складність із визначенням стійкості та варіативності окремих ознак почерку; недостатня виразність ознак незвичних умов виконання рукопису та ін. [151, с. 127]. У разі, коли вони виконані за допомогою технічних прийомів та засобів, до них належать можливість маскуванню способу виконання досліджуваного підпису та необхідність поділу зображень первинного та вторинного підписів і окремого почеркознавчого дослідження кожного з них [208, с. 254-257].

В ході ідентифікаційного дослідження малих за обсягом почеркових об'єктів на вирішення експерта ставляться такі типові запитання: яка марка (модель) принтера використовувалася при виготовленні підпису, короткого запису? чи виготовлені надані почеркові об'єкти на одному принтері? чи виготовлений підпис, короткий запис з використанням конкретного екземпляру технічного засобу?

Незважаючи на це, В.В. Липовський небезпідставно вважає, що в досліджуваному підписі можуть проявитися ознаки почеркової навички іншої особи, що дозволить вирішити ідентифікаційне завдання (адже можливі випадки, коли копіювання чужого підпису буде настільки невдалим, що в ньому у достатній кількості відобразяться ознаки почерку та підпису виконавця) [127]. Ідентифікація також можлива і за умови наявності у почерку виконавця підпису індивідуальнохарактерного комплексу ознак, викликаних певними постійними фізіологічними вадами (наприклад, хронічним захворюванням) [50, с. 122].

Безсумнівним є й те, що до предмета судово-почеркознавчої експертизи відносяться сучасні криміналістичні діагностичні дослідження почерку. Вони

спрямовані на вирішення завдань, не пов'язаних безпосередньо з ідентифікацією конкретного виконавця почеркової реалізації. Наукові та методичні основи криміналістичної діагностики почерку, що існують і розробляються в даний час, базуються на теоретичних положеннях судового почеркознавства, існуючих методичних рекомендаціях, експериментальній базі та практичній діяльності експерта-почеркознавця [209, с. 241-242].

Вирішення діагностичних завдань, згідно з етимологією слова «діагностика», спрямоване на встановлення окремих симптомів (ознак, властивостей, станів) окремого об'єкта [201, с. 219]. Спочатку поняття діагностичних завдань прирівнювалося до ідентифікаційних. Однак у процесі еволюції класифікацій експертних завдань діагностичні були виділені в окремий вид, існування яких, поряд з ідентифікаційними, було визнано всіма вченими-криміналістами. Аналогічну точку зору мають й опитані нами експерти: установлення способу виконання (нанесення) підпису, короткого рукописного запису є діагностичним завданням на думку 82 % респондентів, 12 % відносять їх до класифікаційних завдань (Додаток А).

Навіть якщо з'ясується механізм, властивості діагностованого об'єкта, спосіб його дії, то мета дослідження – виявити цей механізм відносно одного конкретного об'єкта (у нашому випадку – почеркового об'єкта). Натомість, ситуаційне завдання має мету більш високого порядку – використовуючи результати ідентифікаційного та діагностичного досліджень окремих об'єктів, встановити механізм події в цілому або її обставини на підставі використання спеціальних знань [82, с. 139-140]. Зазвичай, об'єктом дослідження виступає речова (матеріальна) обстановка події в цілому, а місце події розглядається як «інтегративний речовий доказ» [23, с. 208].

Як слушно зазначає Н.І. Клименко, незважаючи на деяку схожість діагностичні й ситуаційні дослідження, кожний з них має свої особливості. Так, характерним для діагностичного завдання є встановлення типових ознак того чи іншого об'єкта в певній ситуації, ситуаційне ж завдання встановлює комплекс різних ознак, об'єктів, окремих ситуацій, із яких складається

цілісна картина всієї досліджуваної події, встановлення механізму якої потребує застосування різних судових експертиз [82, с. 139-140].

До діагностичних завдань досліджень підписів та коротких записів слід віднести встановлення наявності змін у почерковому об'єкті з'ясування обставин підробки (внесення змін) об'єкта письма. Вирішення таких завдань зазвичай пов'язано із наданням відповіді на такі запитання: чи внесено зміни у почерковий об'єкт за допомогою технічного засобу? чи виготовлений почерковий об'єкт електрофотографічним способом?

У доктрині існують різні точки зору щодо класифікації діагностичних експертних завдань судово-почеркознавчої експертизи. Зокрема, вони розмежовуються залежно від об'єктів, що досліджуються. При цьому визначення типу об'єктів (текст, короткий запис, підпис) сприяє диференціації завдань на рівні виду, встановлення складу об'єктів (літерний, цифровий, змішаний, штриховий) – на рівні підвиду, обсягу об'єктів (великий, середній, малий) – на рівні групи тощо [234, с. 52]. Ще однією підставою для поділу експертних діагностичних завдань є характер порівняльного матеріалу – у нашому випадку зразки почерку. Цей матеріал є необхідною умовою реалізації мети дослідження, що визначає структуру та вибір засобів діагностичного процесу. У цьому контексті діагностичні завдання розмежовуються залежно від того, представлені на дослідження об'єкт експертизи і порівняльні зразки або тільки об'єкт експертизи.

Слід зазначити, що загальні діагностичні завдання мають універсальний характер, оскільки вирішуються під час будь-якого судово-експертного дослідження почерку. Вони є універсальними пов'язані зі з'ясуванням загальних умов письма та спрямовані на досягнення самостійної або проміжної мети діагностичного та ідентифікаційного процесу.

Не є винятком і випадки криміналістичних досліджень малих за обсягом почеркових об'єктів. Зазначені завдання пов'язані зі з'ясуванням найбільш загальних умов виконання підпису, короткого рукописного запису як основної чи проміжної мети криміналістичної ідентифікації та

діагностики, що включають: з'ясування факту виконання рукопису у звичайних або незвичайних умовах письма; визначення характеру незвичайності виконання рукопису – впливу на процес письма тимчасових або постійно діючих факторів; з'ясування власника природного збиваючого чинника до підгрупи внутрішніх (функціональних) чи підгрупи зовнішніх впливів (впливів обстановки).

Класифікаційно-діагностичні завдання можуть бути спрямовані на встановлення типологічної (групової) приналежності використаного технічного засобу, прийому до певної класифікаційної групи, класу тощо, наприклад за такими характеристиками, як подібність застосованих технічних засобів та прийомів з іншими.

Поділяємо точку зору з Е.Б. Сімакової-Єфремян, що немає необхідності виділяти класифікаційні завдання як самостійну одиницю в загальній класифікації. Дослідження, мета яких спрямована на віднесення об'єкта, явища до того чи іншого класу, типу, категорії в медицині, природознавстві, техніці традиційно вважають діагностичними. Для того щоб віднести об'єкт експертного дослідження до якої-небудь категорії, необхідно встановити його властивості і стан. Саме тому встановлення властивостей і станів об'єктів, віднесення їх до певної категорії (класу, типу, розряду тощо) є завданнями діагностичними [193, с. 572].

Тут варто підкреслити, що основна методична відмінність класифікаційних завдань від результатів ідентифікації, яка завершається встановленням загальної родової (групової) належності, пов'язана з відсутністю об'єктів, що перевіряються. Як порівняльні матеріали для вирішення класифікаційних завдань під час дослідження підписів та коротких рукописних записів зазвичай використовуються колекції, еталони та інші об'єкти класифікаційних груп, а також табличні дані, характеристики стандартів. Виявлені в досліджуваних об'єктах або слідах властивості зіставляються з зазначеними характеристиками, що і є підставою для віднайдення відповідної класифікаційної групи [231, с. 94-95].

Даючи характеристику діагностичних експертних завдань у почеркознавстві, Ю.Г. Корухов розділив їх на три види: діагностико-класифікаційні (визначення статі, віку, професії та ін.); власне діагностичні (визначення незвичайного внутрішнього стану особи, при цьому зміни можуть носити постійний або тимчасовий характер; ситуаційно-діагностичні (визначення особливостей зовнішньої обстановки листа: незвичайна поза, незвичний матеріал, на якому виконувався текст тощо) [98, с. 196]. Сучасні фахівці у галузі почеркознавства розвинули зазначену класифікацію, розподіливши діагностичні завдання, пов'язані з установленням особистісних характеристик виконавця рукопису, внутрішніх чи зовнішніх умов його виконання на: загальні; власні; класифікаційні; ситуаційні; часові [236, с. 126-129; 95, с. 32].

Загалом не заперечуючи щодо такої типізації завдань судово-почеркознавчої експертизи, зазначимо, однак, що дослідження підписів та / або коротких рукописних записів є окремим випадком експертизи цього виду. Відповідно, й завдання, які вирішуються експертом при здійсненні дослідження таких малих за обсягом почеркових об'єктів, є діагностичними та ідентифікаційними. Обґрунтуємо нашу позицію.

Вдаючись до технічного підроблення підпису та / або короткого рукописного запису, правопорушники намагаються досягти максимальної візуальної його подібності до справжнього підпису. У загальному розумінні технічне підроблення підпису та / або короткого рукописного запису – механічне копіювання із застосуванням певних засобів і пристосувань справжнього підпису-оригіналу.

Як слушно зазначається в спеціальній літературі, зважаючи на те, що за скопійованим підписом не можна скласти думку про ступінь сформованості письмово-рухового навику, ще на стадії роздільного дослідження судової почеркознавчої експертизи підпис досліджують із метою визначення наявності підроблення його за допомогою будь-якого технічного засобу [139, с. 8]. За таких обставин виявити навіть окремі ознаки почерку виконавця та

ідентифікувати його особу за технічним підробленням підпису та / або короткого рукописного запису практично неможливо, відповідно основним завданням дослідження таких малих за обсягом почеркових об'єктів, насамперед, є з'ясування факту технічного підроблення та способу його виконання.

Не викликає заперечень твердження М.Г. Щербаковського, що поділені за кінцевою метою експертні завдання в процесі їх експертного вирішення тісно пов'язані на підставі проміжних підзавдань інших видів. Ідентифікуючи об'єкт за відображеними ознаками, експерт зобов'язаний враховувати умови утворення сліду, адекватність виділених ознак, тобто проводити діагностичні дослідження [231, с. 96]. Так, кінцеве ідентифікаційне завдання зі встановлення автора підробки малого за обсягом почеркового об'єкта починається з вирішення діагностичного завдання визначення способу підробки (внесення змін) на основі співставлення з оригіналом тощо. Отже, процес ідентифікації починається з діагностичного аналізу.

Поділяємо позицію науковців, що дослідження підпису, короткого рукописного запису, виконаного за допомогою технічних прийомів та засобів, є виключно діагностичним завданням, однак лише в тій його частині, яка стосується встановлення природи досліджуваного об'єкта, тобто способу його нанесення (це підпис, короткий рукописний запис, виконаний звичайними засобами письма, чи це лише його зображення, нанесене за допомогою факсиміле чи копіювально-розмножувальної техніки)» [50, с. 124].

У подальшому, визначившись, що відповідний об'єкт почерку є, наприклад, відбитком факсиміле, актуальним є вирішення ідентифікаційного завдання, а саме: чи був оригінал підпису, короткого рукописного засобу особи моделлю для виготовлення цього факсиміле. Якщо ж у результаті вирішення діагностичного підзавдання буде визнано, що підпис виконано за допомогою копіювально-розмножувальної техніки, то можна розпочати

вирішення ідентифікаційного завдання щодо встановлення конкретного апарата, за допомогою якого його було виконано. Однак, як слушно зазначає М.А. Грига, це завдання інших видів експертиз, зокрема техніко-криміналістичного дослідження документів. Дослідження комп'ютерної інформації із зображенням бланків документів, відбитків печаток, підписів та інших реквізитів, а також програмного забезпечення, які могли використовуватися для такої підробки, належить до завдань судової комп'ютерно-технічної експертизи [50, с. 124]. Таким чином, безапеляційним є те, що дослідження підписів та коротких рукописних записів на предмет попередньої технічної підготовки є обов'язковим при ідентифікаційному почеркознавчому дослідженні, якщо навіть таке питання експерту не ставиться. Відсутність у висновку експерта даної стадії дослідження буде свідчити про те, що експерт порушив методику проведення почеркознавчої експертизи.

Отже, що діагностичну та ідентифікаційну складові почерку варто розглядати у взаємозв'язку, оскільки на практиці під час проведення судової почеркознавчої експертизи для з'ясування технічного засобу, прийому підробки підписів та коротких рукописних записів, без з'ясування зазначеного діагностичного завдання неможливе буде встановлення виконавця, тобто виконання ідентифікаційного завдання.

Можемо резюмувати, що криміналістичне дослідження підписів та коротких рукописних записів належить до складних, комплексних та інтеграційних діагностичних та ідентифікаційних завдань судової почеркознавчої експертизи. Поділяємо позицію сучасних криміналістів, що інтеграція знань під час проведення комплексних експертиз є тим механізмом, що допомагає подолати брак відомостей про досліджуваний об'єкт, правильно обґрунтувати експертний висновок, отже, підвищити рівень його повноти й надійності [196, с. 153].

Установлення способу виконання (нанесення) підпису, короткого рукописного запису, відноситься до діагностичних завдань, або є

підзавданням криміналістичного дослідження підписів та коротких записів, виконаних за допомогою технічних прийомів та засобів, залежно від запитань, які ставляться на вирішення експертизи. Встановлення ж виконавця підробки підпису, короткого запису, конкретного технічного прийому чи засобу, за допомогою якого нанесено досліджуваний почерковий об'єкт, належить до ідентифікаційних завдань почеркознавчого або техніко-криміналістичного дослідження документів.

Висновки до розділу 1

Дослідження підписів і коротких записів, виконаних за допомогою технічних прийомів та засобів, є окремим випадком експертизи малооб'ємних почеркових об'єктів і щодо нього застосовні розроблені в судовому почеркознавстві теоретичні та методичні рекомендації. Водночас дані об'єкти почерку мають свої особливості, що дозволяє розглядати їх як самостійні об'єкти судово-почеркознавчої експертизи, які вимагають спеціального аналізу та розробки теоретичних та методичних основ дослідження. До цього часу ці засади становили накопичені в історичному минулому положення робіт, присвячених окремо проблемам криміналістичного дослідження підписів та інших малоінформативних записів та навмисне зміненого почерку, а також дослідження підписів виконаних за допомогою технічних прийомів. Об'єднання їх потребує комплексного, спільного аналізу, як у науковому, і у прикладному аспекті.

Проведення судової почеркознавчої експертизи одним експертом, який має спеціальні знання у галузі почеркознавчої та техніко-криміналістичної експертизи документів є найбільш правильним при дослідженні малих за обсягом почеркових об'єктів. Це дозволить значною скоротити часові витрати, також забезпечить всебічне та поглиблене вивчення властивостей та ознак підписів, коротких рукописних записів.

Позначено основні напрями та положення, які, на наш погляд,

забезпечать можливості вдосконалення дослідження малооб'ємних об'єктів почерку, подолати труднощі криміналістичного дослідження, не охопленого методиками, що використовуються в даний час. Так, при збереженні традиційної, характерної для дослідження всіх почеркових об'єктів науково-теоретичної та методичної бази дослідження при виконанні експертизи малих за обсягом об'єктів для експерта актуальною є організація роботи з отримання додаткової інформації, а саме: попереднє дослідження на рівні слідчо-оперативної взаємодії правоохоронних органів; визначення ступеня придатності об'єкта, від якості якого залежить можливість почеркознавчого дослідження; орієнтуюча інформація щодо використання технологій при підробці підписів і коротких записів; інформація та систематизація тих факторів, що впливають на якість прояву окремих ознак письма; інформація про ті ознаки, які зазнали зміни і маскування тощо.

Положення підпису чи короткого рукописного запису як особливого почеркового об'єкта обумовлено його цільовим призначенням у загальному документообігу. Він не рівноцінний фрагменту великому за обсягом рукопису, оскільки його виконання – це особливий поведінковий акт, відмінний від виконання окремих слів у загальному великому контексті. У підписах, коротких записах, виконаних за допомогою технічних прийомів та засобів, можуть виявлятися основні якості почерку як об'єкта експертного дослідження – індивідуальність, динамічна стійкість, варіаційність, вибіркова мінливість.

Матеріальним носієм інформації про факт письма, його ознаки та інші обставини, що мають значення у кримінальному провадженні, у нашому випадку є малий за обсягом рукописний продукт (підпис та / або короткий рукописний запис). Окрім підпису та / або короткого рукописного запису, зокрема й виконаних за допомогою технічних прийомів та засобів або їх сукупності, до комплексу об'єктів експертного дослідження слід також віднести сам матеріальний носій, тобто документ у криміналістичному значенні, а також явища, процеси й події об'єктивної дійсності, пов'язані з

розслідуваним кримінальним правопорушенням та відображені на матеріальних носіях інформації, які надаються для дослідження експерту (експертам).

Завдання проведення почеркознавчих досліджень мають інтеграційний характер та зазвичай, вирішуються під час проведення комплексних досліджень. Їх вирішення пов'язане з використанням у ході провадження судової експертизи знань та методів низки наук при дослідженні об'єктів, що мають комплексну природу. Саме ж криміналістичне дослідження підписів та коротких записів, виконаних за допомогою технічних прийомів та засобів, належить до складних, комплексних та інтеграційних завдань судової почеркознавчої експертизи.

РОЗДІЛ 2

ТЕХНІЧНІ ПРИЙОМИ ТА ЗАСОБИ, ЯКІ ВИКОРИСТОВУЮТЬСЯ ДЛЯ ПІДРОБКИ ПІДПИСІВ ТА КОРОТКИХ РУКОПИСНИХ ЗАПИСІВ

2.1. Способи технічної підробки підписів і коротких рукописних записів, виконаних за допомогою технічних прийомів та засобів

Оскільки факт власноручного виконання підпису, короткого рукописного запису, зробленого особою, має юридичне значення, він доволі часто стає об'єктом підробки. Для досягнення максимальної схожості зазначених підроблених почеркових об'єктів з їх оригіналами застосовуються найрізноманітніші технічні прийоми. Експертне дослідження таких об'єктів через складність неоднозначно оцінюється фахівцями та потребує детального наукового аналізу способів їх підробки.

Підробленими у криміналістиці називають документи, у яких є сліди матеріального підлогу [105, с. 128], зміст яких не відповідає дійсності [107, с. 8]. Підроблення – незаконна зміна будь-якої частини документу [49, с. 16]. Внесення змін в оригінальний документ у криміналістиці називають частковим підробленням [143, с. 20].

Поряд зі звичайною графічною підробкою, непоодинокими є випадки так званої технічної підробки підписів, коротких рукописних записів на документах (виконання підписів від імені іншої особи з використанням різних прийомів і технічних засобів, що дозволяють досягти найбільшої схожості з оригіналом) [119]. Суть такої підробки зазвичай полягає в механічному копіюванні шляхом наслідування особливостей письмово-рухових навичок і оригіналу підпису чи короткого рукописного запису. За таким малим за обсягом почерковим об'єктом не можна судити про рівень письмово-рухових навичок виконавця.

Серед науковців відсутня одностайність щодо використання відповідної термінології при характеристиці даного способу підроблення підписів та коротких рукописних записів. Одні використовують термін

«технічне підроблення підписів» [12; 40], розуміючи при цьому ідентичні прийоми відтворення почеркових об'єктів, їх виконання з використанням допоміжних технічних прийомів з метою отримання максимальної схожості зі справжніми [143, с. 20], інші – «виконання підписів за допомогою технічних прийомів» [16; 122; 138]. В даному випадку, як слушно зазначає М.А. Грига, ключовою ознакою при визначенні зазначеного способу підроблення підписів, як власне й інших почеркових об'єктів, не залежно від назви, є слово «технічний», яке відображає саму сутність та характерні особливості даного способу [52, с. 33].

Сам термін «технічний» походить від грецького «technike» і, всупереч загальноприйнятому значенню, тлумачиться як «мистецький», «teche» – мистецтво, майстерність [197, с. 112]. Його використовують для характеристики сукупності прийомів, навичок, що застосовуються у певній діяльності [29, с. 1244].

У спеціальній літературі технічною підробкою підпису йменується такий вид підробки, коли злочинець вдається до різних допоміжних технічних прийомів з тим, щоб досягти максимальної схожості з оригіналом, тобто справжнім підписом [39, с. 48].

Поділяємо точку зору, висловлену М.І. Осикою, М.Г. Щербаковським та Л.П. Щербаковською, що «спосіб підроблення» є поняттям більш широким ніж терміни «технічні засоби» та «прийоми». Під ним слід розуміти об'єктивну та суб'єктивну сукупність технічних засобів (апаратури (копіювально-розмножувальні апарати, комп'ютерна техніка, фотографічне обладнання та ін.); інструментів (прилади письма та інше); пристосувань (саморобні кліше та ін.); матеріалів (папір, тонери, чорнила та ін.)) та прийомів їх використання (дії, операції з технічними засобами) (різноманітного роду дії, операції з використовуваними у різноманітних поєднаннях підроблюваними документами) [158, с. 109].

Досліджуючи підписи, М.А. Грига пропонує визначення способу виконання підпису за допомогою технічних прийомів (технічне підроблення

підпису) як процесу відтворення певного автентичного підпису (підпису моделі) за допомогою різноманітних технічних прийомів і засобів, зумовлений рівнем розвитку функціонально-динамічного комплексу навичок виконавця неавтентичного підпису, з метою надання його зображенню максимальної подібності з оригіналом [52, с. 34].

На наше переконання, таке визначення означеної категорії застосовне не лише до підписів, а й до коротких рукописних записів у зв'язку з їх малою інформативністю. При цьому слід підкреслити, що вибір способів технічного підроблення – це не лише механічне застосування приладів та пристосувань, він обумовлюється й майстерністю виконавця та навичками для відтворення максимальної подібності малих за обсягом рукописних записів з їх оригіналом.

Досить часто прийоми механічного та рукописного відтворення підписів зустрічаються у різноманітних комбінаціях. Тому до технічних прийомів, які застосовуються для виконання таких почеркових об'єктів належать також і ті, що пов'язані з механічним нанесенням їх зображення. Їх криміналістичне дослідження обов'язковому порядку повинне носити комплексний підхід із застосуванням спеціальних знань у галузі судового почеркознавства і технічної експертизи документів.

Незважаючи на наявність у доктрині наукових праць багатьох вчених-криміналістів, присвячених окремим аспектам технічних прийомів, які використовуються для підроблення підписів та коротких рукописних записів [117, с. 183; 40, с. 150-151; 124, с. 3-4; 138, с. 222; 103, с. 354-361], актуальність питань, пов'язаних з криміналістичним дослідженням малих за обсягом почеркових об'єктів, не зменшується. Пов'язано це зокрема й з оновленням технічних прийомів та засобів, які застосовуються з метою технічної підробки.

Якщо раніше основна частина підробок припадала на виконання підписів з наслідуванням справжнім із попереднім тренуванням, шляхом копіювання почеркового об'єкта на просвіт, нанесення вдавлених штрихів з

подальшим обведенням тощо, то в даний час експерт стикається з новими типами підробки: виконання підписів та рукописних записів у документі за допомогою кольорових друкуючих пристроїв (струменевий принтер, лазерний принтер, багатофункціональний друкарський пристрій), виконання за допомогою друкуючих пристроїв з подальшою імітацією вдавнених штрихів, виконання підписів та записів за допомогою плоттера (графобудовника).

У методичній літературі з техніко-криміналістичного дослідження підписів, коротких рукописних записів досить повно подано ознаки способів технічного відтворення. Для кожного з цих методів характерна наявність конкретного комплексу ознак. Виявивши ці ознаки та оцінивши їх сукупність, експерт приходить до висновку про те, яким чином було виконано почерковий об'єкт і які засоби та прийоми для цього використовувалися.

Слід визнати, що дослідження підписів, коротких рукописних засобів з метою встановлення факту їх відтворення з використанням технічних прийомів та засобів часто носить формальний характер. Часто експерти обмежуються загальними фразами щодо відсутності у досліджуваному об'єкті ознак використання технічних прийомів. У поодиноких випадках встановлюється факт виконання спірного об'єкта пишучим приладом, що автоматично стає підставою для визнання почеркового об'єкта виконаним рукописним способом.

До основних серед традиційних способів технічної підробки малих за обсягом рукописних об'єктів науковці відносять такі: перекопіювання за допомогою копіювального паперу з наведенням відповідних штрихів; перемальовування на просвіт; передавлювання по штрихах з подальшим наведенням барвною речовиною; попередня підготовка олівцем з подальшим наведенням; наведення штрихів зображення підпису, який виконаний за допомогою копіювального пристрою; відтворення за безбарвними вдавненими штрихами; відтворення за допомогою дворазового вологого

копіювання [128, с. 17-32; 39, с. 39-70; 97, с. 231].

За результатами аналізу проведеного нами вивчення досліджень, об'єктами яких були підписи та короткі рукописні записи у документах, найрозповсюдженішими способами технічного підроблення означених реквізитів слід визначити: перемальовування підпису на просвіт (70 %); відтворення підпису шляхом олівцевої підготовки з наступним його обведенням (10 %); копіювання підпису за допомогою копіювального паперу з наступним наведенням штрихів або без нього (5 %); копіювання тисненням штрихах підпису-моделі (часто за допомогою непишучого вузла кулькової ручки) з наступним наведенням барвною речовиною (10 %); проекційний спосіб (з використанням фотозбільшувача) (2 %); з використанням копіювально-розмножувальної техніки (3 %) [119].

Проблема класифікації прийомів технічного підроблення почеркових об'єктів не є новою. Науковцями здійснюється їх поділ за відповідними критеріями: на традиційні (копіювання на просвіт, вологе копіювання тощо) та сучасні (копіювання з використанням копіювально-множильної техніки, монтаж підпису у копії документа та ін.) [52, с. 67-69]; нанесення підпису на документ шляхом наведення одного з екземплярів справжнього підпису та нанесення на документ відображення справжнього підпису [157, с. 93-94]; за способом здійснення: прийоми, що здійснюються шляхом рукописного виконання; прийоми, що передбачають механічне перенесення зображення підпису із застосуванням технічних засобів; прийоми, що здійснюються шляхом комбінації рукописних та механічних елементів відтворення [52, с. 67].

Класичним вважається здійснений Б.Р. Киричинським розподіл прийомів технічного підроблення почеркових об'єктів на дві групи: а) прийоми, яким передують попередня підготовка, сліди якої залишаються на досліджуваному документі (перемальовування підпису олівцем, перетиснення і продряпування підпису загостреним предметом з використанням копіювального паперу, або без нього тощо); б) прийоми, при яких на

досліджуваному документі не залишається слідів попередньої підготовки (перемальовування підпису на просвіт без подальшого його наведення, перенесення справжнього підпису методом вологого копіювання, проєкційний, фотомеханічні прийоми підроблення) [77, с. 70-73].

Взявши за основу зазначений поділ, з огляду на подібність обсягу почеркового матеріалу підписів та коротких рукописних засобів, усю сукупність використовуваних способів технічного підроблення досліджуваних малих за обсягом почеркових об'єктів, можемо їх умовно поділити на дві групи.

До першої групи віднесемо способи, що передбачають виконання будь-якої попередньої підготовки безпосередньо на документі, що підробляється, перед відтворенням необхідного почеркового об'єкта (за допомогою олівцевої підготовки, шляхом передавлювання, за допомогою копіювального паперу, за допомогою плоскої друкарської форми (вологе копіювання), шляхом проколювання за допомогою гострого предмету).

Факт здійснення попередньої підготовки виявляється за наявності її ознак поруч із штрихами підробленого підпису, короткого рукописного запису або ділянки документа, де він розташовується. Ознаки попередньої підготовки можуть полягати в наявності сторонніх штрихів (як забарвлених, так і не забарвлених) або їх фрагментів, сторонніх матеріалів листа на поверхні паперу або локальної зміни будь-яких властивостей паперу документа на ділянці розташування почеркового об'єкта. Ознаки попередньої підготовки можуть бути видалені після відтворення підпису, короткого рукописного запису, або замасковані. В цьому випадку в ході дослідження можуть бути виявлені ознаки видалення елементів початкової підготовки або ознаки будь-якого впливу на ділянку документа, що містить відповідний рукописний запис. Застосування попередньої підготовки передбачає подальше виконання необхідного почеркового об'єкта рукописно пишучим пристроєм, що пишуть, орієнтуючись на ту «заготовку» зображення підпису, короткого рукописного запису, яка була отримана на

документі в результаті попередньої підготовки.

Друга група способів технічного підроблення підписів та коротких рукописних засобів включає в себе способи, що не передбачають виконання будь-якої попередньої підготовки безпосередньо на документі, що підробляється (безпосереднє копіювання на просвіт; безпосереднє копіювання за допомогою копіювального паперу; копіювання з проекційного образу; нанесення плоскої друкарської форми; нанесення високої друкарської форми (застосування рельєфного кліше) тощо). Відповідно, і ознаки попередньої підготовки на документі будуть відсутні.

Для кожного з цих способів технічної підробки властива наявність конкретного комплексу ознак. Виявивши вказані ознаки та оцінивши їх сукупність, експерт приходить до висновку про те, яким чином було здійснено підробку, і які засоби та прийоми для цього використовувалися [25, с. 314]. Кожен із зазначених способів залишає у підписі, короткому рукописному записі ознаки, притаманні лише даному способу. Проте іноді вищезазначені прийоми використовуються у різноманітних комбінаціях. Наприклад, спочатку підпис наноситься на підроблений документ шляхом перемальовування на просвіт, а потім здійснюється копіювання цього документа за допомогою копіювально-розмножувальної техніки з метою приховування ознак підроблення [119].

Спершу здійснимо характеристику виокремлених способів підробки підписів і коротких рукописних записів за допомогою технічних прийомів та засобів з використанням попередньої підготовки.

Одним з найпоширеніших видів технічної підробки підписів, коротких рукописних записів є *попередня підготовка за допомогою олівця з подальшим обведенням штрихів*.

Порядок дій при цьому способі підробки починається з нанесення на документ контуру підпису, короткого рукописного запису на папір за допомогою олівця з м'яким стрижнем з незначним натисканням. Після того, як досягається максимальна схожість з оригіналом контур даного

почеркового об'єкта обводять барвником, зазвичай чорнилом або пастою для кулькових ручок.

Характерними для даного способу підробки є такі ознаки: сліди попередньої підготовки у вигляді олівцевих штрихів; наявність частинок барвника почеркового об'єкта-оригіналу, що відкопіювалися на зворотному боці документа з досліджуваним підписом, коротким рукописним записом; здвоєність у певних місцях штрихів (олівця та приладу, яким підпис або рукописний запис обведено); ознаки сповільненості рухів (зупинки, викривлення, злам штрихів); зазвичай відмінність у ступені і характері розміщення натисків при обведенні чорнилом штрихів, які були намальовані олівцем заздалегідь; спостерігається здвоєність штрихів у певних місцях (олівця та приладу, яким обведено підпис, короткий рукописний запис); сліди підчистки – видалення олівця гумкою (скуйовдження волокон, стоншення шару паперу, частинки гумки (ластика); можливі «розмазування» барвника пишучого приладу навколо основних штрихів (якщо видалення штрихів олівця здійснюється гумкою, коли барвник не встиг висохнути); блиск частинок графіту (не видалені штрихи графітного олівця), в інфрачервоних променях – наявність сторонніх штрихів, що збігаються зі штрихами підпису, короткого рукописного запису; в ультрафіолетових променях – наявність видимої люмінесценції (або гасіння люмінесценції) паперу на ділянці розташування почеркового об'єкта (в разі використання підсилювачів прозорості) (рис. 1, 2).

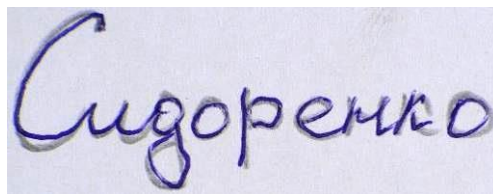

Рис. 1. Збільшене зображення короткого рукописного запису, який виконано рукописним способом, барвником синьо-фіолетового кольору, на якому спостерігаються штрихи сірого кольору.

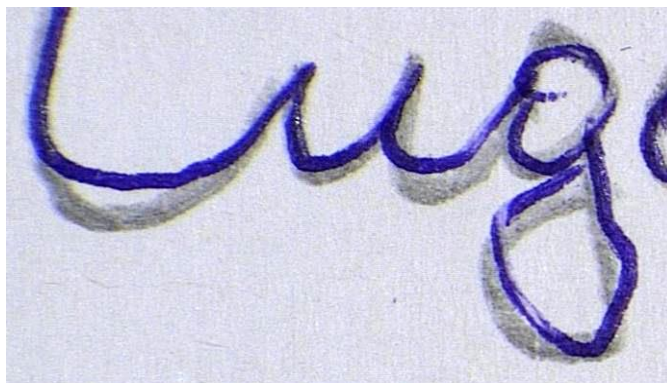

Рис. 2. Збільшене зображення фрагмента короткого рукописного запису, виконаного за допомогою олівця з подальшим обведенням штрихів барвником синьо-фіолетового кольору, при прямому освітленні у видимій області спектру з ознаками незвичайного виконання.

Контур попередньої підготовки підпису, короткого рукописного запису, утворений графітним олівцем, добре проглядається у відбитих інфрачервоних променях електронно-оптичного перетворювача (рис. 3).

Рис. 3. Збільшене зображення короткого рукописного запису, виконаного за допомогою олівця з наступним обведенням штрихів барвником синього кольору, при кососпрямованому інфрачервоному (ІЧ) освітленні.

В окремих випадках для зручності змальовування користуються прозорим склом, зазвичай разом з дзеркалом, встановивши його так, щоб одночасно було видно і об'єкт підробки, що змальовується, і кінчик олівця. Контури відповідного зображення обводяться олівцем або чорнилом, що

дозволяє досягти значної схожості з підроблюваним підписом, іншим рукописним текстом. Одержаний в результаті змальовування об'єкт підробки зазвичай наводиться олівцем або чорнилом [39, с. 58]

Від цього способу підробки підпису, короткого рукописного запису слід відрізняти випадок, коли повторному обведенню піддавався оригінал об'єкта почерку. Досить часто на практиці зустрічаються випадки, коли власник документа для чіткості обводить контури підпису або короткого рукописного запису чорнилом, наприклад, якщо олівцевий підпис на документі виконаний твердим олівцем зі слабким натиском і тому погано видимий на фоні паперу, або штрихи підпису погано розрізняються унаслідок стирання олівця, викликаного зношуванням паперу. Іноді до такого прийому вдаються щоб замаскувати зміни в тексті документу, здійснені чорнилом. Нарешті, сам виконавець погано видимого підпису може поверх нього розписатися повторно чорнилом або олівцем, що залишає більш інтенсивні штрихи. Тому наявність у досліджуваному підписі, короткому рукописному записі, виконаному чорнилом, олівцевих штрихів, що лежать під чорнильними, не завжди вказує на те, що в даному випадку є підробка такого почеркового об'єкта з попередньою підготовкою до штучного виконання [39, с. 59].

Правильному висновку сприятиме порівняльне дослідження виявленого за допомогою кольоророздільної фотографії первинного олівцевого підпису, короткого рукописного запису і підпису, рукописного запису особи, від імені якої він був виконаний. Особлива увага, при цьому, має звертатись на наявність або відсутність в досліджуваному почерковому об'єкті ознак наслідування. Дійсно, при порівнянні досліджуваного спірного об'єкта з оригінальним рукописним записом особи, від імені якої він виконаний, можна побачити зовнішню схожість та збіг загальних ознак почерку: транскрипції; розміру; нахилу; чітко виражені окремі ознаки. Водночас помітні певні порушення координації рухів, зниження темпу письма, відмінність більшості окремих ознак.

Під час дослідження певні технічні труднощі виникають, коли олівцевий підпис, короткий рукописний запис обведений олівцем. Кольоророзділення корисне лише щодо почеркового об'єкта, виконаного кольоровим олівцем. У разі більш інтенсивного обведення забарвленими штрихами більш дієвим є застосування методу маскуванню (фотографічного виключення).

Копіювання через копіювальний папір з наступним обведенням штрихів.

Застосовуючи зазначений спосіб підробки, контур підпису, короткого рукописного запису копіюють за допомогою копіювального паперу, далі отримані штрихи обводять барвною речовиною, штрихи копіювального паперу, що залишилися, можуть бути видалені за допомогою підчистки (рис. 4).

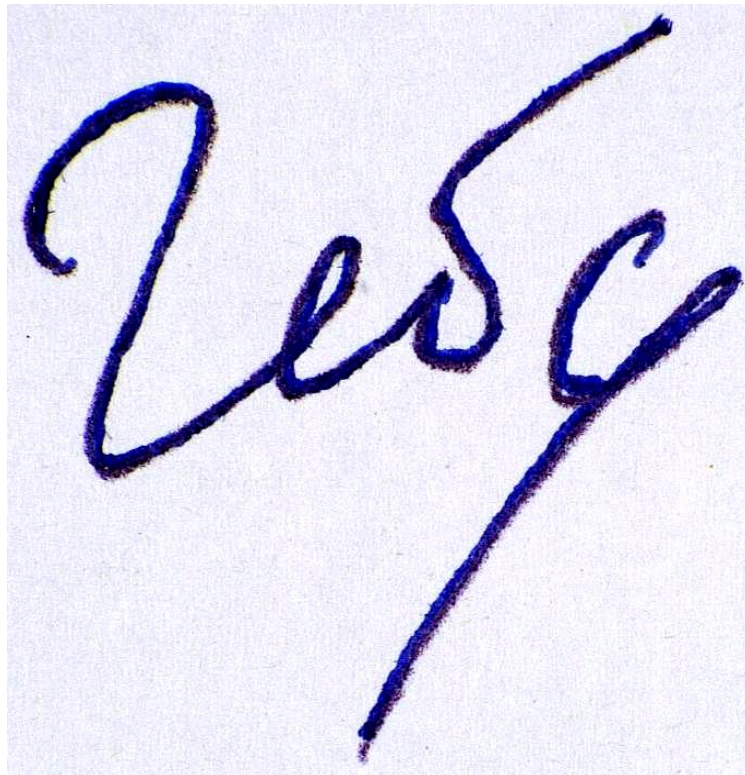

Рис. 4. Збільшене зображення підпису, виконаного за допомогою копіювання через копіювальний папір (фіолетового кольору) з наступним обведенням штрихів.

Для цього способу підробки характерні такі ознаки: уповільнений темп рухів у процесі письма; штрихи барвника копіювального паперу зі штрихами обведення поєднані не в повному обсязі; під штрихами обведення містяться залишки частинок барвника копіювального паперу; частини барвника копіювального паперу у вигляді «заглиблень» навколо штрихів досліджуваного підпису, короткого рукописного запису; наявність точок-марашок навколо почеркового об'єкта; механічне видалення частинок барвника копіювального паперу за допомогою підчистки, від якої залишаються сліди (рис. 5, 6).

Рис. 5. Збільшене зображення підпису, виконаного за допомогою копіювання через копіювальний папір (фіолетового кольору) з наступним обведенням штрихів, при кососпрямованому освітленні у видимій області спектру.

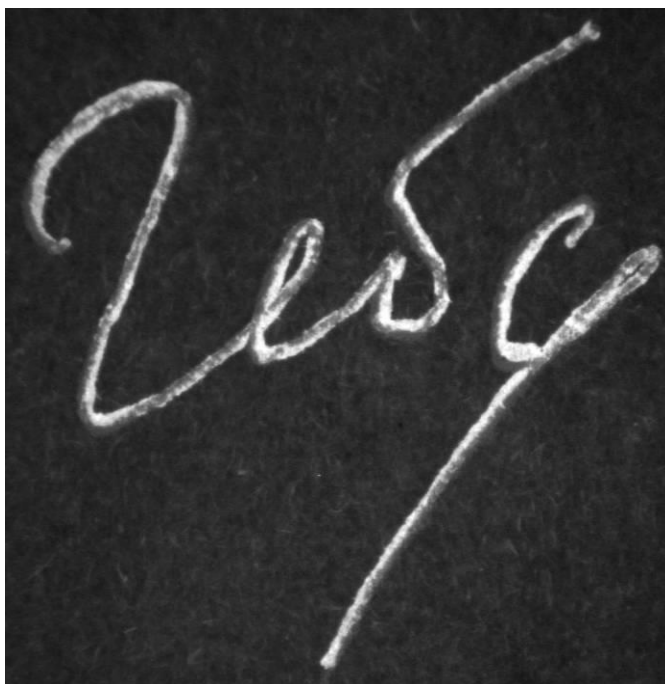

Рис. 6. Збільшене зображення підпису, виконаного за допомогою копіювання через копіювальний папір (фіолетового кольору) з наступним обведенням штрихів, при інфрачервоному (ІЧ) освітленні.

Контур малого за обсягом почеркового об'єкта, утворений за допомогою барвника копіювального паперу чорного кольору, чітко спостерігається на екрані ЕОМ.

Порівнюючи досліджуваний почерковий об'єкт, виконаного цим способом з об'єктом-оригіналом особи, від імені якої він виконаний, спостерігається збіг транскрипції, розміру, розгону, деяких окремих ознак почерку. Також добре помітні й такі відмінності, як темп виконання, рівень координації руху, рівень зв'язності почерку.

Варто також зазначити, що при виконанні попередньої підготовки за допомогою копіювального паперу досить важко розмістити документ з оригіналом підпису, короткого рукописного запису таким чином, щоб він розташовувався точно над необхідною ділянкою документа, що підробляється. Тому в результаті підроблений почерковий об'єкт, здебільшого підпис, може займати незвичайне розташування щодо лінії рядка і решти тексту, розташовуватись нижче або вище за бланковий рядок,

зміщений у бік щодо вертикальних граф або слова, що визначає посаду особи або особи, що розшифровує прізвище, а також дати виконання документа.

Для маскуванню слідів попередньої підготовки використовують різноманітні додаткові прийоми, починаючи від нібито випадкового нанесення чорнильної або іншої плями, що закриває частину або навіть увесь почерковий об'єкт, і закінчуючи видаленням штрихів попередньої підготовки шляхом витирання їх гумкою тощо. У спеціальній літературі детально описані приклади застосування таких прийомів [77, с. 71-72].

Передавлювання підпису, короткого рукописного запису-оригіналу з подальшим обведенням.

Передавлювання почеркового об'єкта здійснюють твердим загостреним предметом. Це може бути як олівець, так і стрижень кулькової ручки. Щоб втиснуті штрихи були досить помітними, підроблений документ кладеться на м'яку підкладку (наприклад, кілька шарів паперу, зошит, книгу). В результаті передавлювання на документі, що виготовляється, утворюється контурне зображення підпису, короткого рукописного запису у вигляді поглиблених незабарвлених штрихів. Після цього вдавнені штрихи «заготовки» обводяться необхідним чорнилом або іншим барвником, випуклий рельєф, що утворився на зворотному боці аркуша, може бути вирівняний (загладжений) (рис. 7).

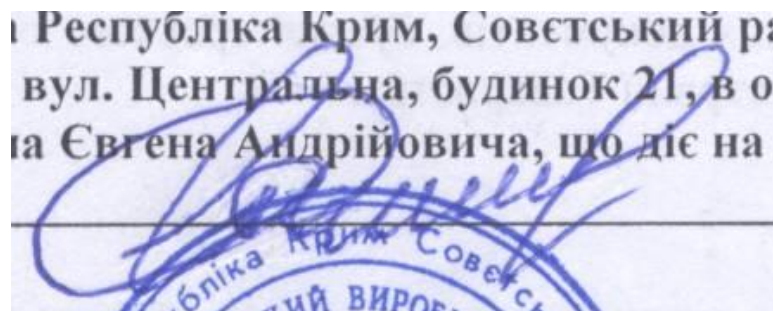

Рис. 7. Збільшене зображення підпису, виконаного за допомогою передавлювання підпису-оригіналу з подальшим його обведенням.

Щоб не залишати слідів передавлювання на документі-оригіналі, для

попередньої підготовки може використовуватися проміжний носій почеркового об'єкта. Таким носієм є прозорий листовий матеріал – папір (калька) або полімерна плівка. Використовуючи прозорість матеріалу, на нього можна змалювати потрібний об'єкт письма за допомогою будь-якого приладу, використовуючи малий натиск, а потім з паперу або плівки передавати його на документ, що підробляється. У разі застосування проміжного носія високої прозорості, підпис, короткий рукописний запис на документі, що підробляється, може бути топографічно розміщений з високою точністю.

Характерна ознака зазначеного способу відтворення почеркового об'єкта – наявність слідів попередньої підготовки – рельєфних незабарвлених штрихів, що утворюють контур підпису, короткого рукописного запису.

Порівнюючи досліджуваний почерковий об'єкт з оригінальним зразком, необхідно чітко побачити різницю між ними, яку неможливо пояснити мінливістю виконання. Якщо штрихи за конфігурацією складні, то у них спостерігається уповільненість рухів; якщо швидкість темпу виконання обведення збільшується, відбуваються значні відхилення від вдавнених штрихів.

Для цього способу технічного підроблення підпису, короткого рукописного запису характерний різний розподіл натиску в штрихах, як досліджуваного почеркового об'єкта, так і об'єкта, представленого як зразок.

У підписі, короткому рукописному записі, виконаному зазначеним способом, відображаються такі характерні ознаки: рухи в штрихах уповільнені; координація рухів низька, особливо у штрихах на складних ділянках почеркового об'єкта; більша інтенсивність пофарбування штрихів; вдавненість штрихів на лицьовій стороні та опуклість на зворотному боці документа; сліди тиску чітко видно при неповному поєднанні вдавненого контуру підпису, короткого рукописного запису зі штрихами барвника чорнила; часткове суміщення зі штрихами обведення штрихів, виконаних

через копіювальний папір; незграбність овалів та напівовалів; тупі початки та закінчення штрихів; ступінчаста форма та уривчастість окремих штрихів унаслідок невмотивованих зупинок пишучого приладу; наявність сторонніх втиснених незабарвлених штрихів, розташованих паралельно штрихам почеркового об'єкта або таких, що збігаються з ними; наявність слідів маскувannya рельєфних штрихів (наявність слідів загладжування, глянцеу паперу та трас на ділянці розташування почеркового об'єкта, утворених внаслідок загладжування рельєфу його «заготовки»). Така ознака добре спостерігається щодо почеркового об'єкта в косо падаючому світлі (рис. 8, 9).

Рис. 8. Збільшене зображення підпису, виконаного за допомогою передавлювання підпису-оригіналу з подальшим його обведенням штрихів барвником синього кольору, при кососпрямованому освітленні у видимій області спектру.

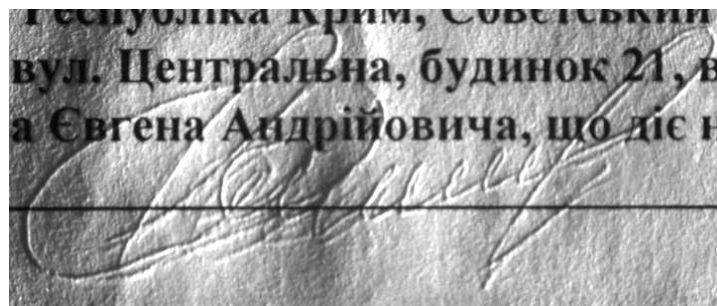

Рис. 9. Збільшене зображення підпису, виконаного за допомогою передавлювання підпису-оригіналу з подальшим його обведенням штрихів барвником синього кольору, при кососпрямованому інфрачервоному (ІЧ) освітленні.

Виконання підпису, короткого рукописного запису з підготовкою за допомогою плоскої друкарської форми (вологого копіювання).

Для здійснення попередньої підготовки за допомогою плоскої друкарської форми підбирається відповідний розчинник, здатний розчиняти матеріал аркуша, яким виконано оригінал почеркового об'єкта. Крім того, потрібно підібрати матеріал, який має хороші копіювальні властивості щодо барвника оригіналу.

Якщо оригінал почеркового об'єкта виконаний водорозчинним барвником, то як розчинник застосовується вода, а як копіювальний матеріал – фотопапір або фотоплівка, емульсійний шар якого має гарну адгезію щодо водорозчинних барвників. Якщо оригінал рукопису виконаний водонерозчинним барвником, то доведеться підбирати якийсь органічний розчинник, який добре розчиняє барвник почеркового об'єкта. Такими розчинниками можуть бути, наприклад, етиловий спирт, ацетон, чотирихлористий вуглець або щось інше. У разі застосування органічних розчинників, як копіювальний матеріал використовується полівінілхлоридна плівка.

Загальновідомо, що підпис, короткий рукописний запис, щойно виконаний кульковою ручкою, можна перенести за допомогою найпростіших прийомів, наприклад за допомогою пальця, який прикладають спершу до почеркового об'єкта, а згодом до чистого аркуша паперу. Такий перенесений підпис легко виявити, оскільки, крім перерахованих ознак, в його штрихах можна спостерігати структуру поверхні того предмета, який використовувався для перенесення. Так, якщо для цього застосовувався палець, то відбиток його можна виявити за допомогою дактилоскопічних порошків або обкурювання парами йоду. Істотною ознакою є також відсутність рельєфу, характерного для штрихів, проведених кульковою ручкою.

У ході попередньої підготовки за допомогою плоскої друкарської форми фрагмент копіювального матеріалу розмочують у відповідному

розчиннику і знявши з нього надлишки розчинника, прикладають до ділянки документа, що містить оригінал відповідного рукопису. Далі прикладений фрагмент копіювального матеріалу витримують деякий час об'єкт-оригінал під тиском. Після вчинених дій копіювальний матеріал набуває друкуючих елементів (у вигляді дзеркально відображеного на його поверхні зображення рукописного тексту-оригіналу) та пробільних елементів – ті ділянки поверхні, які не стикалися з будь-яким барвником, здатним на них перейти. Тобто використаний таким чином фрагмент копіювального матеріалу набуває властивостей плоскої друкарської форми. Далі, отриманою плоскою друкованою формою на потрібній ділянці документа-підробки наноситься відбиток, що містить зображення «заготовки» необхідного почеркового об'єкта. Отримана на підробленому документі «заготовка» обводиться необхідним пишучим пристроєм.

Під час копіювання оригіналу почеркового об'єкта на копіювальний матеріал можуть перейти окремі непотрібні реквізити документа-оригіналу (фрагменти відбитку печатки, ліньовки та графлення, фрагменти текстів, що не належать до копійованого підпису, короткого рукописного запису), які часто можна виявити на підробленому документі. Ділянка аркуша підробленого документа, який був у контакті з копіювальним матеріалом, найчастіше локально змінює свої люмінесцентні властивості. Межі даної ділянки аркуша збігатимуться з контуром фрагмента копіювального матеріалу.

Ознаки малого за обсягом почеркового об'єкта, виконаного за допомогою плоскої друкарської форми, загалом характеризуються: звивистістю прямолінійних штрихів; незграбністю овалів та напівовалів; тупими початками та закінченнями штрихів; ступінчастою формою та уривчастістю окремих штрихів внаслідок невмотивованих зупинок пишучого приладу; здвоєністю штрихів на окремих ділянках; скуйовдженістю волокон паперу на ділянці розташування рукописного тексту; наявністю сторонніх штрихів (за кольором оригіналу), що розташовані паралельно штрихам

почеркового об'єкта або зливаються з ними; наявність сторонньої речовини (фрагментів желатинового шару) на ділянці розташування підпису, короткого рукописного запису; в ультрафіолетових променях – наявність видимої люмінесценції (або гасіння люмінесценції) паперу на ділянці розташування почеркового об'єкта.

До типових ознак досліджуваного способу підробки підписів, коротких рукописних записів слід віднести: бліде пофарбування, можливу переривчастість у штрихах; нерівномірний розподіл барвника; розпливчасті краї штрихів; відсутність рельєфу у штрихах; поверхнєве розташування барвника у штрихах, у вигляді згустків; наявність біля штрихів підпису, короткого рукописного запису фрагментів зображень, частинок речовини та ворсинок; наявність точкових порожнин у штрихах; люмінесценція; можливі подвійні штрихи наведення; люмінесценція штрихів та навколишньої ділянки документа або зміна інших властивостей паперу (блиск, матовість тощо) [38, с. 143] (рис. 10, 11).

Рис. 10. Збільшене зображення підпису, виконаного методом копіювання підпису-оригіналу на зволожену підложку – від фіксований фотопapіp з наступним перенесенням на документ.

Рис. 11. Збільшене зображення підпису, виконаного методом копіювання підпису-оригіналу на зволожену підложку – від фіксований фотопапір з наступним перенесенням на документ, при кососпрямованому інфрачервоному (ІЧ) освітленні.

Копіювання проколюванням по штрихах справжнього підпису, короткого рукописного запису здійснюється таким чином. Документ з коротким рукописним записом, підписом-оригіналом накладається на підроблений документ, а копіювання проводиться шляхом проколювання гострим предметом (голкою тощо). Контурне зображення почеркового об'єкта у вигляді численних дрібних наскрізних отворів обводиться чорнилом або іншим барвником. Утворені на аркуші паперу сліди проколювання зазвичай маскують шляхом загладжування.

До основних ознак зазначеного способу підробки О.В. Воробей та А.В. Кофанов відносять такі: уповільненість темпу руху у штрихах; наявність наскрізних дрібних отворів від гострого предмету (голки тощо) на папері, що утворюють штрихи елементів цілого підпису з подальшим обведенням їх пишучим приладом; нерівномірне розміщення барвника пишучого приладу; тупі початки і закінчення; наявність звивистості в штрихах; зменшення чи збільшення або відсутність дрібних елементів; підправлення окремих дрібних штрихів; сліди маскування дрібних отворів (загладжування, блиск) тощо [38, с. 144] (рис. 12, 13, 14).

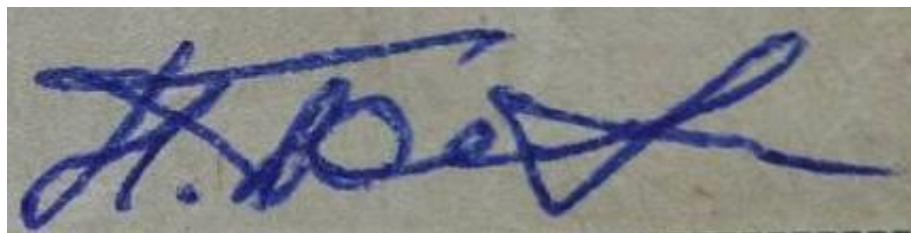

Рис. 12. Збільшене зображення підпису, виконаного шляхом проколювання підпису-оригіналу («моделі») за допомогою гострого предмету (голки тощо) з подальшим обведенням по відповідним отворах.

Рис. 13. Збільшене зображення підпису, виконаного шляхом проколювання підпису-оригіналу («моделі») за допомогою гострого предмету (голки тощо) з подальшим обведенням по відповідним отворах, виконане на просвіт.

Рис. 14. Збільшене зображення фрагменту підпису, виконаного шляхом

проколювання підпису-оригіналу («моделі») за допомогою гострого предмету (голки тощо) з подальшим обведенням по відповідним отворах, при кососпрямованому інфрачервоному (ІЧ) освітленні.

Охарактеризуємо способи підробки підписів і коротких рукописних записів за допомогою технічних прийомів та засобів, реалізовані без використання попередньої підготовки.

Науковцями зазначається, що з цієї категорії почеркових об'єктів саме підписи, виконані шляхом перемальовування на просвіт, потрапляють на дослідження найчастіше [15, с. 10-11].

Для такого способу підробки, як *перемальовування підпису, короткого рукописного запису на просвіт* характерним є те, що аркуш паперу, на який повинен бути нанесений підроблений підпис, короткий рукописний запис, кладеться на документ, що містить почерковий об'єкт, після чого здійснюється обведення контурів пишучим приладом. Якщо папір підробленого документа достатньо прозорий, то таке перемальовування не потребує ніяких додаткових пристосувань. В інших випадках обидва документи розташовують на шматку скла так, щоб світло від джерела проходило через папір (вікно, ретушувальний верстат тощо) або, щоб підвищити прозорість паперу, на який наноситься підроблений підпис, короткий рукописний запис, застосовують інші прийоми, наприклад, змочують бензином. Такий папір має високу прозорість, причому на нього добре лягають штрихи навіть олівця і не залишається ніяких видимих слідів використання бензину. Залежно від того, наскільки одержаний результат влаштовує особу, яка підробляє, вона або обмежується перемальовуванням підпису, короткого рукописного об'єкта, або вдається до обведення штрихів скопійованого почеркового об'єкта чорнилом [39, с. 59].

Для цього способу підробки характерна наявність таких ознак: уповільнені рухи при виконанні обведення штрихів; незначна вдавленість штрихів; викривлення ліній, звивистість прямолінійних штрихів,

незграбність овалів; проглядаються зупинки пишучого приладу, спостерігаються у вигляді потовщення тупих початків і закінчень штрихів; зміна траєкторії рухів у порівнянні з підписом, коротким рукописним записом на ділянках, де деталі слабо помітні на просвіт; відмінність у виконанні окремих деталей при зовнішній схожості з одним з варіантів оригіналу підпису, короткого рукописного запису; сліди затікання барвника при копіюванні почеркового об'єкта на вертикальній поверхні з великою кількістю чорнила; точна відповідність спірного підпису, короткого рукописного запису вказаному об'єкту за всіма ознаками (за наявності документа з почерковим об'єктом, з якого проводилося копіювання); наявність частинок барвника почеркового об'єкта-оригіналу, що відкопіювалися на зворотному боці документа з досліджуваним підписом, коротким рукописним записом; у разі використання пір'яної ручки можливе потовщення до низу вертикальних штрихів; наявність бризок барвника біля меж окремих штрихів.

При порівнянні досліджуваного почеркового об'єкта з підписом, коротким рукописним записом особи, від імені якої вона виконана, можна побачити певну зовнішню схожість та збіг ознак почерку: транскрипції; розміру; нахилу; яскраво виражені окремі ознаки. Водночас помітні окремі порушення координації рухів, зниження темпу письма, відмінність більшості окремих ознак (рис. 15, 16, 17, 18).

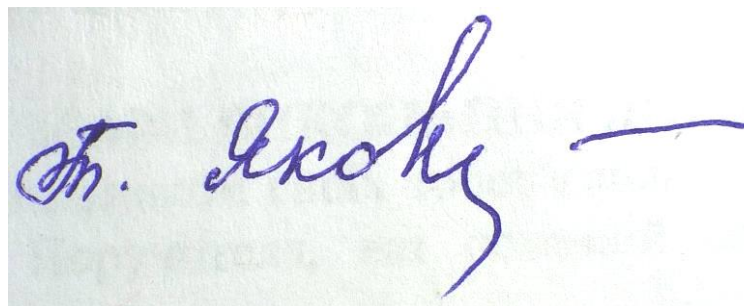
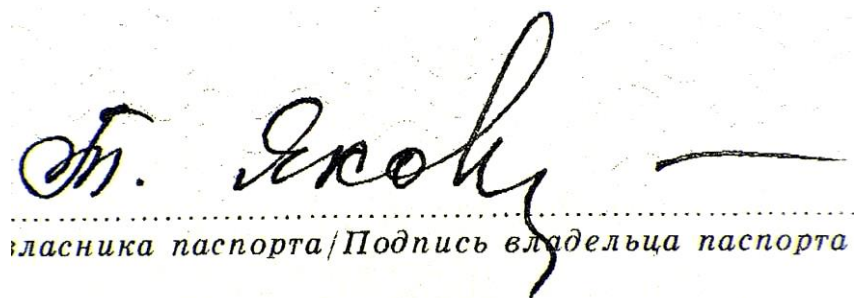
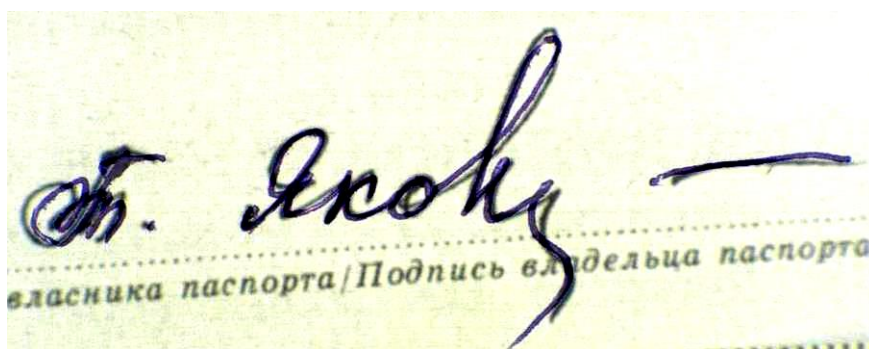

Рис. 15. Збільшене зображення підпису виконаного від імені Я. в документі 1.

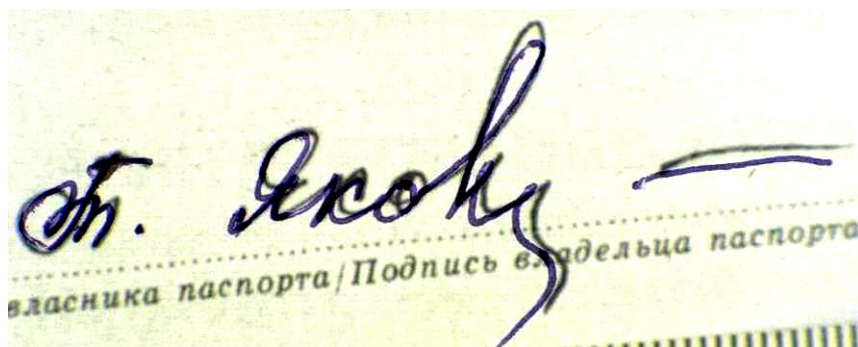
власника паспорта/Подпись владельца паспорта

Рис. 16. Збільшене зображення підпису виконаного від імені Я. в документі 2.

власника паспорта/Подпись владельца паспорта

Рис. 17

власника паспорта/Подпись владельца паспорта

Рис. 18

Рис. 17, 18. Збільшене зображення підпису від імені Я. в документі 2 та підпису від імені Я. в документі 1, суміщених між собою методом оптичного накладання.

Як свідчить практика, наявність вказаних ознак не дає підстави для встановлення зазначеного технічного прийому. Відповідь буде позитивною лише у випадку, коли експерту буде надано зразок підпису, короткого

рукописного запису, з якого здійснювалося копіювання, або у разі, коли ним буде досліджено кілька підписів (рукописних записів), скопійованих з одного оригіналу. Лише в такому разі при порівнянні підписів шляхом накладення буде спостерігатися повний або переважний збіг штрихів підпису. Зазвичай, незначні відмінності спостерігаються за довжиною заключної частини розчерку та ділянок (дугових, петлевих елементів) зі змінного напрямку рухів.

Копіювання підпису, короткого рукописного запису з проекційного образу характеризується такими діями. Здійснюється фотографування почеркового об'єкта, після чого з отриманого негативу через фотозбільшувач здійснюють проекцію на відповідну ділянку документа з подальшим обведенням. Характерним для зазначеного способу підробки є можливість змінювати розмір підпису, короткого рукописного запису. Водночас досить чітко зберігаються конфігурація літер та інших елементів почеркового об'єкта, його відносні розміри, пропорційність.

Як слушно зазначається у спеціальній літературі, при накладенні один на одного підписи можуть повністю збігатись. Однак саме ця обставина свідчить про технічну підробку, оскільки однакові за розміром справжні підписи однієї й тієї ж особи практично не зустрічаються [38, с. 144]. Стосуються зазначені висновки й таких малих за обсягом рукописних почеркових об'єктів, як короткі рукописні записи.

Безпосереднє копіювання підпису, короткого рукописного запису за допомогою плоскої друкарської форми здійснюється такими самими прийомами, як і під час попередньої підготовки за допомогою плоскої друкарської форми. Відмінність полягає в тому, що для отримання більш інтенсивного забарвлення штрихів об'єкта рукопису, що підробляється, отримане зображення його оригіналу за допомогою пишучого приладу обводиться безпосередньо на друкованій формі, а потім наноситься на потрібну ділянку документа, що підробляється.

До можливих ознак безпосереднього копіювання підпису, короткого рукописного запису, виконаного за допомогою плоскої друкарської форми,

слід віднести: звивистість прямолінійних штрихів; незграбність овалів та напівовалів; тупі початки та закінчення штрихів; ступінчаста форма та уривчастість окремих штрихів внаслідок невмотивованих зупинок пишучого приладу; здвоєність штрихів на окремих ділянках; скуйовдженість волокон паперу на ділянці розташування рукопису; наявність сторонніх штрихів на ділянці розташування почеркового об'єкта; наявність сторонньої речовини (фрагментів желатинового шару) на ділянці розташування підпису, короткого рукописного запису; в ультрафіолетових променях – наявність видимої люмінесценції (або гасіння люмінесценції) паперу на ділянці розташування рукопису; блідість забарвлення штрихів; перерви у штрихах; розпливи барвника у штрихах; нечіткі краї штрихів; нерівномірний розподіл барвника; наявність точкових порожнин у штрихах; відсутність рельєфу штрихів; поверхневе розташування барвника на папері.

Технічну підробку підписів і коротких рукописних записів, виконаних шляхом нанесення високої друкарської форми, тобто застосування рельєфного кліше (факсиміле), слід віднести до сучасних прийомів та засобів підробки, тому її характеристику вважаємо доцільним подати у наступному підрозділі.

За результатами здійсненого аналізу найбільш розповсюджених способів технічної малих за обсягом рукописних записів, виконаних за допомогою технічних прийомів та засобів, можемо зробити висновок, що окремі з них передбачають здійснення попередньої підготовки перед відтворенням необхідного рукописного реквізита, а окремі реалізуються без підготовки на документі, що підробляється. Знання експертами їхніх типових ознак сприятиме успішному виявленню імітації малих за обсягом почеркових об'єктів, виконаних за допомогою сучасних технологій. Частими є випадки застосування прийомів механічного та рукописного відтворення підписів, коротких рукописних записів у різноманітних комбінаціях. Їх криміналістичне дослідження вимагає комплексного підходу щодо застосування спеціальних знань у галузі судового почеркознавства і технічної експертизи документів.

2.2. Сучасні прийоми та засоби технічної підробки підписів і коротких рукописних записів

Еволюція та невпинне вдосконалення різноманітних технічних засобів сприяли тому, що окремі з традиційних способів технічної підробки практично не застосовуються (наприклад, вологе копіювання, шляхом проколювання за допомогою гострого предмету з подальшим обведенням та ін.) Водночас із розвитком комп'ютерних технологій окремі способи технічних підробок підпису та коротких рукописних записів урізноманітнилились, а старі модифікувались.

До сучасних способів технічної підробки підписів та коротких записів з використанням технічних засобів без нанесення підпису кукописним способом можна віднести: перемальовування за допомогою пантографа; з використанням спеціально виготовлених кліше (факсиміле); з використанням можливостей сучасної комп'ютерної та копіювально-розмножувальної техніки, репрографічних знакосинтезуючих друкувальних пристроїв, які необхідно дослідити детальніше.

Перемальовування підпису, короткого рукописного запису за допомогою пантографа (рис. 19). Під час використання цього способу підробки відповідний підпис, короткий рукописний запис фотографують і з отриманого негативу через фотозбільшувач проєціюють на певну ділянку документа з наступним обведенням.

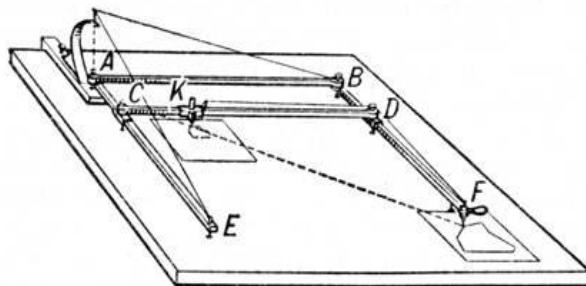

Рис. 19. Схема пантографа

Пантограф (від грец. *παντος* – усе і *γράφω* – пишу, малюю, описую) –

прилад, який раніше використовували для перемальовування планів і карт в іншому, зазвичай, дрібнішому масштабі. Складається з чотирьох попарно паралельних лінійок, що сполучені між собою шарнірами в точках А, В, С, D і утворюють паралелограм ABCD. Точка А (поліус) нерухома, у точці F поміщений шпиль, яким обводять оригінал, у точці К – олівець, що викреслює зменшену копію. Співвідношення масштабів оригіналу й копії може бути змінене переміщенням лінійки CD уздовж лінійок AE і BF; одночасно має бути переміщений і олівець К так, щоб точки А, К і F були на одній прямій, чим досягають подібності фігур копії й оригіналу [84, с. 85].

Отримання малого за обсягом почеркового об'єкта за допомогою пантографа передбачає замість властивого проєкційному способу підробки негативу, використання раніше отриманого контурного зображення підпису, короткого рукописного запису, яке обводять олівцем або ручкою. При цьому достатньо строго зберігаються конфігурація літер та інших елементів такого рукописного тексту, їх відносні розміри, тобто пропорційність завдяки можливості змінювати загальні розміри почеркового об'єкта. Збіг розмірів літер, їх елементів, розчерку та інших частин підпису, короткого рукописного запису, створює враження значної зовнішньої схожості досліджуваного почеркового об'єкта з оригіналом. При накладенні один на одного почеркові об'єкти можуть повністю співпасти. Проте, як не дивно, саме зазначена обставина свідчитиме про технічну підробку через надзвичайно низьку ймовірність зутрічаємості однакових за розміром підписів-оригіналів. Те ж саме стосується й коротких рукописних записів.

Сповільненість рухів пояснюється тим, що контурне зображення підпису, короткого рукописного запису заздалегідь підготовлене при копіюванні, обводиться за допомогою поступових відносно повільних рухів, а неспівпадіння окремих менш виражених ознак досліджуваного почеркового об'єкта і його оригіналу насамперед викликане неможливістю виконавцем повторити рухи виконавця справжнього підпису, рукописного запису, допускаючи певні відхилення від почеркових об'єктів, що слугували

оригіналом при підробці.

Застосування спеціально виготовленого рельєфного кліше (факсиміле) при виконанні підписів і коротких рукописних записів.

Зображення підписів, коротких рукописних записів можуть бути нанесені на документи, що підробляються, за допомогою штампів – факсиміле (рис. 20), оснащених високими еластичними друкованими формами. В даний час друковані форми для факсиміле виробляються фотомеханічним способом, способом лазерного гравіювання та Flash-технології.

Рис. 20. Зображення спеціально виготовленого рельєфного кліше (факсиміле).

Тлумачний словник української мови визначає факсиміле як «точне відтворення будь-якого графічного оригіналу (рукопису, малюнка, документа, підпису тощо) фотографічним способом, печаткою чи іншою репродукцією», або це – «кліше, печатка, за допомогою яких можна багаторазово відтворювати власноручний підпис» [11, с. 552]. На сьогодні найбільш поширені факсиміле, оснащені високими друкованими формами, виготовленими фотомеханічним способом з фотополімерного матеріалу.

Законодавець дозволяє використання факсиміле для візування управлінських документів за виключенням організаційно-розпорядчих, фінансових та бухгалтерських документів [174], які повинні підписуватись відповідними особами власноручно, або ж електронним цифровим підписом.

Зазначений спосіб підробки досліджуваних малих за обсягом рукописних записів характеризується нанесенням зображення підпису, короткого рукописного запису за допомогою кліше, виготовленого фотоцинкографським способом, вирізуванням чи гравіруванням. Підписи, виконані відтиском з факсиміле, зазвичай ставлять на документах, які оформлюють у значній кількості та які є точними копіями підпису-оригіналу. Тобто автентичні підписи на документах тут замінює факсимільне зображеннями [119, с. 312].

Якщо кліше виготовлено фотоцинкографським способом, то штрихи підпису звичайно забарвлені рівномірно, краї досить чіткі, може спостерігатися слабкий рельєф, але металеві друкуючі елементи кліше зумовлюють своєрідну мікроструктуру штрихів підпису. Наприклад, у них не спостерігаються борозди, які залишаються знаряддями письма, що виявляється в особливості розподілу фарбувальної речовини: краї штрихів при великому збільшенні виявляються переривчастими, у середині штрихів спостерігаються пробільні ділянки [38, с. 142; 119, с. 312]. За цими ознаками підпис, отриманий з допомогою фотоцинкографського кліше, легко відрізнити від підпису, нанесеного факсиміле з каучуковими друкуючими елементами [38, с. 140].

Якщо кліше виготовлено способом лазерного гравіювання, то у штрихах підпису, отриманого таким чином, характерні такі ознаки: графічна складність зображення з якісним підробленням дрібних деталей; нерівномірний розподіл барвної речовини у штрихах; більш інтенсивне забарвлення на краях штрихів; рівність країв штрихів, чіткість кутових їх елементів; наявність торонніх крапкових штрихів.

На підставі власного експертного досвіду досліджень малих за обсягом почеркових об'єктів можемо систематизувати типові ознаки безпосереднього нанесення відбитку за допомогою високої друкарської форми (збірні для еластичних друкованих форм, як для факсиміле, які виробляються фотомеханічним способом, способом лазерного гравіювання та за Flash-

технологією): ширина штрихів збільшена; звивисті краї штрихів (або зазубрені краї округлих штрихів); округлість кутових елементів почеркових об'єктів; округлі початки та закінчення штрихів; стійка відсутність частин окремих елементів підпису, рукописного запису (ознака може бути відсутня); відносно точні краї штрихів; нерівномірний розподіл барвника у штрихах; потовщення барвистого шару на краях окремих штрихів; краї штрихів мають більш інтенсивне забарвлення, ніж їхня середня частина; відсутність борозенок від приладу; слабо виражений рельєф (залежно від матеріалу факсиміле та підкладки документа); відсутність слідів накладання штрихів один на одного на ділянках їх перетину (рис. 21, 22, 23).

Рис. 21. Збільшене зображення підпису, нанесеного за допомогою кліше-факсиміле.

Рис. 22. Збільшене зображення фрагменту підпису, нанесеного за допомогою кліше-факсиміле, при кососпрямованому освітленні у видимій області спектру.

Рис. 23. Збільшене зображення фрагменту підпису, нанесеного за допомогою кліше-факсиміле, при інфрачервоному (ІЧ) освітленні.

Широке розповсюдження в сучасному світі мають способи підроблення з використанням можливостей копіювально-розмножувальної та комп'ютерної техніки, репрографічних знакосинтезуючих друкувальних пристроїв.

Останніми роками нерідко злочинці намагаються підробити підпис, короткий рукописний запис, просто перекопіювавши його зі справжнього документа з використанням сучасної копіювально-розмножувальної техніки. Найчастіше для цього використовуються ксерокопіювальні принтери з електрофотографічним способом нанесення зображень – лазерні та світлодіодні. Застосування зазначеної техніки у штрихах підробленого почеркового об'єкта встановлюються сліди використання не рукописного виконання, а приладує

Слід зазначити, що у конструкціях електрофотографічних принтерів реалізовані два способи осадження тонера на девелопері: з феромагнітним порошком і без нього. Пристрої з феромагнітним порошком мають додаткову, спеціально призначену для нього ємність. Тонер, призначений для принтерів, в яких реалізований зазначений спосіб прояву, не має феромагнітних властивостей. У друкуючих пристроях без феромагнітного порошку, які мають простішу конструкцію, використовується тонер з феромагнітними властивостями. Тонер, що осів на носії зображення, зберігає

свої магнітні властивості, і їх можна використовувати для визначення групової приналежності друкуючого пристрою.

До загальних ознак електрофотографічних пристроїв, можна віднести таке: наявність частинок тонера на вільних від зображень ділянках документа; краї штрихів чіткі, рівні; у штрихах знаків барвник лежить щільним шаром; структура поверхні штриха – дрібнозерниста, на деяких ділянках є блиск; інтенсивність фарбування всіх фрагментів штрихів однакова; високий контраст штрихів, чітко виражені дрібні деталі: тонкі штрихи знаків, відсічення, елементи емблем, геометричних зображень та ін.; елементи, розташовані з відривом близько 0,2-0,3 мм і менше, відображаються окремо без спотворення форми кожного з них; вертикальні штрихи однакові по всій ширині; у похило розташованих штрихах краї штрихів «ступінчасті», є ламана лінія, що складається з горизонтальних і вертикальних ліній; спостерігаються напливи барвника в місцях перетину штрихів під різними кутами; нещільно розташовані дрібні частинки на краях штрихів, на вільних від тексту ділянках є дрібні (рідко розташовані) частинки; у вертикальних штрихах деяких знаків (наприклад, "р", "п", "н" та ін.) у місці розташування нижніх і верхніх відсічок спостерігаються «сходінки».

Документ виконаний на лазерному принтері, але із застосуванням сканера, має такі ознаки: різна ширина штрихів; округлення кутів – напливи барвника в місцях перетину штрихів під різними кутами; переривчастість штрихів підписів, коротких рукописних записів.

За допомогою електрофотографічного копіювання з високим ступенем схожості можливо відобразити будь-які реквізити документів, у тому числі і малих за обсягом рукописних записів, ступінь подібності яких буде досить високою.

Загальними ознаками таких підписів, коротких рукописних записів, є: відсутність рельєфу в штрихах; дрібнозерниста структура штрихів, утворених частинками барвника (тонера); нечіткість, розмитість

напівтонових та кольорових зображень; яскраво виражена лінійна структура зображень і ступінчастість похилих елементів (для пристроїв з роздільною здатністю до 600 dpi); утворення «сходинок» або розривів в тонких штрихах, дугах і окружностях; нерівність, нечіткість країв штрихів знаків, наявність ореолу частинок барвника навколо основних штрихів; блиск барвника штрихів, наявність біля зображення штрихів забруднень у вигляді крапкового нашарування тонера (так звані «точки-марашки»); неякісне відображення дрібних деталей; відображення почеркових об'єктів залежить від роздільної здатності електрофотографічного апарату; відшарування тонера, що утворює зображення, по лініях згинання паперу; наявність у штрихах точок чотирьох кольорів: блакитного, пурпурового, жовтого та чорного (при кольоровому зображенні); барвник при збільшенні виявлених частинок порошку-тонера має характерний блиск, лежить на поверхні паперу спеченою скоринкою і при згинанні аркуша відшаровується. В цьому випадку може спостерігатися здвоєність штрихів і накладення барвника поверх тонера (рис. 24, 25, 26).

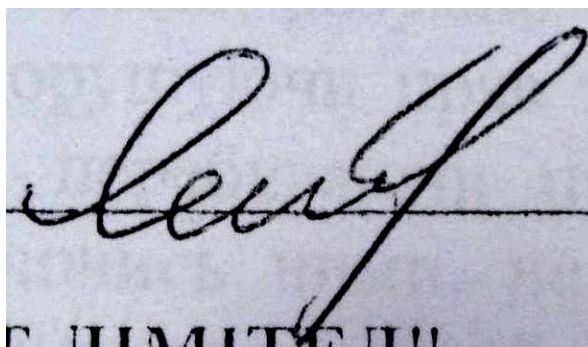

Рис. 24. Збільшене зображення підпису, виконаного електрофотографічним способом друку.

Рис. 25. Збільшене зображення фрагмента підпису, виконаного електрофотографічним способом друку, при кососпрямованому освітленні у видимій області спектру.

Рис. 26. Збільшене зображення фрагмента підпису, виконаного електрофотографічним способом друку, при кососпрямованому інфрачервоному (ІЧ) освітленні.

Ще одним способом технічної підробки є виготовлення зображення підпису, короткого рукописного запису за допомогою струменевих принтерів (струменево-крапельний спосіб).

Цей спосіб є досить небезпечним, оскільки відтворення кольорових зображень здійснюється у дуже високій якості. Крім того, деякі типи копіювальних апаратів, що використовуються, дозволяють отримати рельєфні зображення.

При використанні струменевих копіювально-розмножувальних апаратів у зображеннях почеркових об'єктів характерні такі ознаки: фарбувальна

речовина проникає у товщу паперу; розпливи барвника вздовж волокон паперу (ступінь виразності даної ознаки залежить від властивостей паперу); штрихи мають матову поверхню; навколо штрихів спостерігаються крапки-марашки (рис. 27, 28, 29).

Рис. 27. Збільшене зображення підпису, виконаного струменево-крапельним способом друку.

Рис. 28

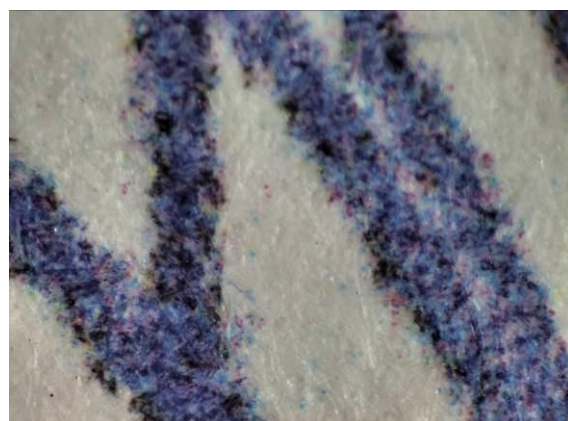

Рис. 29

Рис. 28, 29. Збільшені зображення фрагментів підпису, виконаного струменево-крапельним способом друку, при прямому освітленні у видимій області спектру.

Окремої уваги потребує мікроструктура штрихів. Штрихи забарвлені відносно рівномірно, у них спостерігається точкова структура (діаметр точок 0,1-0,2 мм), точки розташовані хаотично, або в рядках. Штрихи складаються з низки окремих забарвлених відрізків, ширина та відстань між якими

близько 0,2 мм (встановлюється мікроскопічним дослідженням, збільшення до 40х). Мікроструктура штриха залежить від моделі принтера, на якому друкувався текст, від встановленого режиму друку (економічний режим, контроль інтенсивності) [42].

Речовина штрихів чорного кольору може розчинятись у воді, або в інших органічних розчинниках (ацетон). В окремих випадках (при використанні рідкого чорнила) при зволоженні штрихів підпису, короткого рукописного запису водою або спиртом барвник розпливається.

Звичайне перекопіювання з об'єкта оригіналу з використанням можливостей однокольорової або багатокольорової копіювально-множильної техніки з подальшим наведенням штрихів є найменш трудомістким способом технічної підробки підпису, короткого рукописного запису. Справжній підпис сканується, обробляється з використанням спеціальної програми (графічного редактора) та відтворюється в документі, що підробляється, за допомогою принтера. Звісно, підробленому в такий спосіб об'єкту рукописного запису притаманні ознаки друку, характерні для використаного принтера [117, с. 186].

Зображення підпису, виконаного за допомогою графопобудовника (плоттера) є найбільш складнодіагностованим способом. Застосування плоттерів вкрай ускладнює встановлення факту та способу технічної імітації досліджуваного почеркового об'єкта, адже у експерта може скластися хибна думка про його рукописне нанесення.

Графопобудовник (з англ. *plotter*) – пристрій, призначений для виведення даних у графічній формі на паперовий носій з великою точністю рисунків, схем, карт і іншої графічної інформації, яка наявна в комп'ютерних файлах [176, с. 399; 44, с. 76].

Плоттер можна вважати сучасною реінкарнацією пантографа. Спочатку для відтворення підпису використовувалися адаптовані програмно-апаратні комплекси, прямим призначенням яких не було відтворення підписів та коротких рукописних записів. Так, у 1959 році фірма «CalComp» створила

перший у світі плоттер моделі CalComp-565 з пір'яним пишучим вузлом, у результаті використання якого в документі з'явилися записи та (або) підписи, виконані пишучим приладом, підписи, виконані пишучим приладом, однак при цьому вони не були рукописними.

Сучасні графопобудовники (плоттери) – це пристрої, спеціально розроблені їх виробниками з метою виконання рукописних об'єктів. У конструкції зазначених пристроїв реалізований механізм переміщення пишучого приладу в площині документа за рахунок роботи крокових моторів, а також механізм підйому і опускання приладу. Роздільна здатність до 0,1 мм дозволяє виконувати похилі та криволінійні штрихи без ступінчастості або звивистості, механізм підйому пишучого приладу забезпечує інтервальність виконання письмових знаків та елементів письмових знаків.

За принципом формування зображень плоттери бувають векторного і растрового типу. Плоттери растрового типу, аналогічно принтерам, формують зображення із растрових точок, які наносяться порядково. Механізм формування зображення растровими плотерами відповідає механізму формування зображення електрофотографічними та струминними принтерами. Відповідно, комплекс ознак, що дозволяє диференціювати виконання зображення підпису на растровому плоттері, не відрізняється від комплексу ознак виконання за допомогою електрофотографічного або струминного принтера.

На сьогодні найрозповсюдженішими у підробці рукописних записів є плоттери векторного типу, які мають пишучий вузол, здатний переміщуватися по площині паперу відразу за двома напрямками (по вертикалі і по горизонталі), унаслідок чого зображення на папері формується в будь-яких напрямках безпосередньо кресленням необхідних прямих і кривих [119]. Векторна графіка – спосіб представлення складних об'єктів та зображень у комп'ютерній графіці, що ґрунтується на використанні геометричних примітивів, таких як точки, лінії, сплайни та багатокутники.

Відповідно, представляючи почерковий матеріал як різні математичні функції, мова програмування векторних плоттерів оперує тими ж поняттями, що й експерти – почеркознавці: форма рухів, напрямок рухів, довжина рухів, вид з'єднання, послідовність рухів, відносне розміщення рухів, тиск, темп.

Плоттери за способом переміщення носія поділяються на барабанні, фрикційні, рулонні, планшетні. У барабанних плоттерах по одній з координат переміщається друкуюча головка, а за іншою за допомогою системи притискних роликів рухається папір у прямому та зворотному напрямках. У фрикційних плоттерах носій переміщається за допомогою фрикційних роликів. Рулонні плоттери подібні до будови з фрикційними, але використовують спеціальний носій з крайовою перфорацією. У планшетних плоттерах папір лежить нерухомо, а друкуючий вузол переміщається щодо нього у двох напрямках по всій площині над носієм. Це забезпечує більш високу точність позиціонування пишучого вузла [19, с. 68-69].

Поява плоттерів значно посилила становище експертів при провадженні судово-почеркознавчих досліджень, оскільки це призвело до низки проблем, що виникли в частині встановлення деяких ознак почерку, а саме його натискних характеристик. Як відомо, натискні характеристики вузла, що пише, вказують, насамперед, на ступінь і характер зусиль, докладених людиною при проставленні малого за обсягом почеркового об'єкта. Такі характеристики мають досить високу інформативність і мають вирішальне значення при вирішенні експертом поставлених перед ним питань, а, отже, і відображаються на його підсумковому документі – висновку експерта. Справа в тому, що за допомогою плоттера можна намалювати буквально будь-яку задану криву, лінію, штрих, зокрема й повністю зімітувати комп'ютерну копію оригіналу малого за обсягом рукописного тексту. Більше того, за допомогою плоттера та його технічних можливостей стає можливим процес створення нового документа за допомогою збору різних частин-оригіналів іншого документа, що дозволяє підробити практично будь-який підпис, короткий рукописний запис, коли це

необхідно.

Виготовлення підробленого підпису, короткого рукописного запису із застосуванням плоттера не потребує особливих навичок. Для цього достатньо: відсканувати вихідний почерковий об'єкт та перевести отримане растрове зображення у векторну графіку; на екрані монітора з використанням спеціального програмного забезпечення задати напрямок і траєкторію руху пишучого вузла плоттера; закріпити на пишучому вузлі плоттера необхідний пишучий прилад, і відтворити підпис, рукописний запис з допомогою друку. В результаті такого алгоритму дій досягається висока точність конфігураційних особливостей оригіналу рукопису. Отриманий в такий спосіб почерковий об'єкт повністю відповідає заданій конфігурації та її штрихам, простежуються ознаки швидкого темпу письма. Як слушно зазначає П.В. Бондаренко, виконаний у такий спосіб підпис не містить ознак зниження координат рухів і уповільнення темпу письма, характерних для підписів, що копіюються рукописним способом [19, с. 70].

Підпис, короткий рукописний запис, виконаний за допомогою плоттера, характеризується такими ознаками: почерковий об'єкт повністю відповідає заданій конфігурації та її штрихам, простежуються ознаки швидкого темпу письма; наявність блиску в штрихах; закоруглена форма та тупі початки і закінчення штрихів; рівномірний темп нанесення; наявність навколо штрихів забруднень паперу у вигляді точкових нашарувань тонера; відсутність скидання барвника на критичних ділянках штрихів унаслідок вертикального розміщення пишучого вузла приладу; краї штрихів чисті та рівні, відсутні будь-які ознаки порушення координат рухів; наявність у штрихах точок чотирьох кольорів: блакитного, пурпурового, жовтого та чорного (при кольоровому зображенні) (рис. 30, 31, 32, 33, 34).

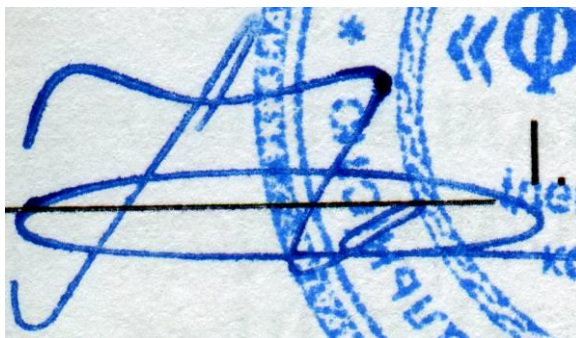

Рис. 30. Збільшене зображення підпису, виконаного за допомогою плоттера.

Рис. 31

Рис. 32

Рис. 33

Рис. 31, 32, 33. Збільшені зображення фрагментів підпису, виконаного за допомогою плоттера, при прямому освітленні у видимій області спектру.

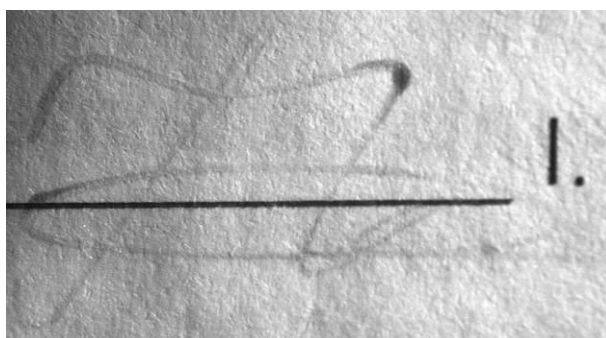

Рис. 34. Збільшене зображення підпису, виконаного за допомогою плоттера, при кососпрямованому інфрачервоному (ІЧ) освітленні.

Відмінності підробки від оригіналів підпису, короткого рукописного запису можна виявити за такими ознаками: натиск і темп виконання спірних штрихів абсолютно однакові по всьому почерковому об'єкту, особливо це виражено у підписах, коротких рукописних записах складної конструкції (в

оригіналах підписів, коротких рукописних записів натискні зусилля у штрихах та темп письма зазвичай варіюються); відсутні початкові та заключні рефлекторні штрихи, що спостерігаються в оригіналах почеркових об'єктів; якщо на стадії програмного трасування креслення напрямів штрихів буде порушено послідовність їх виконання, це буде також суттєвою відмінністю.

Незважаючи на те, що зазначені ознаки у своїй сукупності дозволять виявляти підписи та короткі рукописні записи, виконані за допомогою сучасних моделей плоттерів, усе ж, неможливо вважати ці ознаки основними і достатніми, оскільки окремі з них мають випадкову природу. До таких відносяться: наявність зайвих штрихів на пробільних ділянках документа, наявність слідів клейкої речовини, розташування підпису за рамками призначеної для неї графі та ін., які можуть бути свідомо внесені для імітації факту застосування плоттера.

Додатковими ознаками є особливості, які важко відтворити за допомогою плоттера: відсутність забарвлених і незабарвлених слідів, що залишаються пишучим приладом поряд з основним штрихом у напрямку його нахилу, на противагу рукописному способу виконання; розташування місць скидання згустків барвника пишучим вузлом кулькової ручки.

Не виключено, що в майбутньому в міру вивчення та накопичення експертного досвіду буде виявлено більше діагностичних ознак, що дозволять встановити виконання підпису, короткого рукописного запису за допомогою плоттера. На сьогодні ж немає єдиного комплексу ознак, що дозволяють диференціювати рукописні записи та їх імітацію, виконану за допомогою плоттерів. Складність наукової розробки цього питання обумовлена тим, що почеркознавча та технічна експертиза, здебільшого, проводяться окремо. Такий стан справ збільшує ймовірність того, що в деяких випадках факт технічного виконання підпису за допомогою плоттера може бути не виявлений навіть у ході експертного дослідження.

Пропонуємо таку класифікацію ознак нерукописного відтворення

підписів, коротких рукописних засобів з використанням плоттерів. Ця класифікація передбачає поділ ознак на дві групи:

1) ознаки, які використовуються для підготовки векторного зображення почеркового об'єкта: зміна ступеня продуктивності у бік середньої в порівнянні зі зразками; згладжування незграбних і дрібнозвивистих елементів; заміна малих завиткових елементів на дугові; заміна петлевих елементів на зворотно-прямолінійні; поява у місцях із меншим контрастом інтервальних ділянок замість безперервних, іноді – втрата елементів у областях із низьким контрастом; об'єднання двох близько розташованих штрихів в один; заміна овальних, округлих, дугових та завиткових елементів на фігури, що формуються типовими функціями графічного редактора (коло, дуга та спіраль відповідно); наявність зламів, ступінчастості в штрихах (у місцях з'єднання векторних функцій); прояв ознак порушення координації рухів (проявляється в збільшенні розмірів окремих елементів, зламах, звивистості штрихів, нерівномірному розташуванні зв'язків у однойменних літерах та їх сполученнях) при використанні для роботи в графічному редакторі маніпуляторів, відмінних від комп'ютерної «миші»; фрагментований прояв ознак почерку користувача, що оцифровує зображення при використанні для роботи в графічному редакторі маніпуляторів, відмінних від комп'ютерної миші;

2) ознаки, що виникають під час відтворення плоттером цих зображень: недиференційований натиск (можлива наявність кількох фрагментарних штрихів з диференціацією тиску). Спеціальної функції, що дозволяє посилити чи послабити натиск у процесі виконання креслення, у плоттерах немає; загальне зниження виробленості почерку; надмірний чи навпаки надто слабкий натиск (оскільки оцінка натиску відбувається вже після подачі макета підпису до «друку»): тупі початки та закінчення штрихів; розбіжність напрямку рухів у штрихах при повній або значній схожості досліджуваних письмових знаків з письмовими знаками у зразках для порівняльного дослідження; прим'ятість, надрив аркуша рухомим пишучим вузлом;

наявність зайвих штрихів на пробільних ділянках документа; часткове чи повне повторення штрихів в окремих ділянках «рукопису»; наявність міток, які використовуються плоттером для позиціонування (крапки, невеликі олівцеві штрихи або їх сліди); слабо забарвлені штрихи, що повторюють текст або елементи почеркового об'єкта при неправильному виборі сили натиску; наявність клейкої речовини або матеріалу для фіксації аркуша; розволокнення паперу на краях аркуша, утворене в результаті відокремлення клейкої речовини чи матеріалу; незабарвлені штрихи, що свідчать про те, що барвник пишучого приладу закінчився в процесі виконання «рукопису»; відсутність рефлекторних рухів в точках початку та закінчення штрихів (рефлекторні штрихи у випадку їх наявності мають прямолінійну форму та обернені в напрямку точки початку рухів іншого елемента (який може бути як поруч, так і на значній відстані від рефлекторного штриха)).

На наше переконання, недиференційований натиск, тупі початки та закінчення штрихів можуть бути проявом особливостей письмово-рухової навички виконавця підпису, короткого рукописного запису. Зазначені ознаки неспроможні скласти діагностичний комплекс, який дозволяє встановити плоттер без порівняння зі зразками підпису, короткого рукописного запису особи, від імені якої він вноситься, адже непоодинокими є випадки виконання підписів із сильним, майже недиференційованим натиском.

Зменшення в розмірах, втрата малих і середніх додаткових штрихів елементів письмових знаків або зміна їх конфігурації на більш спрощену, заміна малих завиткових елементів на дугові, заміна петлевих елементів на зворотно-прямолінійні – всі ці ознаки можна виявити тільки в порівнянні зі зразками які, відповідно до правил відбору порівняльних зразків, повинні бути виконані тим же друкарським приладом, що й спірні об'єкти, або друкарським приладом, конструктивно і за складом барвника, що збігається з друкарським приладом, яким виконувались спірні об'єкти.

З вищевикладеного випливає, що на сьогоднішній день система ознак підпису, короткого рукописного запису, виконаного за допомогою плоттера,

знаходиться лише на стадії розвитку, тому її не можна назвати досконалою та допустимою для застосування в практичній експертній діяльності, оскільки навіть у своїй сукупності зазначені ознаки не можуть бути основою категоричного висновку про виконання підпису, короткого рукописного запису шляхом застосування плоттера.

Ретельне дослідження почеркових об'єктів допоможе уникнути найголовнішої помилки експерта – встановлення недостовірного факту. У зв'язку з частим використанням досягнень науково-технічного прогресу з кримінальною метою, експерти опиняються у ролі наздоганяючих. Тому, з метою ефективного криміналістичного забезпечення боротьби зі злочинністю, питання розробки експертних методик з виявлення факту використання плоттера при технічній підробці різних рукописних реквізитів документів не втрачає актуальності.

На сьогоднішній день немає єдиного комплексу ознак, що дозволяє диференціювати рукописні записи та їхню імітацію, виконану за допомогою плоттерів. Складність наукової розробки цього питання обумовлена тим, що почеркознавча та технічна експертиза документів, зазвичай, проводяться окремо. Такий стан справ збільшує ймовірність того, що в окремих випадках факт технічного виконання підпису, короткого рукописного запису за допомогою плоттера може бути не виявлений навіть у ході експертного дослідження.

Вирішенню зазначеної проблеми сприятиме розробка нових підходів до системи та оцінки як діагностичних, так і ідентифікаційних ознак малих за обсягом рукописних записів, враховуючи можливості сучасних програмно-апаратних комплексів, за допомогою яких зі злочинною метою відтворюються підписи як обов'язкові реквізити більшості документів, а також короткі рукописні записи, які можуть їх супроводжувати. Однією з обов'язкових умов ефективного дослідження таких специфічних почеркових об'єктів є наявність у експерта спеціальних знань як у сфері судово-почеркознавчої експертизи, так і в галузі техніко-криміналістичної

експертизи документів.

Висновки до розділу 2

Стрімке проникнення комп'ютерних технологій практично у всі сфери діяльності, зокрема й у протиправну, постійне збільшення різноманітності та вдосконалення цифрової друкуючої техніки, активне використання сучасних науково-технічних досягнень злочинцями для виготовлення підроблених документів та їх реквізитів, вимагають розробки нових методів дослідження у галузі почеркознавства та документознавства. Таким чином, виникає потреба в подальших теоретичних дослідженнях і наукових пошуках з даної проблематики, враховуючи та розвиваючи вже наявні наукові здобутки, з метою практичного використання виявлених потенційних можливостей.

Під технічним підробленням підписів та коротких рукописних засобів слід розуміти процес відтворення автентичного взірця почерку за допомогою різноманітних технічних прийомів і засобів, із застосуванням приладів та пристосувань, майстерності виконавця та його навичок для досягнення максимальної подібності з почерковим об'єктом-оригіналом.

З огляду на подібність обсягу почеркового матеріалу підписів та коротких рукописних засобів, усю сукупність використовуваних способів технічного підроблення досліджуваних малих за обсягом почеркових об'єктів можна розділити на дві групи: 1) способи, що передбачають виконання будь-якої попередньої підготовки безпосередньо на документі, що підробляється, перед відтворенням необхідного почеркового об'єкта (за допомогою олівцевої підготовки, шляхом передавлювання, за допомогою копіювального паперу, за допомогою плоскої друкарської форми (вологе копіювання), шляхом проколювання за допомогою гострого предмету); 2) способи, що не передбачають виконання будь-якої попередньої підготовки безпосередньо на документі, що підробляється (безпосереднє копіювання на просвіт; безпосереднє копіювання за допомогою копіювального паперу;

копіювання з проєкційного образу; нанесення плоскої друкарської форми; нанесення високої друкарської форми (застосування рельєфного кліше) тощо). Для кожного з цих способів технічної підробки властива наявність конкретного комплексу ознак, виявивши які та оцінивши їх сукупність, експерт приходить до висновку про те, яким чином було здійснено підробку, і які засоби та прийоми для цього використовувалися.

До сучасних способів технічної підробки підписів та коротких записів шляхом використання технічних засобів без нанесення почеркового об'єкта рукописним способом слід: перемальовування за допомогою пантографа; з використанням спеціально виготовлених кліше (факсиміле); з використанням можливостей сучасної комп'ютерної та копіювально-розмножувальної техніки, репрографічних знакосинтезуючих друкувальних пристроїв.

РОЗДІЛ 3

МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ КРИМІНАЛІСТИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ПІДПИСІВ І КОРОТКИХ РУКОПИСНИХ ЗАПИСІВ, ВИКОНАНИХ ЗА ДОПОМОГОЮ ТЕХНІЧНИХ ПРИЙОМІВ ТА ЗАСОБІВ

3.1. Загальні методологічні основи дослідження підписів і коротких рукописних записів як малих за обсягом почеркових об'єктів

Усі експертні дослідження за своєю гносеологічною сутністю є різновидом процесу пізнання дійсності, проведення яких здійснюється шляхом застосування різноманітних методів. Для дослідження будь-якого виду об'єктів у судовій експертизі розробляється методика судово-експертного дослідження, тобто система категоричних або альтернативних науково обґрунтованих рекомендацій щодо вибору та застосування в певній послідовності та в певних існуючих або створюваних умовах методів, прийомів та засобів (пристроїв, приладів та апаратури) для вирішення оригінального експертного завдання [47, с. 34; 26, с. 56; 180, с. 10].

В нормативних документах методика визначається як установлений спосіб виконання роботи чи процесу, а процес – сукупність взаємопов'язаних або взаємодійних робіт (операцій), що перетворює входи на виходи [60, с. 5]; методика проведення судової експертизи – результат наукової роботи, який містить систему методів дослідження, що застосовують у процесі послідовних дій експерта для виконання певного експертного завдання [173, с. 5].

Науковцями слушно зазначається, що експертні методики не є догмами, вони розробляються, застосовуються на практиці та удосконалюються, забезпечуючи виконання певних експертних завдань. Водночас, будь-яка експертна методика, в якій виражено узагальнений досвід експертного дослідження, незалежно від її виду повинна охоплювати низку обов'язкових даних про об'єкт дослідження, експертні завдання, обладнання, матеріали та способи їх вирішення, а також надану в логічній послідовності сукупність

основних етапів реалізації, які утворюють її структуру [198, с. 267; 47, с. 35].

Однією з особливостей криміналістичних досліджень є те, що їх проведення має здійснюватися відповідно до затверджених експертних методик, які містять граничні умови їх застосування, а отримані результати відповідають критеріям достовірності, об'єктивності, надійності і обґрунтованості [26, с. 57]. Наприклад, висновок експерта може бути визнано недопустимим доказом, якщо при дослідженні підписів і коротких рукописних записів застосовані методики, не допустимі для застосування згідно з Реєстром методик проведення судових експертиз, доступним на офіційному сайті Мін'юсту [Офіційний сайт Міністерства юстиції України].

Таким чином, при проведенні судово-почеркознавчих експертиз безвідносно до їх об'єкта, методика повинна: бути заснована на наукових принципах та методах, розроблених та прийнятих на державному рівні; представляти алгоритмічну процедуру, що складається з окремих взаємопов'язаних етапів; містити кількісну основу, тобто вказувати на характеристики почерку та інструментальні засоби які мають використовуватись; бути зрозумілою як фахівцям, так і звичайним особам.

За ступенем спільності теоретично в судовій експертизі прийнято виділяти такі види експертних методик: родова (видова) методика експертного дослідження – сукупність засобів і способів проведення експертиз певного роду (виду); типова методика експертного дослідження – сукупність засобів і способів вирішення типових для цього виду експертизи завдань; окрема методика експертного дослідження – методика конкретного експертного дослідження, пристосована типова методика вирішення конкретного завдання. Прикладом родової методики експертного дослідження може бути загальна методика судово-почеркознавчої експертизи. Стосовно неї видовою методикою слід вважати методику судово-почеркознавчої експертизи підписів та коротких рукописних записів.

Методичні рекомендації щодо дослідження підписів та коротких рукописних записів, виконаних за допомогою технічних прийомів та засобів,

є типовою методикою експертного дослідження. В нашому випадку окремою методикою експертного дослідження буде сукупність засобів та способів, застосованих в ході встановлення у конкретному провадженні факту виконання підпису від імені N. самим N., чи здійснення ним малого за обсягом рукописного запису. Окрема методика експертного дослідження знаходить своє відображення у конкретному висновку експерта. Ця методика хоча й будується на положеннях загальної методики судово-почеркознавчої експертизи, проте з урахуванням ступеня спільності та субординації вона об'єднує різноманітні приватні та конкретні методики, пов'язані з дослідженням таких малих за обсягом почеркових об'єктів, як підписи та короткі рукописні записи.

Вирішуючи питання щодо ідентифікації почеркового об'єкта, часто експерти констатують неможливість складення висновку через його малу інформативність. Р.О. Заверико пропонує при оформленні офіційних документів зобов'язувати особу виконувати підпис з розшифруванням прізвища, імені, по-батькові рукописним способом [67, с. 188]. Така рекомендація є слушною та застосовною насамперед з точки зору запобігання можливості вчинення підробки малих за обсягом почеркових об'єктів за допомогою технічних прийомів та засобів. Проте це не вирішує зазначеного надважливого завдання при проведенні судової почеркознавчої експертизи, об'єктом якої є підписи і короткі рукописні записи.

Аксіоматичним є те, що при проведенні судово-почеркознавчих експертиз експерт повинен володіти спеціальними знаннями у сфері почеркознавства. У нього має бути необхідний рівень спеціальних знань на вирішення питань ініціатора проведення експертизи та дачі повного, достовірного, обґрунтованого висновку щодо поставлених запитань. Такі знання мають бути набуті ним в результаті професійної освіти, закріплені у процесі практичної діяльності або при підвищенні кваліфікації. Та чи достатньо цього під час проведення дослідження підписів та коротких рукописних записів?

Як свідчать результати вивчення експертної практики, нерідко під час проведення почеркознавчих досліджень малих за обсягом рукописних записів виникають питання, пов'язані з їх техніко-криміналістичним дослідженням. Зокрема, перед здійсненням ідентифікаційного дослідження почеркового об'єкта експерту необхідно обов'язково перевірити його на предмет наявності ознак попередньої технічної підготовки або його відтворення із застосуванням оргтехніки, що потребує використання спеціальних знань у галузі техніко-криміналістичної експертизи документів. Для визначення способу виконання скопійованих на просвіт або через копіювальний папір почеркових об'єктів також необхідні знання з галузі техніко-криміналістичної експертизи документів. І лише тоді, коли експерт переконується у відсутності будь-яких ознак технічного підроблення, він приступає безпосередньо до вивчення загальних та окремих почеркових ознак.

Проте при дослідженні зазначених почеркових об'єктів нерідко не встановлюється факт наявності або відсутності ознак технічного підроблення на тій підставі, що встановлення цієї обставини виходить за межі компетенції експерта-почеркознавця. Формально з цим можна було б погодитися, оскільки дані експерти наділені правом самостійного проведення лише судово-почеркознавчих експертиз, а питання встановлення факту застосування технічних прийомів і засобів є одним із завдань іншого виду криміналістичної експертизи – техніко-криміналістичної експертизи документів. Методикою проведення почеркознавчого дослідження таких малих за обсягом почеркових об'єктів (підписів і коротких рукописних записів) передбачене обов'язкове встановлення факту застосування технічної підробки, що дає змогу перейти до наступного етапу дослідження. Проте вузька компетенція експерта у сфері почеркознавства не дозволяє йому повною мірою досліджувати тексти, записи, підписи, призводить до експертних помилок. За таких умов відображення експертом-почеркознавцем своєї позиції для дослідження зазначених почеркових об'єктів буде явно

недостатнім, що потребує застосування знань у сфері документознавства.

Оскільки під час дослідження підписів та коротких рукописних записів у документах, виготовлених струменево-крапельним способом, експерт-почеркознавець, не має відповідної компетенції з технічного дослідження документів і маючи незначний досвід роботи, він може бути введений в оману та дійти помилкового висновку, розглядаючи дані почеркові об'єкти як оригінали документів, що виконані рукописним способом та продовжити подальше їх ідентифікаційне дослідження.

Так як виявити структуру однокольорового зображення при поверхневому вивченні (огляді) даних об'єктів дослідження, без допомоги відповідного технічного обладнання (при вивченні даних об'єктів менше ніж 32^x), практично не можливо і вони можуть бути схожими за загальними ознаками на виконані пишучим приладом за типом капілярної ручки. Це обумовлено стрімким розвитком множильно-копіювальної техніки, яка має високу роздільну здатність при нанесенні зображення підпису чи короткого запису на поверхню аркуша досліджуваного документа [246, с. 76].

Також експерт-почеркознавець може діагностувати використання плоттера при створенні відповідного документа, якщо встановить фактично єдину визначальну ознаку – відсутність диференціації тиску під час виконання згинальних та розгинальних рухів. Однак додаткова складність полягає в тому, що підписи та інші об'єкти почерку, виконані із застосуванням технічних прийомів і засобів, є об'єктами не тільки почеркознавчої, а й судово-технічної експертизи документів. Водночас, експерт-почеркознавець, який значно краще орієнтується в тонкощах розподілу натиску та динамічних характеристик почеркових об'єктів, здатний більш точно діагностувати конкретну реалізацію почерку. Фактично такі об'єкти є предметом комплексного дослідження експерта-почеркознавця та експерта з технічного дослідження документів.

Крім цього, при збереженні традиційної, характерної для дослідження всіх почеркових об'єктів процедури, при проведенні судової почеркознавчої

експертизи підписів і коротких рукописних записів для експерта актуальною є організація роботи з отримання додаткової інформації, а саме: визначення ступеня придатності об'єкта, від якості якого залежить можливість почеркознавчого дослідження; орієнтуюча інформація щодо використання технологій при підробці підписів і коротких записів; інформація та систематизація тих факторів, що впливають на якість прояву окремих ознак письма; інформація про ті ознаки, які зазнали змін і маскування тощо. Такі питання виходять за межі компетенції експерта-почеркознавця та потребують застосування знань в галузі техніко-криміналістичного дослідження документів.

Вже на етапі огляду та попереднього вивчення досліджуваних об'єктів в експерта-почеркознавця виникають окремі версії, підтвердження / спростування яких потребує використання знань з технічного дослідження документів. Зазвичай це відбувається при виявленні у досліджуваному документі штрихів, віднесення яких до досліджуваного об'єкта письма експерт ставить під сумнів. Такі штрихи знаходяться на місці розташування підпису, короткого рукописного запису та здебільшого удавлені, зроблені олівцем.

У таких випадках технічне дослідження документів з методичної точки зору завжди повинно передувати почеркознавчому, що у свою чергу передбачає комплексний підхід до вирішення поставленого завдання.

Згідно з почеркознавчими методиками експерт повинен встановити спосіб виконання (нанесення) почеркового об'єкта, а тільки потім переходити до вирішення ідентифікаційних питань.

У зв'язку з цим встановлення способу виконання (нанесення) почеркових об'єктів виходить за межі спеціальних знань експертів-почеркознавців, які мають спеціальність 1.1. «Дослідження почерку і підписів». Вирішення цього питання належить до спеціальності 2.1. «Дослідження реквізитів документів». Таким чином процес дослідження та об'єкти вказують на відповідність зазначеної експертизи ознакам

комплексної.

Від результатів досліджень експерта з наявною спеціальністю 2.1. «Дослідження реквізитів документів», що відноситься до технічного дослідження документів, прямо залежить зміст висновку експерта-почеркознавця, який має тільки спеціальність 1.1 «Дослідження почерку і підписів». Так, відповідно до п. 4.4 Інструкції № 53/5 від 08.10.1998, «Організуючи виконання комплексної експертизи, керівник експертної установи доручає проведення досліджень відповідним підрозділам експертної установи, визначає, який з них є провідним» [173]. Тобто має бути залучений експерт з технічного дослідження документів за спеціальністю 2.1 «Дослідження реквізитів документів», який повинен вирішити питання, яким способом виконаний (нанесений) почерковий об'єкт, наявність або відсутність попередньої технічної підготовки та можливе застосування технічних засобів при його виконанні.

Однак на сьогоднішній день у експертів відсутня можливість змінювати юридичний статус експертизи, оскільки дану можливість було виключено з Інструкції 53/5 [173]. У зв'язку з цим, у разі відсутності в експерта спеціальності 2.1 «Дослідження реквізитів документів», повинен надсилатися лист ініціатору (судді, прокурору, слідчому тощо) про те, що під час проведення експертизи має вирішуватись додаткове питання і статус експертизи буде змінений з судової почеркознавчої експертизи на комплексну судово-почеркознавчу та технічну експертизу документів. Проте, як свідчить практика, судді не завжди дають дозвіл на зміну статусу експертизи, мотивуючі це тим, що дане додаткове питання їх не цікавить. Трапляються й випадки, коли в окремих експертних установах експерти у висновку вказують інформацію щодо способу нанесення, хоча не мають спеціальності 2.1.

Варто також зазначити, що чинний КПК України не містить положень щодо кількості експертів, які можуть проводити комплексну експертизу. Це цілком розумно, оскільки судовий експерт може володіти декількома

спеціальностями, зокрема й спеціальностями 1.1, 2.1. З огляду на це, судові експертизи, які проводяться в рамках кримінальних проваджень може проводити один експерт. Вважаємо, що наявність у експерта зазначених спеціальностей автоматично виключить проблему зміни статусу експертизи та дасть можливість здійснювати дослідження підписів, коротких рукописних записів, виконаних з використанням технічних прийомів та засобів, в рамках судово-почеркознавчої експертизи.

На наше переконання, при проведенні почеркознавчої експертизи, вирішення питання щодо встановлення способу нанесення підписів і коротких рукописних записів, а також щодо можливості їх виконання за допомогою технічних прийомів та засобів, є невід'ємною частиною саме судово-почеркознавчої експертизи. Тому надавати їй статусу комплексної не потрібно. Аналогічну позицію займають 79 % опитаних експертів (Додаток А).

Це один з випадків, коли мультидисциплінарність судової криміналістики вимагає поєднання знань з різних галузей криміналістики при проведенні експертизи в конкретному провадженні. Дійсно, наразі існують проблеми, пов'язані з підготовкою кваліфікованих фахівців у галузі судового почеркознавства, немає узгодженості у проведенні виду експертиз та оформленні їх результатів з питань: «Яким способом виконано підпис, короткий рукописний запис від імені П.І.Б., у досліджуваному документі, а також чи не виконано підпис, короткий рукописний запис із попередньою технічною підготовкою та за допомогою технічних засобів?». В одних НДІСЕ ці питання вирішуються експертом почеркознавцем, а в інших – експертом з технічної експертизи документів у межах проведення почеркознавчої експертизи [182, с. 494].

Зважаючи на завдання, які вирішуються під час дослідження малих за обсягом почеркових об'єктів, таке дослідження вимагає комплексного підходу, тобто використання кількох галузей знань. Тому особа, яка отримує кваліфікацію експерта тільки за спеціальністю 1.1 «Дослідження почерку і

підписів», повинна мати уяву про комплексне дослідження механізму письма та у разі потреби користуватися допомогою відповідних спеціалістів. На нашу думку, та на переконання 89 % опитаних експертів, занадто вузька компетенція експерта-почеркознавця та повинна бути більш ширшою для дослідження підписів і коротких рукописних записів, та в сучасних умовах вимагає доповнення компетенцією в галузі технічного дослідження документів (Додаток А).

З викладеного вбачається необхідність у розширенні компетенції експертів-почеркознавців. Наявність у експерта-почеркознавця знань у сфері техніко-криміналістичної дослідження документів, що підтверджуватиметься відповідним свідоцтвом до їх застосування у професійній діяльності, сприятиме правильному, достовірному та послідовному дослідженню наданих матеріалів, неупереджено вирішити усі завдання по суті.

Отже, розглянуті актуальні питання в галузі почеркознавства та техніко-криміналістичного дослідження документів, обумовлені потребами розвитку суспільства та судово-слідчою практикою, потребують чіткої регламентації та єдиного методичного підходу при проведенні криміналістичних досліджень підписів та коротких рукописних записів, оскільки на практиці виникають проблеми, які за відсутності методик та відповідної компетенції експерта, викликатимуть непорозуміння не лише серед експертів, а й серед уповноважених суб'єктів кримінального процесу – слідчого, прокурора, судді, які здійснюють оцінку висновку експерта як джерела доказів, а також фізичних осіб, які замовили проведення експертного дослідження [246, с. 77].

Процес експертного дослідження неможливий без застосування певної сукупності методів та технічних засобів. Під методом судово-експертного дослідження прийнято розуміти «систему логічних та (або) інструментальних операцій (способів, прийомів) отримання даних, які зазвичай використовуються в певній послідовності» [195, с. 12]. Характер і вид методів, які необхідно застосувати в конкретному дослідженні, визначаються

судовим експертом у кожному окремому випадку індивідуально, виходячи з особливостей, наданих на дослідження матеріалів та поставленого перед експертом завдання.

Безвідносно до виду криміналістичної експертизи методи дослідження мають відповідати таким основним критеріям, це: відносна простота використання методу (полягає в достовірності одержуваних результатів при мінімально можливих часових витрат, відтворюваності); економічність (мінімальні витрати людських сил та грошових коштів); ефективність (співвідношення між отриманим результатом і витраченими силами та засобами); вплив на об'єкт дослідження (у судовій експертизі на пріоритетному місці завжди стоять методи, наслідком застосування яких є руйнування об'єкта дослідження).

В теорії судової експертизи досить детально розглянуто наукові підходи до класифікації методів за різними критеріями. Так, Н.І. Клименко виокремила: діалектичний; загальнонаукові; спеціальні (окремонаукові, монооб'єктні та загальноекспертні) методів [80, с. 52]; В.А. Коршенко здійснив їх поділ на: загальнонаукові; окремо наукові (розрахункові, мікроскопічні, фотографічні, фізико-технічні, математичні, кібернетичні) та спеціальні [99, с. 12]. Схожа класифікація методів була розроблена В.В. Копчею: загальний діалектико-матеріалістичний метод; загальнопізнавальні методи; окремі інструментальні й допоміжно-технічні методи; спеціальні методи [96, с. 108]. Колективом науковців на чолі з П.В. Цимбалом за ступенем загальності й субординації виокремлено: всеосяжний діалектичний метод і розглянуті на цьому рівні методи логіки; загальнопізнавальні; окремі інструментальні й допоміжно-технічні методи; спеціальні методи [223, с. 17–18].

Методи, що застосовуються криміналістами та судовими експертами, а також методи, які запозичаються з природничих наук, можна систематизувати за різними логічними основами, наприклад, за належністю методу до будь-якої галузі науки, за завданнями (ідентифікаційні та

неідентифікаційні дослідження), залежно від розмірів об'єктів, що вивчаються (візуальні, мікрокопічні), наслідків дослідження (ті, що руйнують об'єкт дослідження, та ті, що його не руйнують) [83, с. 161]. Класифікація за вказаними критеріями цілком застосовна й до таких об'єктів почерку, як підписи та короткі рукописні записи. Проте жодну із зазначених класифікацій методів судової експертизи не можна вважати вичерпною, адже не виключені ситуації, коли з'являтимуться нові, раніше невідомі методи проведення експертних досліджень, виникатимуть інші підстави їх застосування.

Неповне відображення властивостей почерку, обмежений обсяг інформації про почерк виконавця [68, с. 261] в підписах, коротких рукописних записах значною мірою ускладнює оцінку стійкості ознак почерку, практично не дозволяючи здійснювати аналіз варіацій ознак (відсутня кількісна складова).

З огляду на те, що дослідження малих за обсягом почеркових об'єктів, виконаних за допомогою технічних прийомів та засобів, включає застосування спеціальних знань у галузі почеркознавчого та технічного дослідження документів, то йому притаманні всі загальні й окремі спеціальні методи судової експертизи, які слугують підставою для формування експертом об'єктивного та достовірного висновку за результатами дослідження підписів, коротких рукописних записів. Найбільш повна інформація про існуючі методи досліджень, їх можливості, зазвичай, дає змогу обрати найбільш ефективні з них, забезпечити перевірку придатності методів і методик у рамках дотримання стандартів якості ДСТУ. Залежно від виконуваних завдань судовий експерт, на підставі знання про природу відповідних методів та їх класифікацію, формує індивідуальну сукупність методів дослідження, які дають змогу отримати обґрунтований і достовірний результат.

Почеркознавчі експертні дослідження підписів та коротких рукописних записів, з урахуванням своєї актуальності, потребують комплексного підходу

та вироблення рекомендацій щодо методів дослідження зазначених малих за обсягом почеркових об'єктів, які часто виконуються за допомогою технічних прийомів та засобів.

Поряд з іншими, в почеркознавстві існує розподіл методів на якісно-описові та кількісні. Якісно-описові методи більш поширені та використовуються при проведенні більшості почеркознавчих експертиз. Кількісні методи застосовуються рідше, але мають для почеркознавців значний інтерес у зв'язку з тим, що з їх допомогою можливе вирішення специфічних завдань. Саме з їхньою допомогою стало можливим вирішення ряду подібних завдань щодо почеркових об'єктів, наприклад, таких як підписи та короткі рукописні записи. Обов'язковим тут є параметризація об'єктів та використання вирішуваних правил для подальшої оцінки результатів проведених досліджень.

За рівнем однорідності включених методів методики поділяють на комплексні, модельні (кількісні) та якісно-описові. Комплексна методика включає в себе кілька груп методів (поняття «комплексна», поряд з цим, застосовується при проведенні комплексної експертизи, у проведенні якої беруть участь кілька експертів різних спеціальностей). Модельні (кількісні) методики, у свою чергу, засновані на використанні модельних (кількісних) методів, а якісно-описові – на якісно-описових методах (наприклад, традиційна якісно-описова методика дослідження рукописних записів та підписів).

За цим критерієм дослідження підписів та коротких рукописних записів, виконаних за допомогою технічних прийомів та засобів, слід віднести до якісно-описових методик, хоча таке криміналістичне дослідження по суті є комплексним, оскільки включає групу методів, які застосовуються як в галузі почеркознавства, так і технічного дослідження документів.

З урахуванням того, що переважна більшість загальнонаукових та спеціальних методів експертного дослідження детально проаналізована в

науковій та навчальній літературі, виділимо окремі методи з метою ілюстрації їх інноваційних можливостей, вироблення ефективних прийомів судово-почеркознавчої експертизи, об'єктом якої є підписи та короткі рукописні записи, виконані за допомогою технічної підробки.

В арсеналі судової експертизи є окремі методи визначення фізичних, оптичних, хімічних та інших властивостей, станів об'єктів; якісного і кількісного складів речовини об'єктів залежно від природи їх походження. Послідовність обраних методів дослідження та їх застосування у кожній конкретній ситуації визначається експертом. Однак, як слушно зазначається у нормативно-правових документах та спеціальній літературі, під час дослідження почеркових об'єктів завжди спочатку застосовують неруйнівні, і лише потім руйнівні методи [173; 40, с. 18; 52, с. 52; 62, с. 63].

Останнім часом для встановлення послідовності виконання штрихів найчастіше застосовується комплекс методів, основу якого зазвичай складають фізичні, фізико-хімічні, хімічні та математичні методи. Значна увага приділяється розробці методів, що ґрунтуються на можливостях лазерної спектроскопії та інших досягненнях лазерної техніки тощо [40, с. 18-19].

Насамперед зазначимо, що метод судового почеркознавства як галузі знань, що входить до криміналістики, має певну структуру, побудовану за ієрархічним принципом. Основне місце та значення в ньому займає загальний метод наукового пізнання – метод діалектичного матеріалізму. У судово-експертних дослідженнях він ґрунтується на реалізації законів діалектичної та формальної логіки, визначенні змісту таких категорій, як тотожність, подібність, причинно-наслідковий зв'язок тощо. У зазначеній галузі знань він специфічним чином відображається у загальнонаукових (спостереження, опис, вимірювання, порівняння, моделювання, експеримент, аналіз, синтез та багато інших) та спеціальних (окремо-наукових) методах, що прямо чи опосередковано використовуються в одній або кількох суміжних галузях знань (в даному випадку – у методах дослідження,

адаптованих та розроблених стосовно об'єктів та цілей судового почеркознавства та галузі технічного дослідження документів): графічні, інструментальні, хімічні та ін. Також у зазначених галузях використовуються методи фізіології, біомеханіки, психології, фізики, математики, кібернетики, застосовуються технічні та інструментальні засоби, розробляються їх системи, створені задля вирішення відповідних завдань.

Реалізація спеціальних (окремо-наукових) методів у судовому почеркознавстві надає їм специфічних особливостей. До таких відносять, наприклад, метод дослідження штрихів підписів в інфрачервоних променях при визначенні натиску, а також вивчення рукописів у видимій зоні спектра світла при розсіяному, косо падаючому освітленні, при освітленні «на просвіт» без збільшення чи мікроскопічному дослідженні. Під час ідентифікаційного дослідження підписів, коротких рукописних записів, може застосовуватися, наприклад, метод накладення зображень суть якого полягає у накладенні на зображення досліджуваного підпису зображення (або серії зображень) порівняльного зразка, забарвленого барвником контрастного кольору та аналіз збігу або різниці їх структурно-геометричних характеристик.

Поряд з іншими спеціальними методами методу групування в при проведенні судово-почеркознавчих досліджень малих за обсягом рукописних об'єктів відводиться першорядна роль. Протягом усього процесу дослідження експерт неодноразово змушений звертатися до використання різноманітних групувань досліджуваних об'єктів та порівняльних матеріалів з метою упорядкування об'єктів експертизи, зведенню їх до однорідної або неоднорідної множини.

Під час дослідження підписів, коротких рукописних записів логіка вирішення експертних завдань визначає послідовну реалізацію таких різновидів групування почеркових об'єктів: виду рукописів (короткий рукописний запис, підпис); за метою дослідження (ідентифікаційні, діагностичні); категорії об'єктів (досліджувані рукописи, порівняльні

об'єкти, досліджувані та порівняльні об'єкти); характеру рукописів (почерк / буквений, цифровий, змішаний; підпис / буквений, безлітерний (штриховий), змішаний); умовам письма (звичайні, незвичайні). Відповідно до результатів систематизації експерт поетапно і цілеспрямовано об'єднує елементи почеркових об'єктів, що в результаті сприяє вирішенню проміжних та основних завдань дослідження підписів та коротких рукописних записів.

В процесі проведення судово-почеркознавчої експертизи, об'єктом якої є малі за обсягом об'єкти почерку, експерт об'єднує максимально однорідні об'єкти на такому рівні спільності, що безпосередньо підводить до вирішення проміжних та основних завдань дослідження (логічне групування). Технічне групування застосовуються при оформленні результатів дослідження у вигляді оптимізації структури та змісту висновку експерта та виконання ілюстративного матеріалу [203, с. 30].

Для збирання, спостереження, фіксації, дослідження підписів та коротких рукописних записів застосовується широкий спектр оптичних методів і засобів, що дає змогу відповісти на складні питання ідентифікаційного та діагностичного характеру. За допомогою оптичних методів (оптична мікроскопія, оптична спектроскопія, оптичні методи аналізу), заснованих на вимірюванні інтенсивності світлового потоку, ступеня його поляризації й заломлення, досліджуються морфологічні ознаки почеркових об'єктів, їх фізичні та хімічні властивості, внутрішня структура (ультрамікроструктура), атомний та молекулярний склад.

Зокрема, досить часто при дослідженні малих за обсягом рукописних об'єктів принципове значення має вирішення питання про послідовність нанесення реквізитів у документі за відсутності ділянок перетину штрихів підпису, короткого запису з друкованим текстом, відбитком печатки тощо. Так, за допомогою металографічного мікроскопа здійснюються наукові дослідження з метою вирішення питань установлення послідовності виконання штрихів записів і підписів, виконаних пастами для кулькових ручок, і штрихів текстів і зображень, виконаних електрофотографічним

способом (ксерокопіюванням), за відсутності ділянок їх взаємного перетину [150, с. 140].

На наше переконання, застосування лазерного 3D сканера з відповідним програмним забезпеченням та системою візуалізації дасть можливість отримати просторове уявлення про структуру поверхні об'єкта почерку вигляді 3D зображення, значно розширить можливості його ідентифікації.

Найбільш простим, оперативним і неруйнуючим методом у різних режимах інтенсивності освітлення як у відбитому, так і наскрізному світлі є мікроскопічний метод встановлення послідовності нанесення штрихів, що перетинаються.

Типовим прикладом застосування графічного методу є складання розробки почеркового об'єкта дослідження; інструментально-мікроскопічне дослідження структури та ширини штриха; кількісного (модельного) – встановлення факту навмисної зміни почерку скорописним способом; кібернетичного (машинного) – диференційно-ідентифікаційний алгоритм; якісно-описового – роздільний аналіз загальних ознак та виділення діагностичних ознак у досліджуваному рукописі; комплексного – заключна оцінка результатів порівняльного дослідження почеркових об'єктів в разі застосування кількісних методів.

Однією з важливих рекомендацій, що забезпечує якісний аналіз графічного матеріалу в досліджуваних рукописних записах є вимога здійснювати аналіз із застосуванням збільшувальних приборів або за збільшеними фотографічними знімками графічних об'єктів. Так, найпростішим методом виявлення копіювання підпису передавлюванням по штрихах є фотографування за наскрізного освітлення.

У ході роздільного аналізу досліджуваного об'єкта почерку та його зразка експерт неодноразово користується методом порівняння. Так, для встановлення ступеня стійкості ознак, виявлених при окремому дослідженні, зіставляються однойменні літери тощо [45, с. 30].

Одним з найбільш доступних методів дослідження щодо встановлення послідовності нанесення штрихів, що перетинаються, є копіювальний метод, основу якого становить розбіжність копіювальних властивостей барвника штрихів, що дозволяє відокремити в місці перетину верхній штрих від нижнього [40, с. 16].

Сутність хімічного методу зводиться до посилення колірного контрасту у місці перетинання штрихів за рахунок хімічних реакцій, що відбувається у барвниках штрихів при впливі на них спеціальними реактивами [40, с. 17].

В основі люмінесцентного методу лежить розбіжність люмінесцентних властивостей хімічних складів барвників, якими нанесені штрихи. На практиці використовують в основному методи фотолюмінісцентні, які дозволяють досліджувати у видимих, далекій червоній і ближній інфрачервоній зонах спектра [40, с. 16].

Застосування адсорбційно-люмінесцентного методу насамперед необхідне для дослідження штрихів, виконаних однакових за кольорами, але різних за складом кулькових ручок, а також для встановлення хронологічної послідовності нанесення чорнильних штрихів та штрихів штемпельної фарби. Застосування зазначеного методу ґрунтується на ефекті зміни люмінесцентних властивостей барвників, якими виконані штрихи при адсорбуванні їх полімерною плівкою.

У методичній літературі детально описані й інші методи, які можуть бути застосовані й під час дослідження підписів, коротких рукописних записів, виконаних за допомогою технічних прийомів та засобів. Зокрема, послідовність виконання штрихів може бути встановлена методом щупового профілювання за умови, що глибина слідів порівнюваних штрихів приблизно однакова. Основною ознакою, що характеризує послідовність виконання штрихів, є їхня глибина на ділянці перетину. Спектрофотометричний метод ґрунтується на порівнянні спектральних характеристик [40, с. 17].

Традиційно застосовувані в трасології методи профілювання та створення тривимірних моделей у вигляді зліпків, які нині застосовуються й

у судово-технічному дослідженні документів, можуть сприяти вирішенню аналогічних проблем в ході дослідження малих за обсягом рукописних записів, виконаних за допомогою технічних прийомів та засобів. Так, наприклад, щупове профілювання дає можливість встановлення: глибини і хронологічної послідовності штрихів, що перетинаються, локальне розволокнення паперу при підчистці і травленні, відмінностей пишучих машин за мікрорельєфом відбитків літерних знаків, глибини відбитків машинописних знаків для характеристики виконавця. Дослідження штрихів кулькових ручок, що перетинаються, які проводяться за допомогою пластиліну, засвідчують, що даний метод може застосовуватися для вирішення завдань діагностичного і ситуаційного характеру.

Використання математичного моделювання в судовому почеркознавстві було викликано потребами практики та теорії експертизи почерку. Без урахування кількісної сторони досліджуваного об'єкта неможливо встановити закономірності як почерку, так і процесу його експертного дослідження. Вихідним поштовхом для дослідження математичного моделювання в судовому почеркознавстві послужила та обставина, що почерк – це складна динамічна система, яка функціонує в умовах впливу різних факторів. Вивчення такої системи без певного спрощення, формалізації практично неможливо. У зв'язку з цим у судовому почеркознавстві стало широко застосовуватися знаково-математичне моделювання, оскільки, на відміну від інших видів моделей (фізичних, предметних), воно дозволяє виділити невидимі ознаки почерку.

Незначна частина властивостей почерку, яку містять такі підписи та короткі рукописні записи, спонукають до пошуку нетрадиційних методів дослідження, як-то: інструментальних, кількісних методів, автоматизованих систем та програмних комплексів [138, с. 232]. Так, методика, що базується на детальному вивченні морфологічної будови штриха, передбачає використання під час дослідження рукописних записів не загальноприйнятої системи ідентифікаційних ознак, а «технологічних параметрів виконання»,

тобто визначення напрямку виконання штрихів; кратності штриха (кількості рухів на одній ділянці поверхні документа); порядку виконання штрихів; кута нахилу знаряддя письма відносно поверхні паперу; сили натиску на знаряддя письма; швидкості руху [100, с. 6]. На переконання А.П. Коршикова, для здійснення дослідження підпису, короткого рукописного запису в рамках запропонованої методики не має значення графічний обсяг об'єкта почерку в традиційному розумінні, адже для його вивчення достатньо лише декількох штрихів, а зазначені способи морфологічного дослідження штриха навіть за умови невеликого практичного досвіду фахівця дають змогу правильно вирішувати поставлені завдання. [100, с. 6].

Такий підхід до вирішення ідентифікаційних завдань під час дослідження підписів знайшов підтримку й серед вітчизняних науковців, які вказують на необхідність перегляду існуючої системи ідентифікаційних ознак підпису в умовах розроблення методик, що поєднують якісно-описові методи, можливості математичного моделювання та методи, засновані на вивченні морфологічної будови штриха [53, с. 250].

Серед сучасних графометричних методик можна назвати математичний метод аналізу змін, суть якого полягає в тому, що цифрові дані, отримані внаслідок математичного аналізу досліджуваного об'єкта почерку та зразка порівнюються, а збіжність чи наближеність цифр є додатковим обґрунтуванням висновку про автентичність об'єкта почерку. Суть порівняльного методу – методу геометричної проекції Броссона полягає в накладенні на досліджуваний об'єкт почерку зразка технічної кальки, на якій зазначаються крайні точки, екстремуми, що з'єднуються, а утворена фігура ділиться на чотири трикутники. Якщо досліджуваний об'єкт почерку справжній, то утворені на ньому та на зразках трикутники подібні між собою [183, с. 322]. При використанні графічно-порівняльного методу аналізуються всі збіги та розбіжності між досліджуваним об'єктом почерку та порівняльним матеріалом за конструктивними, вимірювальними, руховими,

синтетичними та топографічними ознаками [248]. На нашу думку, використання зазначених методів доцільне з метою ідентифікації виконавця малих за обсягом почеркових об'єктів.

Сучасний стан розробок вимагає, зазвичай, комплексного використання методик, побудованих за різними принципами. На нашу думку, метод математичного моделювання може бути додатковим до існуючих і використовуваних методів у традиційній методиці дослідження малих за обсягом рукописних об'єктів. При цьому необхідно пам'ятати про існуючі вимоги, що пред'являються до методик дослідження почеркових об'єктів

Спроби розширення традиційної системи ознак підписів, коротких рукописних записів, у тому числі із застосуванням модельних методів, не знайшли широкого застосування на практиці, оскільки не витримали вимог щодо об'єктивізації процесу дослідження, адекватного відображення властивостей почеркових об'єктів, простоти використання, несуперечності традиційній методиці, надання одержуваних даних у наочній формі. Усе більше такі галузі криміналістики, як почеркознавство та техніко-криміналістичне дослідження документів стають галузями мультидисциплінарними, використовуючи різні методи дослідження та прагнучи досягнення мети ідентифікувати особу виконавця почеркового об'єкта на основі письма та підпису. Особливої актуальності це питання набуває в умовах вирішення проблеми збільшення кількості та якості однакового поля, що міститься в малих за обсягом почеркових об'єктах.

Сучасний розвиток технологій дозволяє вдосконалювати почеркознавчі дослідження, надаючи можливість використання сучасних комп'ютерних програм, загальнодоступних або спеціально створених [240]. Такі програми дозволяють більш широко використовувати вимірювальні та статистичні методи дослідження, таким чином зменшуючи рівень суб'єктивності при оцінці результатів дослідження [240].

Очевидно, що подальший перспективний розвиток почеркознавства як науки може отримати завдяки застосуванню новітніх комп'ютерних

технологій, а відповідні методики мають відповідати вимогам високого ступеня автоматизації досліджень, швидкості проведеного аналізу почеркових об'єктів, надійності та об'єктивності їх результатів, простоти інтерпретації одержуваної інформації, універсальності та гнучкості [245]. Водночас слід пам'ятати, що навіть за умови використання найсучасніших комп'ютерних програм, основною й беззаперечною цінністю при проведенні почеркознавчої експертизи залишатиметься досвід та фаховість експерта [245].

Можемо припустити, що застосування інтелектуальних систем при криміналістичному дослідженні малих за обсягом почеркових об'єктів, виконаних за допомогою технічних прийомів та засобів, здатне вплинути на вдосконалення методології проведення такої судово-почеркознавчої експертизи. Сьогодні ж застосування інтелектуальних систем для дослідження підписів та коротких рукописних записів носить більше дослідницький, ніж практичний характер. Крім того варто пам'ятати, що на практиці можуть використовуватися ті наукові методи, які пройшли експериментальну, практичну перевірку. Наразі застосування альтернативних методів дослідження зазначених почеркових об'єктів виявляє низку організаційно-практичних проблем, як то: складність таких досліджень, нестача відповідних фахівців, відсутність необхідного програмного забезпечення.

Як свідчить практика, для дослідження почеркових об'єктів, виконаних за допомогою технічних прийомів, сучасних технічних засобів, таких як плоттер (графобудівник), принтер та ін., необхідне залучення експертів двох спеціальностей – експерта-почеркознавця та експерта з технічного дослідження документів, так як для виявлення таких об'єктів однією з визначальних ознак є відсутність розподілу натиску при виконанні почеркових рухів, але підвищену складність відіграє той факт, що дані почеркові об'єкти є об'єктами судово-технічної експертизи документів. Проте слід зазначити, що експерт-почеркознавець, який на порядок краще

орієнтується в особливостях натискних характеристик почерку, може більш точно аналізувати конкретний підпис, короткий рукописний запис (поставити питання про можливе технічне виконання почеркових об'єктів). Отже, такі об'єкти хоч і є предметом судової почеркознавчої експертизи, однак по суті потребують застосування комплексного підходу до вирішення відповідних ідентифікаційних та діагностичних завдань за допомогою сучасних методів, які використовуються як при проведенні судової почеркознавчої експертизи, так і технічної експертизи документів. Саме такий алгоритм дослідження є важливою умовою формування точних висновків під час дослідження малих за обсягом почеркових об'єктів, виконаних за допомогою технічних прийомів та засобів.

Варто наголосити, що комплексність дослідження малих за обсягом почеркових об'єктів, виконаних за допомогою технічних прийомів та засобів на основі застосування суміжних родів досліджень простежується при вивченні рукописних записів, де штрихи, що залишаються друкарським приладом, розглядаються як сліди-траси і як речовина сліду, яка їх забарвлює. При цьому властивий лише судово-технічному дослідженню документів характер завдання дозволяє розглядати у єдності коло питань, пов'язаних із криміналістичним дослідженням підписів та коротких рукописних записів. Очевидно, що синтез знань різних родів досліджень із залученням інструментальних методів, розроблених у різних галузях науки і техніки, розкриває широкі можливості у вдосконаленні існуючих та перспективному розвитку нових методів дослідження підписів, коротких рукописних записів, виконаних за допомогою технічних прийомів та засобів. Йдеться про необхідність інтеграції знань на стику різних, а подекуди суміжних спеціальностей.

Зазначений аспект слід розглядати також у організаційному плані. Комплексний підхід до вивчення малих за обсягом почеркових об'єктів, які виконані за допомогою технічних прийомів та засобів з використанням даних традиційних криміналістичних досліджень дозволить отримати

максимальну інформацію про властивості та ознаки таких почеркових об'єктів, як підписи та короткі рукописні записи, правильно оцінити її з позиції теоретичних положень загальної теорії криміналістичного дослідження.

Таким чином, аналіз спеціальних методів, які використовуються переважно в галузі судового почеркознавства та техніко-криміналістичного дослідження документів, а також експертної практики їх застосування, спонукає до висновку, що найбільш ефективними методами, які застосовуються для досліджень малих за обсягом почеркових об'єктів, виконаних за допомогою технічних прийомів та засобів у межах судової почеркознавчої експертизи є: спектрофотометрія, лазерна спектроскопія, хімічна обробка ділянки перетинання штрихів, адсорбційно-люмінесцентний метод, оптична мікроскопія, вологе копіювання, профілювання, мікрозйомка люмінесценції в червоній і ближній інфрачервоній зонах спектра тощо. Водночас, вивчення сучасних досягнень науки й техніки дає змогу визначити перспективи у застосуванні таких оптичних методів при дослідженні малих за обсягом почеркових об'єктів, як сканування тривимірних мікрооб'єктів, метод спектральної 4D-візуалізації, метод одночасного застосування спектрів комбінаційного розсіювання та люмінесценції.

3.2. Стадії проведення експертиз підписів і коротких рукописних записів, виконаних за допомогою технічних прийомів та засобів

Завдання, пов'язані з дослідженням підписів та коротких рукописних записів, є найскладнішими у судово-почеркознавчій експертизі, що зумовлено: обмеженим обсягом почеркового матеріалу і незначною кількістю ознак, які в ньому відобразилися; складнощами з визначенням стійкості та варіаційності окремих ознак почерку, оскільки більшість літер та цифр не повторюється; наявністю одночасно збігів та відмінностей, співвідношення яких важко пояснити однозначно; недостатньою

вираженістю ознак незвичайних умов письма; складнощами з дослідженням загальних ознак почерку та ознак писемного мовлення; можливістю технічного підроблення об'єктів на основі застосування технічних прийомів та засобів.

Такі малі за обсягом тексти, як підписи та короткі рукописні записи, є дуже близькими об'єктами судово-почеркознавчої експертизи, що свідчить про можливість розробки єдиної методики їхнього дослідження. Методику, спрямовану на ідентифікацію виконавця підпису, короткого рукописного запису слід вважати окремою методикою судово-почеркознавчої експертизи, в ході якої необхідне послідовне вирішення таких взаємопов'язаних експертних завдань, як: визначення справжності спірного об'єкта письма – виконання його певною особою; встановлення виконавця несправжнього підпису, короткого рукописного запису.

У спеціальній літературі слушно зазначається, що справжність спірного підпису не визначається за наявності таких даних, отриманих судовим, слідчим, оперативним шляхом: підпис виконано від імені невідомого, вигаданої особи або особи, яка не вміє підписуватися; у документі є умовні знаки, що свідчать про виконання підпису іншою особою: вертикальний штрих перед зазначенням посади; підпис значиться від імені особи, яка в силу точно встановлених обставин не могла її виконати: смерть, тяжка хвороба чи травма, тривала відсутність тощо [104, с. 695-696].

Як було зазначено в попередньому підрозділі, методика ідентифікації виконавця підпису, короткого рукописного запису має комплексний характер. Вона базується на принципах судово-почеркознавчого та техніко-криміналістичного дослідження документів. Це зумовлено тим, що зазначені малі за обсягом об'єкти почерку частіше за інші рукописи виконуються (підробляються) з використанням технічних прийомів і засобів: вологого копіювання, факсиміле, плоттера тощо. Водночас підписи, короткі рукописні записи часто є малоінформативними об'єктами почерку, що негативно впливає на їх оцінку.

Ефективність, достовірність і об'єктивність результатів дослідження, що виражається в його дієвості, допустимості з позиції закону, верифікації тощо значною мірою забезпечується дотриманням стадійності проведення експертизи [249]. Стадійність експертного дослідження відображає не лише процедуру пізнання експертом властивостей досліджуваних об'єктів судово-почеркознавчої експертизи, а й уможливорює простеження процесу проведення експертизи та аналізу висновку за її результатами. При цьому кожен етап (стадія) дослідження виконує певні функції та забезпечує вирішення проміжних завдань.

У доктрині нема однастайності щодо структури експертних методик. Зокрема, В.В. Бірюков та В.В. Коваленко виокремлюють такі стадії методики експертного дослідження: підготовчу, роздільне дослідження, порівняльне дослідження, оцінювання результатів дослідження та формулювання висновків [117, с. 156–159]. На думку Н.І. Клименко, процес експертного дослідження в певних випадках може передбачати ще одну стадію – експертний експеримент, остання, яка передує порівняльному дослідженню [82, с. 79]. На переконання К.М. Ковальова, структура методики проведення дослідження документів передбачає такі стадії: попереднє дослідження; роздільне дослідження, експертний експеримент, порівняльне дослідження, оцінювання результатів проведеного дослідження та формулювання висновків й оформлення результатів здійсненого дослідження. При цьому стадії експертного експерименту й порівняльного дослідження можуть бути відсутні, що залежить від експертних завдань [89, с. 48].

Враховуючи точки зору щодо структури окремих експертних методик, вважаємо, що так чи інакше методика дослідження підписів та коротких рукописних записів має включати такі загальновизначені етапи: підготовка (попереднє дослідження), їх роздільне дослідження, аналіз і оцінку результатів дослідження та формування висновків [76, с. 7]. Кожен з виокремлених етапів виконує певні функції й забезпечує вирішення проміжних завдань, які будуть деталізовані у наступному підрозділі.

Підготовча стадія є початковим етапом експертного дослідження підпису, короткого рукописного запису і є комплексом дій, спрямованих на з'ясування експертних завдань і підготовку до їх вирішення. Це певний алгоритм дій експерта, спрямований на початкове (гіпотетичне) вирішення експертного завдання у першому наближенні.

З'ясування експертних завдань на цьому етапі починається з ознайомлення експерта з постановою чи ухвалою про призначення судово-почеркознавчої експертизи, зміст завдань якої сформульовано у запитаннях слідчого чи суду, поставлених на вирішення експерта, а також ознайомлення з матеріалами та об'єктами, наданими на експертизу, установлення їх відповідності відомостям, зазначеним у постанові (ухвалі).

Ознайомлення з постановою (ухвалою) про призначення судово-почеркознавчої експертизи, об'єктом якої є підписи, короткі рукописні записи, включає в себе як визначення експертних завдань, так і вирішення низки питань щодо можливості проведення зазначеної експертизи загалом. Вивчивши фабулу кримінального провадження, експерт має переконатися у відсутності підстав для самовідводу, вирішити питання про те, чи не виходить поставлене завдання за рамки його компетенції тощо, що визначає характер подальшого дослідження.

Ознайомлення з матеріалами кримінального провадження, що надійшли на експертизу включає: попередній аналіз використання технічних засобів при виконанні спірного об'єкта почерку; вивчення складу, обсягу, інформативності спірного підпису чи короткого рукописного запису; попереднє дослідження найбільш помітних діагностичних ознак у спірному почерковому об'єкті; попереднє дослідження найбільш помітних ідентифікаційних ознак почеркового об'єкта).

В ході попереднього візуального аналізу оригіналу спірного почеркового об'єкта встановлюється ймовірна наявність (відсутність) ознак використання технічних прийомів та засобів при його виконанні – здвоєність штрихів, блідість барвника, скуйовдженість і різна тональність забарвлення

паперу, що характерно для попередньої технічної підготовки. Також можуть бути виявлені: нерівномірний розподіл фарбувальної речовини у штрихах (притаманно для кулькових ручок), однакова ширина, рівномірна щільність і відсутність напливів барвника, рівні краї та чіткі межі елементів письмових знаків і (або) безлітерних штрихів, наявність прогалин у їх забарвленні, що властиво для технічної імітації та інші помітні ознаки. Вони є основою для формування експертної версії про рукописний або технічний спосіб виконання спірного об'єкта почерку.

Як слушно зазначає М.В. Грига, вирішення таких завдань технічного дослідження підпису, як визначення способу його виконання, встановлення наявності сторонніх штрихів у місці його розташування, визначення природи вказаних штрихів, встановлення хронологічної послідовності їх нанесення і досліджуваного підпису, їх співвідношення між собою, є необхідною передумовою якісного й ефективного проведення подальшого почеркознавчого дослідження [51, с. 14].

Отже, не викликає сумніву, що технічний етап має бути обов'язковою складовою криміналістичного дослідження не лише підпису, а й короткого рукописного запису. Ігнорування експертом цього етапу дослідження вважатиметься грубим порушенням методики проведення судово-почеркознавчої експертизи безвідносно до об'єктів дослідження.

Дійсно, під час дослідження малих за обсягом почеркових об'єктів можуть спостерігатися: нерівномірність темпу виконання штрихів, що входять до конфігурації спірного об'єкта почерку, наявність зайвих штрихів, необумовлені зупинки пишучого приладу, порушення верхнього шару паперу, що може свідчити про підчистку тощо. Це викликає необхідність пояснення походження існуючих елементів, встановлення способу виконання досліджуваних почеркових реалізацій до проведення почеркознавчого дослідження підписів, коротких рукописних записів.

В методичній літературі рекомендується основну увагу звертати на загальний стан документа, його розміри і форму, характер країв і залишки

штрихів, що є на краях, пошкодження поверхневого шару паперу, відносно розташування підпису і запису тощо. Береться до уваги товщина паперу, його загальний стан та якість, місце розташування підпису, колір його штрихів, рівномірність нанесення фарбувальної речовини, тип пишучого приладу, яким виконаний запис і підпис тощо. Наприклад, вірогідність копіювання підпису на просвіт на щільному і товстому папері менше, ніж на прозорому і тонкому. Якщо є підстави підозрювати, що запис був витравлений, то потрібно спостерігати люмінесценцію документів у фільтрованих ультрафіолетових променях і фотографувати у відображених ультрафіолетових променях. Звертають також увагу на те, яким чорнилом (олівцем) виконані текст і підпис (однакового або різнокольорового відтінку) [39, с. 22]. Наявність зазначених ознак може вказувати на наявність слідів попередньої підготовки.

За відсутності ознак попередньої підготовки необхідно переконатися в тому, що досліджуваний підпис не підроблений яким-небудь із способів, що не вимагають попередньої підготовки, наприклад шляхом перенесення, за допомогою кліше, шляхом прямого змальовування та ін. Перенесення об'єкта почерку за допомогою гектографської маси або нанесення його за допомогою цинкографського кліше розпізнаються шляхом вивчення структури штрихів. Штрихи підпису, нанесені за допомогою кліше, виготовленого з паперу або целулоїду, за своєю структурою схожі на штрихи підписів, перенесених за допомогою гектографської маси. При вирішенні питання про те, чи не виконаний досліджуваний підпис шляхом наслідування або ж чи не змальований він без попередньої підготовки, вивчаються ознаки наслідування – сповільненість рухів в штрихах, хвилясті, як би тремтячі штрихи, наявність невмотивованих зупинок пишучого приладу. При цьому потрібно переконатися, що ці ознаки є дійсно ознаками наслідування, а не обумовлені випадковими причинами – особливостями паперу і пишучого приладу, умовами виконання підпису і т.ін. не властиві безперечним підписам даної особи [39, с. 23].

Певні складнощі діагностування представляє попередня підготовка за допомогою нанесеного струменевим принтером зображення підпису, що копіюється, з подальшим обведенням. Спектр чорнила для струменевих принтерів дуже широкий, властивості їх не описані і криміналістами не вивчалися, тому невідомо, чи спрацюють традиційні способи диференціації штрихів у всіх випадках. Однак можна припустити, що підібрати комплекс розчинників для поділу штрихів обведення та штрихів підготовки методом вологого копіювання можливо. І якщо текст документа надрукований за допомогою струменевого принтера, то можна підібрати такий комплекс під час експериментів зі штрихами тексту [7, с. 69].

Більш детально особливості діагностування малих за обсягом рукописних записів, які виконані за допомогою технічних прийомів та засобів, описані нами у підрозділі 1.3.

Отже, визначення рукописного чи технічного способу виконання зазначених почеркових об'єктів є початковим завданням дослідження, яке вирішується до вивчення властивостей і закономірностей почерку. При цьому, окремі «технічні» ознаки не завжди вказують на матеріальну фальсифікацію – підробку спірного підпису, короткого рукописного запису і не виключають подальший аналіз у судово-почеркознавчій сфері. Наявність такої симптоматики може бути пов'язана з виправленням графічних недоліків літер, обведенням штрихів для покращення видимості, внесенням випадкових змін тощо.

Технічному дослідженню підпису, короткого рукописного запису повинне передувати вивчення таких його загальних ознак, як транскрипція, загальний вид і ступінь виробленості (координація рухів і їхній темп) з метою встановлення наявності ознак незвичного виконання, які можуть бути наслідком виконання підпису з використанням технічних прийомів [39, с. 19]. Отже вивчення складу, обсягу та інформативності підпису, короткого рукописного запису є окремими завданнями, вирішення яких визначає можливість та алгоритм подальшого дослідження. Спочатку встановлюється

літерний, безлітерний (штриховий) або змішаний склад (транскрипція) спірного підпису, короткого рукописного запису. Визначення складу та обсягу досліджуваного об'єкта почерку дозволяє більш детально конкретизувати поставлене перед експертом завдання на рівні його підвиду та групи. Уточнене завдання може бути таким: ідентифікація виконавця підпису, короткого рукописного запису.

Під час попереднього аналізу вивчається та формується остаточна думка експерта про загальну інформативність досліджуваного малого за обсягом рукопису щодо його придатності чи непридатності для судово-почеркознавчого дослідження. Інформативність спірного об'єкта почерку характеризується кількістю та значущістю ознак для вирішення ідентифікаційних та діагностичних завдань. На інформативність впливають простота, стислість, ступінь виробленості, наявність (відсутність) ознак незвичайного виконання.

Вивчення ступеня інформативності спірного підпису та / або короткого рукописного запису під час попереднього дослідження пов'язане з їх поділом на такі категорії: інформативний, придатний для ідентифікації; малоінформативний, частково придатний для ідентифікації; неінформативний, непридатний для ідентифікації.

Попереднє дослідження найбільш помітних діагностичних ознак (класичних та специфічних) спрямоване на гіпотетичне визначення умов виконання спірного об'єкта почерку. Класичні діагностичні ознаки інформують експерта про незвичайність умов письма загалом. До них відносяться ознаки зниження координації рухів, а також ознаки уповільненого темпу письма. Наявність (відсутність) цих ознак у підписі, короткому рукописному записі є підставою для формування версії про звичайні або незвичайні умови виконання. Специфічні діагностичні ознаки вказують на причину незвичайності спірного об'єкта почерку. Під час попереднього дослідження вони визначаються ймовірно – гіпотетично у вигляді групи альтернативних впливів тимчасового чи постійного характеру

на процес письма. Значно рідше формується думка про конкретний збиваючий фактор. У зв'язку з цим висуваються окремі версії.

Попереднє дослідження найбільш помітних ідентифікаційних ознак у спірному об'єкті почерку здійснюється з метою його подальшого порівняння зі зразками почерку передбачуваного виконавця. У зв'язку з цим формується комплекс з декількох окремих ознак для використання на наступних етапах дослідження.

Огляд (попередній аналіз) порівняльного матеріалу охоплює вирішення таких завдань дослідження: ознайомлення з поданими зразками почерку, визначення їх сумісності зі спірним почерковим об'єктом; попереднє вивчення найбільш виразних діагностичних класичних і специфічних ознак у порівняльних зразках, визначення умов їх виконання; попереднє вивчення найбільш помітних загальних та окремих ідентифікаційних ознак у порівняльних зразках та перевірка їх достовірності; визначення достатності порівняльних зразків за якістю та кількістю для проведення дослідження.

Ознайомлення з поданими зразками почерку, визначення їх сумісності спірного почеркового об'єкта починається з початкового аналізу порівняльного матеріалу. При цьому всі зразки, що надійшли на дослідження, традиційно діляться на вільні, умовно-вільні, експериментальні. Вільні та експериментальні зразки почерку є найбільш цінними для ідентифікації виконавця підпису, короткого рукописного запису. Розрізнене подання цих матеріалів негативно впливає на результати дослідження. Мотиви такої ситуації необхідно відобразити у постанові про призначення експертизи.

Порівнянність зразків і спірного підпису, короткого рукописного запису визначається за видом документа, знаряддям і матеріалів письма, транскрипції (складу, варіанту), часу та умов виконання відповідно до раніше висунутих експертних версій.

Найбільш порівняними є експериментальні зразки за умови відсутності в них ознак умисного викривлення. Вони виконуються аналогічними

знаряддями і матеріалами письма, які за подібних умов, співвідносяться за транскрипцією та іншими критеріям з досліджуваним підписом, коротким рукописним записом. Все це не знижує цінність вільних зразків, які відображають варіаційність почерку передбачуваного виконавця на значному відрізку часу до призначення експертизи.

Якщо підпис, короткий рукописний запис має літерну або змішану транскрипцію, як додатковий порівняльний матеріал подаються зразки почерку передбачуваного виконавця. Найчастіше вони містять літери, аналогічні спірному об'єкту почерку (зазвичай прізвище), що дозволяє всебічно вивчити стійкість, варіаційність та послідовні «ланцюжки» ознак. Велике значення ці зразки мають при ідентифікації несправжніх підписів, коротких рукописних засобів.

Попереднє вивчення найбільш помітних діагностичних ознак у порівняльних зразках здійснюється з метою визначення їх сумісності досліджуваного об'єкта почерку за умовами виконання. Для вирішення цього завдання всі категорії порівняльних зразків почерку оглядаються експертом щодо вивчення класичних і специфічних ознак умов письма. При цьому враховуються відомості про передбачуваного виконавця спірного підпису, короткого рукописного запису, обставини виконання вільного та вилучення експериментального порівняльного матеріалу.

Попередній аналіз найбільш помітних ідентифікаційних ознак у порівняльних зразках реалізується так само, як і в спірному об'єкті почерку. Це забезпечує вивчення загальних та окремих ознак, аналогічних раніше виявленим при огляді підпису, короткого рукописного запису для попереднього порівняння.

Достовірність порівняльних зразків встановлюється в результаті їх співствалення з описом у постанові про призначення експертизи та між собою за помітними ознаками об'єкта почерку.

Визначення достатності порівняльного матеріалу для ідентифікації виконавця підпису, короткого рукописного запису здійснюється за якістю та

кількістю з урахуванням усіх раніше отриманих даних. Повнота і всебічність дослідження здебільшого залежить від представлення всіх категорій зразків почерку – вільних, умовно-вільних, експериментальних. Для вирішення окремих завдань потрібні спеціальні експериментальні зразки, виконані з певним видом наслідування, близькими родичами тощо.

При вивченні якості експериментальних зразків велике значення має процедура їх вилучення. Не допускається надання особі оригіналу або дублікату (копії) спірного об'єкта почерку для її безпосереднього змальовування – наслідування «на око» та (або) «з попереднім тренуванням». Враховуються також традиційні критерії сумісності за видом документа, знаряддям і матеріалом письма, транскрипції (складу), часу та умов виконання відповідно до раніше висунутих експертних версій.

У доктрині слушно зазначається, що якщо надані експертові вихідні дані за своєю кількістю або якістю недостатньо інформативні, методика недосконала або відсутні певні наукові розробки, дотичні поставленому питанню, то в експерта формується неповне внутрішнє переконання у достовірності отриманих результатів дослідження [242; 70, с. 106]. Можливості експерта залежать як від досліджуваного матеріалу, так і від наданих для порівняльного дослідження зразків [70, с. 186]. У малому за обсягом і простому за виконанням досліджуваному матеріалі, коли надано зразки неналежної якості й у малій кількості, не завжди можна виявити й виокремити достатню кількість стійких, суттєвих ознак для обґрунтування будь-якої форми позитивного чи негативного висновку [70, с. 186].

Недостатня кількість зразків рукописного запису, наданих для порівняльного дослідження, є одним з чинників, який може зумовити ймовірні негативні висновки експерта, адже виявити достатню кількість стійких суттєвих розбіжностей в обмеженому графічному матеріалі надзвичайно важко. На наше переконання, якщо порівняльних матеріалів, наданих для дослідження, недостатньо або вони мають незадовільну якість, експерт може відмовитися від проведення дослідження.

Кількість порівняльного матеріалу можна вважати достатньою, якщо це дозволяє визначити стійкість, межі варіаційності та розкиду ознак об'єкта почерку. Багато в чому цей показник залежить від обсягу, ступеня інформативності та виробленості досліджуваного рукопису. В результаті аналізу достатності порівняльних зразків для ідентифікації виконавця спірного підпису, короткого рукописного запису встановлюється потреба у запиті додаткових зразків почерку. Реалізуючи право, визначене ст. 69 КПК України та п. 2.1 Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень, експерт може заявити клопотання про надання додаткових матеріалів і зразків для проведення експертизи [101; 173].

Попереднє порівняльне дослідження охоплює послідовне зіставлення встановлених раніше в спірному об'єкті почерку та порівняльних зразках найбільш помітних діагностичних та ідентифікаційних ознак. Насамперед порівнюються помітні діагностичні ознаки – класичні та специфічні. Подальше порівняння помітних загальних та окремих ідентифікаційних ознак реалізується за традиційною схемою. Збіги та відмінності встановлюються в гіпотетичній формі. Попередня оцінка всіх результатів дослідження базується на інтеграції проміжних даних. Вивчається проблемна ситуація в цілому (діагностичний та ідентифікаційний аспекти), висуваються окремі та загальні експертні версії та контрверсії.

Велике значення має оцінка результатів попереднього порівняння найбільш помітних діагностичних (класичних, специфічних) та ідентифікаційних (загальних, окремих) ознак. У зв'язку з цим експертом послідовно висуваються версії та контрверсії, що характеризують: умови виконання підпису, короткого рукописного запису – звичайні чи незвичайні; причина його незвичайності на рівні групи, підгрупи, конкретні збиваючі фактори в альтернативному вираженні; справжність чи несправжність спірного об'єкта почерку; конкретного виконавця підпису, короткого рукописного запису.

На закінчення етапу формується остаточна думка про специфіку поставленого експерту завдання. Визначаються клас, підклас, вид, підвид, група, підгрупа, ступінь складності, можливості та алгоритм вирішення завдання на основі сучасних досягнень судового почеркознавства. Попередня стадія завершується висунуттям експертних версій, складанням плану та вибором методів та засобів майбутнього експертного дослідження.

Планування подальшого дослідження проводиться у звичайному порядку і часто залежить від висунутих версій та контрверсій, ступеня їхньої ймовірності. Експерт вирішує питання про ефективність і послідовність використання традиційних – якісно-описових методів дослідження, доцільність застосування кількісної методології.

Детальне дослідження (аналітична стадія) спрямоване на остаточне вирішення діагностичних підзавдань та основного ідентифікаційного завдання експертизи. Цей рівень включає такі етапи: детальний аналіз використання технічних прийомів та засобів під час виконання підпису, короткого рукописного запису; детальне роздільне дослідження діагностичних та ідентифікаційних ознак у спірному об'єкті почерку та порівняльних зразках; детальне порівняльне дослідження діагностичних та ідентифікаційних ознак у досліджуваному рукописі та порівняльних зразках.

Детальний аналіз використання технічних прийомів та засобів при виконанні досліджуваного рукопису здійснюється відповідно до методики техніко-криміналістичної експертизи документів. У його реалізації з урахуванням повного і всестороннього дослідження перевіряється раніше висунута окрема експертна версія. Аналіз інформативних ознак (графічної імітації, попередньої підготовки та ін.) дозволяє встановити рукописний чи технічний спосіб виконання спірного об'єкта почерку. Встановлення технічного способу виконання підпису, короткого рукописного запису може бути підставою для завершення судово-почеркознавчого дослідження.

Під час з'ясування питання чи виконано підпис, короткий рукописний запис певною особою із застосуванням попередньої технічної підготовки (на

просвіт, шляхом вологого копіювання, передавлювання з оригіналу й подальшого наведення барвником незабарвлених утиснених штрихів, домальовування окремих штрихів та ін.) від імені конкретної особи, експерт-почеркознавець не вирішує питання щодо виконавця рукописного об'єкта почерку якщо під час технічного дослідження документів буде встановлено факт попередньої технічної підготовки (повний збіг загальних і окремих ознак почерку). У разі наявності ознак, що розрізняються, ідентифікаційне завдання може бути вирішеним у категоричній, імовірній формі або у формі висновку «не надається можливим» [195, с. 251].

У разі встановлення експертом шляхом застосування знань у галузі технічного дослідження документів факту утворення зображення підпису, короткого рукописного запису за допомогою факсиміле-кліше, експерт-почеркознавець має повідомити про неможливість вирішення питання щодо виконавця спірного об'єкта почерку, оскільки відтиск факсиміле-кліше не є рукописним (почерковим) об'єктом. Відповідно, орієнтовний висновок судово-почеркознавчого дослідження малих за обсягом рукописних записів може бути сформульований таким чином: «Питання про виконавця підпису від імені Н. (запису – зазначається якого) в наданому документі (зазначається якому) не вирішувалося, оскільки зображення підпису (запису) утворено за допомогою факсиміле-кліше, що не є почерковим об'єктом» [195, с. 249-252].

Детальне роздільне дослідження діагностичних та ідентифікаційних ознак у спірному об'єкті почерку та порівняльних зразках передбачає такий алгоритм дій: роздільне дослідження діагностичних ознак досліджуваного рукопису та порівняльних зразків; роздільне дослідження ідентифікаційних ознак у відповідному об'єкті почерку та експериментальних зразках.

При виконанні підписів за допомогою технічних прийомів проявляється, зазвичай, дуже незначний об'єм ознак почерку виконавця. Однак, як слушно зазначають О.В. Воробей та З.С. Меленевська, проведення почеркознавчої експертизи з метою ідентифікації виконавця слід вважати обов'язковим, тому що не виключені випадки, коли копіювання чужого

підпису буде настільки недосконалим, що в ньому у достатньому обсязі відобразяться ознаки почерку й підпису виконавця [39, с. 52].

Основним завданням роздільного дослідження є виявлення у досліджуваному підписі, короткому рукописному записі, а потім і у зразках, навичок письма імовірного виконавця. До його початку експертом вже встановлено, що первинні та вторинні підписи неавтентичні й виконані із застосуванням технічних прийомів. При цьому виявляються дві групи ознак: співпадаючі, що зумовлені способом виконання й визнані несуттєвими; та розбіжні, на підставі яких зроблений висновок про неавтентичність [39, с. 53].

Слід зауважити, що розбіжні ознаки можуть бути зумовлені різними причинами: або виконавець не розібрався у деталях моделі-підпису, або в результаті випадкового чи навмисного викривлення почерку та підпису; або ж у результаті проявлення ознак почерку та підпису виконавця. Необхідно диференціювати розбіжні ознаки шляхом порівняння досліджуваного підпису зі зразками підпису особи, від імені якої він значиться, або зі знайденою моделлю. Спочатку слід ознаки вивчати у зразках.

Роздільне дослідження діагностичних ознак починається з визначення умов виконання підпису, короткого рукописного запису, що є проміжним завданням в ході ідентифікації ймовірного виконавця. Його обов'язкове вирішення починається з детального дослідження класичних (зниження координації рухів, уповільнений темп письма тощо) і специфічних ознак, які дозволяють визначити умови виконання рукопису.

Під час дослідження діагностичних ознак у спірному об'єкті почерку визначаються показники їхнього конкретного вираження: наявність (відсутність), характер, ступінь виразності, локалізація. Класичні ознаки рукопису вказують на звичайні чи незвичайні умови його виконання. Специфічні ознаки інформують про ймовірну причину незвичайності листа на рівні групи, підгрупи, конкретного збиваючого фактора. Остаточне рішення приймається на основі порівняння діагностичних ознак та оцінки

його результатів.

Окремими науковцями акцентується увага на врахуванні того, що у справжніх підписах зниження координації і уповільнений темп рухів відзначаються у початковій частині як реакція почерку коливання умов письма, що перевищують адаптаційну норму. Для несправжніх підписів характерне розміщення цих ознак у середній та заключній частині. Аналогічні висновки характерні й для коротких рукописних записів.

Роздільне дослідження діагностичних ознак у зразках почерку здійснюється незалежно від результатів їх аналізу у спірному об'єкті почерку. З урахуванням категорії порівняльного матеріалу експерт визначає наявність (відсутність), характер, ступінь виразності, локалізацію класичних і специфічних ознак, фіксує отримані дані в таблиці-розробці. Роздільне дослідження ідентифікаційних ознак та експериментальних зразках реалізується від загального до конкретного відповідно до загальноприйнятої класифікації та встановлених правил.

Аналіз загальних ознак починається у спірному підписі, короткому рукописному записі, визначається конкретний прояв ознак, що характеризують його побудову, ступінь і характер сформованості письмово-рухової навички, структура рухів з їхньої траєкторії, просторова орієнтація рукопису та рухів, якими він виконується. У зразках почерку загальні ознаки вивчаються в такому ж порядку з визначенням їх стійкості і меж варіаційності.

Роздільне дослідження окремих ознак спірного об'єкта почерку спрямоване на встановлення його графічних властивостей та спеціальної інформативності. Для вирішення цих завдань використовуються традиційні (рукописні) або електрографічні засоби фіксації, які забезпечують повну та всебічну розробку об'єкта.

З метою підвищення інформативності зображення досліджуваного підпису, короткого рукописного запису збільшується і деталізується на фрагменти, елементи, ланки. При цьому слід уникати надмірності та

недостатності. Оптимальний ступінь деталізації залежить від транскрипції, будови, чіткості, інших властивостей та умов реалізації почерку. В отриманому зображенні підпис, короткий рукописний запис вивчається за траєкторією його виконання (тобто топологічні, метричні, конфігураційні, ритмічні, просторово-орієнтаційні особливості), встановлюється послідовна залежність ланцюжків окремих ознак.

За підсумками зазначених даних встановлюється спеціальна інформативність спірного об'єкта почерку. Вона характеризується кількістю і значимістю його ознак, що забезпечують ідентифікацію передбачуваного виконавця. У ситуаціях підвищеної складності вивчається апріорна інформативність такого малого за обсягом рукопису.

Роздільне дослідження окремих ознак у порівняльних зразках почерку пов'язане з визначенням їх стійкості, варіаційності, розкиду, послідовних ланцюжків. Вирішення цих завдань має велике значення для ідентифікації виконавця рукопису та базується на такому алгоритмі експертних дій: вибір порівняльного зразка, найбільше порівнянного з транскрипцією досліджуваного рукопису, фіксація його збільшеного зображення у розробці, деталізація на фрагменти, елементи, ланки, визначення та розмітка окремих ознак; фіксація групового зображення інших порівняльних зразків у розробці зі збільшеним масштабом, що забезпечує високу якість дослідження; деталізація та послідовне порівняння з найбільш порівнянним зразком; визначення «нових» – уперше встановлених та вивчення стійкості «старих» окремих ознак; визначення меж варіаційності, розкиду, послідовних ланцюжків окремих ознак у порівняльних зразках.

Детальне порівняльне дослідження діагностичних та ідентифікаційних ознак у спірному об'єкті почерку та порівняльних зразках здійснюється шляхом візуального зіставлення. Необхідно виявити всі співпадаючі ознаки між спірним об'єктом почерку і зразками та розбіжні ознаки. Спершу проводиться дослідження первинного підпису, короткого рукописного запису, а потім – вторинного.

Реалізація етапу забезпечує послідовне порівняння всіх категорій інформативних ознак: класичних та специфічних діагностичних, загальних та окремих ідентифікаційних. При порівнянні діагностичних ознак встановлюється їх збіг (відмінність) за наявністю, характером, ступенем виразності, локалізації у спірному об'єкті почерку та його зразках. Порівняльне дослідження загальних ідентифікаційних ознак пов'язане з визначенням збігів (відмінностей) за конкретним виразом з урахуванням варіаційності підписного почерку в порівняльних зразках. Порівняння окремих ознак забезпечує встановлення збігів (відмінностей) на основі деталізації зображень спірного об'єкта почерку та порівняльних зразків. Враховується варіаційність, розкид, природна послідовність ланцюжків окремих ознак, їх залежність від попередніх і наступних рухів.

Варто підкреслити, що більшість загальних ознак, зумовлених способом виконання, не мають ідентифікаційного значення. До них відноситься координація рухів, ступінь і характер натиску, темп, переважний напрямок рухів при виконання основних елементів та ін.

При встановленні кожного збігу (відмінності) окремих ознак необхідно вивчити його стійкість, характер, специфічність. Стійкість збігів та відмінностей окремих ознак визначається за порівняльними зразками. У спірному об'єкті почерку цей показник встановити, зазвичай, не вдається через одиничне відображення графічних властивостей. Специфічність – ідентифікаційна цінність збігів окремих ознак є показником їх суттєвості, яка визначається з точки зору частоти зустрічаємості в почерках різних осіб. Встановлення специфічності відмінностей окремих ознак означає їх вихід за межі варіаційності і розкиду письма конкретної особи та її змін, викликаних умовами виконання спірного рукопису.

Оскільки основною структурною властивістю окремих ознак є варіаційність, збігом слід вважати таке співвідношення ознак, встановлених у спірному об'єкті почерку та його зразках, при якому вони утворюють єдиний варіант – одноваріантні. І навпаки, відмінністю окремих ознак є таке

їхнє співвідношення, при якому вони характеризуються як різноваріантні.

Остаточна (заключна) оцінка результатів дослідження, формування висновків експерта реалізуються у вигляді складної та взаємопов'язаної інтелектуальної діяльності. Вона включає аналіз всіх раніше отриманих даних і прийняття рішення про виконавця підпису, короткого рукописного запису. Остаточна оцінка поширюється на підсумки попереднього та детального дослідження, починаючи з визначення класу та виду завдання, висунення загальних та окремих експертних версій. Встановлюється їх взаємна відповідність чи розбіжність, суттєвість і достатність для формування остаточного судження.

Змістом зазначеної стадії є узагальнення й сукупне експертне оцінювання результатів окремих досліджень, спираючись на методи формальної логіки (аналіз, синтез, дедукцію, індукцію) [159, с. 391-392]. Аналізуючи підсумки дослідження, експерт оцінює достатність, значимість, частоту, стійкість виявлених ознак почерку і, як наслідок, суттєвість або несуттєвість установлених збігів або відмінностей. Результатами такої оцінки є проміжні попередні висновки, які лягають в основу остаточного висновку за результатами проведеного дослідження.

У цьому процесі велике значення мають результати детального порівняння. Враховується оцінка кожного збігу (відмінності) діагностичних та ідентифікаційних ознак, а також оцінка їх сукупності за групами та загалом. Оцінка діагностичних ознак реалізується у складі симптомокомплексів з розпізнавання умов письма. Ідентифікаційні ознаки оцінюються за критеріями стійкості, суттєвості, достатності для ідентифікації виконавця підпису, короткого рукописного запису.

В результаті остаточної оцінки формуються проміжні та основні висновки експерта. Проміжні висновки є остаточними судженнями щодо вирішення діагностичних завдань дослідження. Основні висновки пов'язані з вирішенням ідентифікаційних завдань.

На стадії оцінювання дослідження підписів, коротких рукописних

засобів, мають бути концентровано втілені професійні знання експерта-почеркознавця, який, на наше переконання, повинен мати спеціальності 1.1. «Дослідження почерку і підписів» та 2.1. «Дослідження реквізитів документів», його практичний досвід та вміння розпізнати закономірності таких специфічних почеркових об'єктів, на основі яких фахівець формулює висновок, а за особистим внутрішнім переконанням – дає відповіді на поставлені запитання.

Як влучно підмічено в науковій літературі, висновок експерта ґрунтується не лише на об'єктивних даних, установлених у результаті проведених досліджень, а й на їх індивідуальній оцінці. Отримані в результаті експертизи фактичні дані (наприклад, загальні та окремі ознаки почерку, кількісний та якісний склад, тощо) експерт повинен усвідомити, оцінити їх достовірність і значення для вирішення поставленого питання [70, с. 106].

Оформлення результатів дослідження здійснюється відповідно до вимог законодавства та методичних рекомендацій судового почеркознавства. Складаються та підписуються спеціальні документи, що відображають хід та результати ідентифікації виконавця спірного об'єкта почерку – висновок експерта, до якого додається ілюстраційна таблиця.

Увесь перебіг експертного дослідження має виконуватись з дотриманням законів логічного мислення (він має бути конкретним, послідовним і доказовим), крім опису в текстовій частині, має бути наочно проілюстровано у фототаблиці (ілюстративній таблиці). При ознайомленні з матеріалами кримінального провадження наявність такої наочної програми до висновку експерта сприяє учасникам легше сприймати зроблені ним висновки, переконатись у їх істинності чи хибності.

Отже, запорукою якісного та всебічного дослідження підписів, коротких рукописних записів є комплексний підхід (застосування знань у галузі судового почеркознавства та технічного дослідження документів) та неухильне дотримання всіх етапів експертної методики таких спірних

почеркових реалізацій. Особлива увага має бути приділена ознайомленню з матеріалами, які надійшли для почеркознавчого дослідження, а також ретельному вивченню та дослідженню спірного малого за обсягом рукопису на предмет виконання його з використанням технічних прийомів та засобів.

Організація здійснення судово-почеркознавчої експертизи підписів, коротких рукописних записів вимагає необхідних професійних компетенцій експерта-почеркознавця з точки зору здійснення техніко-криміналістичного дослідження почеркових об'єктів з метою з'ясування можливості їх виконання з використанням технічних прийомів та засобів. Їх дослідження на предмет попередньої технічної підготовки – важлива та, водночас, обов'язкова стадія ідентифікаційного почеркознавчого дослідження незалежно від того, чи ставиться таке питання експерту.

Розглянуті особливості дослідження малих за обсягом почеркових об'єктів має враховувати експерт під час діагностичного та ідентифікаційного порівняльного дослідження. Застосування в експертній практиці інформації, викладеної у підрозділі, оптимізує та впорядкує діяльність експерта, даючи йому змогу виконати експертне дослідження, дотримуючись принципів повноти та всебічності, а також вимог чинного законодавства.

Висновки до розділу 3

При проведенні судово-почеркознавчих експертиз малих за обсягом почеркових об'єктів, методика має базуватись на наукових принципах та методах, складатись з окремих, але взаємоз'язаних етапів, вказувати на характеристики почерку та інструментальні засоби, що мають використовуватись, бути зрозумілою як фахівцям, так і звичайним особам.

Методика дослідження підписів та коротких рукописних записів хоча й будується на положеннях загальної методики судово-почеркознавчої експертизи, проте з урахуванням ступеня спільності та субординації вона

об'єднує різноманітні методики, пов'язані з дослідженням таких малих за обсягом почеркових об'єктів, як підписи та короткі рукописні записи.

Методикою проведення почеркознавчого дослідження малих за обсягом почеркових об'єктів передбачене обов'язкове встановлення факту застосування технічної підробки, що є необхідним для переходу до наступного етапу дослідження.

Чинний КПК України не містить положень щодо кількості експертів, які можуть проводити комплексну експертизу. Наявність у експерта спеціальностей 1.1 та 2.1 автоматично виключить проблему зміни статусу експертизи та дасть можливість здійснювати дослідження підписів, коротких рукописних записів, виконаних з використанням технічних прийомів та засобів, в рамках судово-почеркознавчої експертизи.

Доцільне розширення компетенцій експертів, здатних всебічно дослідити такий складний об'єкт, як підпис, рукописний запис. Наявність у експерта-почеркознавця знань у сфері техніко-криміналістичної дослідження документів, що підтверджуватиметься відповідним свідомством до їх застосування у професійній діяльності, так би мовити, «легалізує» його окремі висновки та допоможе правильно, достовірно, послідовно дослідити всі надані матеріали, зокрема ті, що стосуються підписів та коротких рукописних записів, об'єктивно вирішити поставлені завдання, відповісти на запитання ініціатора експертизи, по суті, а його висновок буде компетентним і матиме доказове значення.

Найбільш ефективними методами, які застосовуються для досліджень малих за обсягом рукописних записів, виконаних за допомогою технічних прийомів та засобів, у межах судової почеркознавчої експертизи є: спектрофотометрія, лазерна спектроскопія, адсорбційно-люмінесцентний метод, оптична мікроскопія, вологе копіювання, профілювання, мікрозйомка люмінесценції в червоній і ближній інфрачервоній зонах спектра тощо. Водночас, вивчення сучасних досягнень науки й техніки дає змогу визначити перспективи у застосуванні таких оптичних методів при дослідженні малих

за обсягом почеркових об'єктів, як сканування тривимірних мікрооб'єктів, метод спектральної 4D-візуалізації, метод одночасного формування та реєстрації спектрів комбінаційного розсіювання й фотолюмінесценції.

Методика дослідження підписів та коротких рукописних записів має включати такі загальновизначені етапи: підготовка (попереднє дослідження), їх роздільне дослідження, аналіз і остаточну оцінку результатів дослідження і формування висновків. Запорукою якісного та всебічного дослідження підписів, коротких рукописних записів є комплексний підхід (застосування знань у галузі судового почеркознавства та технічного дослідження документів) та неухильне дотримання всіх етапів експертної методики таких спірних почеркових реалізацій.

ВИСНОВКИ

У ході дисертаційного дослідження обґрунтовано низку концептуальних і важливих для теорії і практики положень, висновків і рекомендацій, спрямованих на оптимізацію криміналістичних досліджень підписів і коротких рукописних записів, виконаних за допомогою технічних прийомів та засобів.

До положень, що мають відповідний ступінь наукової новизни, віднесено:

1. Вивчення у ретроспективі проблематики дослідження малих за обсягом рукописних записів, виконаних за допомогою технічних прийомів та засобів, засвідчив, що такі дослідження є окремим випадком експертизи малооб'ємних почеркових об'єктів і щодо них застосовні розроблені в судовому почеркознавстві теоретичні та методичні рекомендації. Водночас дані почеркові об'єкти мають свої особливості, що дозволяє розглядати їх як самостійні об'єкти судово-почеркознавчої експертизи, які вимагають спеціального аналізу та розробки теоретичних та методичних основ дослідження. До цього часу ці засади становили накопичені в історичному минулому положення робіт, присвячених окремо проблемам криміналістичного дослідження підписів та інших малоінформативних записів та навмисне зміненого почерку. Об'єднання їх потребує комплексного, спільного аналізу, як у науковому, і у прикладному аспекті.

2. Підписи і короткі рукописні записи, виконані за допомогою технічних прийомів та засобів, як об'єкти експертних досліджень – не рівноцінні фрагменту великому за обсягом рукопису, оскільки їх виконання – це особливий поведінковий акт, відмінний від виконання окремих слів у загальному великому контексті. У виокремлених малих за обсягом почеркових об'єктах, виконаних за допомогою технічних прийомів та засобів, можуть виявлятися основні якості почерку як об'єкта експертного дослідження – індивідуальність, динамічна стійкість, варіаційність, вибіркова мінливість. Матеріальним носієм інформації про факт письма, його ознаки та інші обставини, що мають значення у кримінальному провадженні, є малий за обсягом рукописний продукт (підпис та / або короткий рукописний запис). Крім

того, до комплексу об'єктів експертного дослідження слід віднести сам матеріальний носій, тобто документ у криміналістичному значенні, а також явища, процеси й події об'єктивної дійсності, відображені на матеріальних носіях інформації, які надаються для дослідження.

3. Предмет судово-почеркознавчої експертизи дослідження підписів, коротких рукописних записів полягає в установленні з використанням відповідної методики судово-почеркознавчої експертизи фактів (фактичних даних), а саме підпису та / або короткого рукописного запису, способу його підробки та обставин, що встановлюються шляхом інтеграції знань у галузях почеркознавства та технічного дослідження документів, щодо яких перед експертом поставлені питання ініціатором проведення експертизи, та які можуть мати значення доказів у кримінальному провадженні. Дослідження підписів та / або коротких рукописних записів є окремим випадком судово-почеркознавчої експертизи. Відповідно, й завдання, які вирішуються експертом при здійсненні дослідження таких малих за обсягом почеркових об'єктів, є діагностичними та ідентифікаційними.

Діагностичну та ідентифікаційну складові почерку варто розглядати у взаємозв'язку, оскільки на практиці під час проведення судової почеркознавчої експертизи для з'ясування технічного засобу, прийому підробки підписів та коротких рукописних записів, без з'ясування зазначеного діагностичного завдання неможливе буде встановлення виконавця, тобто виконання ідентифікаційного завдання. Установлення способу виконання (нанесення) підпису, короткого рукописного запису, відноситься до діагностичних завдань, або є підзавданням криміналістичного дослідження підписів та коротких записів, виконаних за допомогою технічних прийомів та засобів, залежно від запитань, які ставляться на вирішення експертизи. Встановлення ж виконавця підробки підпису, короткого запису, конкретного технічного прийому чи засобу, за допомогою якого нанесено досліджуваний почерковий об'єкт, належить до ідентифікаційних завдань почеркознавчого та техніко-криміналістичного дослідження документів.

4. Під технічним підробленням підписів та коротких рукописних засобів слід розуміти процес відтворення автентичного взірця почеркового об'єкта за допомогою різноманітних технічних прийомів і засобів, із застосуванням приладів та пристосувань, майстерності виконавця та його навичок для досягнення максимальної подібності з почерковим об'єктом-оригіналом. З огляду на подібність обсягу почеркового матеріалу підписів та коротких рукописних засобів, усю сукупність використовуваних способів технічного підроблення досліджуваних малих за обсягом почеркових об'єктів можна розділити на дві групи: 1) способи, що передбачають виконання будь-якої попередньої підготовки безпосередньо на документі, що підробляється, перед відтворенням необхідного почеркового об'єкта (за допомогою олівцевої підготовки, шляхом передавлювання, за допомогою копіювального паперу, за допомогою плоскої друкарської форми (вологе копіювання), шляхом проколювання за допомогою гострого предмету); 2) способи, що не передбачають виконання будь-якої попередньої підготовки безпосередньо на документі, що підробляється (безпосереднє копіювання на провіт; безпосереднє копіювання за допомогою копіювального паперу; копіювання з проекційного образу; нанесення плоскої друкарської форми; нанесення високої друкарської форми (застосування рельєфного кліше) тощо). Для кожного з цих способів технічної підробки властива наявність конкретного комплексу ознак, виявивши які та оцінивши їх сукупність, експерт приходить до висновку про те, яким чином було здійснено підробку, і які засоби та прийоми для цього використовувалися.

5. До сучасних способів технічної підробки підписів та коротких записів з використанням технічних засобів без нанесення підпису рукописним способом можна віднести: перемальовування за допомогою пантографа; з використанням спеціально виготовлених кліше (факсиміле); з використанням можливостей сучасної комп'ютерної та копіювально-розмножувальної техніки, репрографічних знакосинтезуючих друкувальних пристроїв.

6. Методика дослідження підписів та коротких рукописних записів –

окрема методика судово-почеркознавчої експертизи, яка хоча й будується на положеннях загальної методики судово-почеркознавчої експертизи, проте з урахуванням ступеня спільності та субординації об'єднує різноманітні методики, пов'язані з дослідженням таких малих за обсягом почеркових об'єктів, як підписи та короткі рукописні записи. Методикою проведення почеркознавчого дослідження малих за обсягом рукописних записів передбачене обов'язкове встановлення факту застосування технічної підробки, що є так званою «перепусткою» для переходу до наступного етапу дослідження. Очевидною є потреба розширення компетенцій експертів, що визначаються межами експертних спеціальностей, про необхідність переходу від підготовки вузькопрофільних фахівців до підготовки спеціалістів з комплексом компетенцій, здатних всебічно дослідити такий складний об'єкт, як підпис, чи рукописний запис. Наявність у експерта спеціальностей 1.1 та 2.1 автоматично виключить проблему зміни статусу експертизи на комплексну та дасть можливість здійснювати дослідження підписів, коротких рукописних записів, виконаних з використанням технічних прийомів та засобів, в рамках судово-почеркознавчої експертизи.

7. Методика дослідження підписів та коротких рукописних записів має включати такі загальновизначені етапи: підготовка (попереднє дослідження), їх роздільне дослідження, аналіз і остаточну оцінку результатів дослідження і формування висновків. Запорукою якісного та всебічного дослідження підписів, коротких рукописних записів є комплексний підхід (застосування знань у галузі судового почеркознавства та технічного дослідження документів) та неухильне дотримання всіх етапів експертної методики таких спірних почеркових реалізацій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Абрамова В. М., Садченко О.О., Свобода Є.Ю. Альбом схем із судовопочеркознавчої експертизи: Навчальний посібник. К.: Вид. Паливода А. В., 2003. 120 с.
2. Алексєєв О.О., Арешонков В.В., Атаманчук В.М. та ін. Криміналістика: мультимед. підруч./Кафедра криміналістики та судової медицини НАВС. URL: https://arm.naiau.kiev.ua/books/kruminalist/lections/lection_1.3.html
3. Ароцкер Л.Е. Основные вопросы криминалистического исследования подписей, выполненных с подражанием. Теория и практика криминалистической экспертизы. Вып. 3. М., 1958. С. 46–52.
4. Ароцкер Л.Е. Установление автоподлога подписи. *Практика криминалистической экспертизы*. Сб. 1-2. М., 1961. С. 90–92.
5. Арсеньев В.Д. Соотношение понятий предмета и объекта судебной экспертизы. Проблемы теории судебной экспертизы: Сб. науч. тр. ВНИИСЭ. Москва: ВНИИСЭ, 1980. Вып. 44. С. 3-24.
6. Арсеньев В.Д. Соотношение понятий предмета и объекта теории судебной экспертизы: Сб. науч. тр. М., 1980. Вып. 44.
7. Белкин Р.С., Самончик А.Н. Техничко-криміналістическа експертиза документів : учебник для вузов МВД СССР. Волгоград : ВСШ МВД СССР, 1978. 215 с.
8. Белкин Р.С. Общая теория советской криминалистики. Саратов: Изд-во Саратовского университета, 1986. 398 с.
9. Бідняк Г.С. Теорія і практика використання спеціальних знань при розслідуванні шахрайств : монограф. / Г. С. Бідняк. Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2019. 152 с.
10. Білодід І.К. Словник української мови в 11 т. Т. 2: Г–Ж. Київ: Наукова думка. 1971. 550 с.
11. Білодід І.К., Бурячок А.А., Гнатюк Г.М. Словник української мови : в 11 т. Київ : Наук. думка, 1979. Т. 10. 658 с.

12. Бірюков В.В., Коваленко В.В., Бірюкова Т.П., Ковальов К.М. Криміналістичне документознавство: практ. посіб. ; за заг. ред. В. В. Бірюкова. Київ: Вид. Паливода А. В., 2007. 332 с.
13. Бобовкин М.В. Теория и практика судебно-диагностической экспертизы письма лиц, находящихся в психопатологическом состоянии: дис. ... д-ра юрид. наук. Волгоград, 2005. 466 с.
14. Боднар М.Є. До питання об'єктивізації оціночної діяльності експерта-почеркознавця. Сучасні проблеми судово-почеркознавчої експертизи та шляхи її вдосконалення : матер. навч.-метод. семінару (Київ, 30 лист. 2002 р.). К. : ДНДЕКЦ МВС України, 2002. С. 53-58.
15. Бондар М.Є., Драпей Н.Г., Сукманова Т.О. Вирішення почеркознавчих задач, стосовно підписів, виконаних за допомогою технічних прийомів: метод. рек. Київ: КНДІСЕ, 2004. 60 с.
16. Бондар М.Є., Драпей Н.Г., Сукманова Т.О. Можливості вирішення ідентифікаційних задач при дослідженні підписів, виконаних за допомогою технічних прийомів: звіт про НДР. К.: КНДІСЕ, 2002. 70 с.
17. Бондар М.Є., Сукманова Т.А. К вопросу классификации задач судебно-почерковедческой экспертизы. *Криминалистика и судебная экспертиза*. К., 2009. Вип. 55. С. 55–64.
18. Бондар М.Є., Сукманова Т.О. Особливості експертного дослідження підписів, виконаних за допомогою технічних прийомів. Проблемні аспекти експертної практики: зб. матеріалів круглого столу (ННПФЕКП НАВС, 4 грудня 2014 р.). К.: НАВС, 2014. С. 41–44.
19. Бондаренко П.В. Диагностика подделки подписей, выполненных с помощью компьютерных технологий. *Информационная безопасность регионов*. 2009. № 1 (4). С. 67–72.
20. Бондаренко Р.В. Криминалистическое исследование подписей. Подпись как объект почерковедческого исследования : учебное пособие. Ч. 1 / Р.В. Бондаренко; Е.Г. Гулина / под ред. к.т.н. В. П. Лютова. М., 2011. 40 с.
21. Бондарь М.Е. О совершенствовании методики почерковедческой

- експертизы. Современное состояние, проблемы и перспективы развития судебной экспертологии : мат-лы Междунар. науч.-практ. конф. (АР Крым, 20—21.09.2007). Симферополь, 2007. С. 153.
22. Бондарь М.Е., Сукманова Т.А. О комплексном подходе к исследованию почерковых объектов в некоторых экспертных ситуациях. Сучасні тенденції розвитку судової експертизи: матеріали міжнар. наук.–практ. конф. Сімферополь: ВД «АРІАЛ», 2012. С. 81–84.
 23. Бордюгов Л.. Интегративный характер ситуалогической экспертизы. Теорія та практика судової експертизи і криміналістики. / ред. кол. М.Л. Цимбал, В.Ю. Шепітько, Л.М. Головченко та ін. Х.: Право, 2009. Вип. 9. С. 208.
 24. Брокгауз Ф.А., Ефрон И.А. Энциклопедический словарь. СПб.: Типо-Литография И.А. Ефрона, 1893. С. 898.
 25. Будзієвський М.Ю. Встановлення факту технічного підроблення підпису в епоху цифрових технологій: проблеми та перспективи. *Криміналістика і судова експертиза*. Випуск 68, с. 312-320. DOI: <https://doi.org/10.33994/kndise.2023.68.31>.
 26. Будзієвський М.Ю. Проблемні аспекти щодо вибору та використанню методики при проведенні судової почеркознавчої експертизи. Теорія і практика судової експертизи і криміналістики: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції з нагоди 85-річчя доктора юридичних наук, професора Ніни Іванівни Клименко (м. Київ, 27 лютого 2018 року). Київ-Маріуполь: 2018. С. 56-57.
 27. Буринский Е.Ф. Судебная экспертиза документов, её производство и пользование ею. С. Петербург: Типография Спб. т-ва Печатного и Издательского дела «Труд», 1903. 346 с.
 28. Буринский Е. Ф. Подделка почерка и симуляция подделки. 1898. № 40.
 29. Бусел В.Т. Великий тлумачний словник сучасної української мови: 250 000 слів. Київ; Ірпінь: Перун. VIII, 2005. 1728 с.
 30. Бюллетень НКЮ УССР. 1923. № 47–48. С. 50–51.

31. Варфоломеева Т., Гончаренко В., Бояров В., Гончаренко С., Попелюшко В. Криминалистика: Академический курс. К.: «Юрінком Інтер». 2011. 496 с.
32. Вейнгарт А. Уголовная тактика. Руководство к расследованию преступлений (под ред. В.И. Лебедева). СПб.: *Вестник полиции*, 1912. 270 с.
33. Винберг А.И. Криминалистическая экспертиза письма. М., 1940. 159 с.
34. Винберг Л.А., Шванкова М.В. Почерковедческая экспертиза. Волгоград, МВД СССР, Высшая следственная школа, 1977. 174 с.
35. Вирішення почеркознавчих задач стосовно підписів, виконаних за допомогою технічних прийомів: [Метод. рекомендації] / Кол. Авт. К. : КНДІСЕ, 2004. 60 с.
36. Воробей О.В. Використання спеціальних знань і призначення окремих видів судових експертиз під час розслідування кримінальних порушень, пов'язаних з діяльністю конвертаційних центрів. Криміналістичний вісник. №1 (27). 2017. С. 154-160.
37. Воробей О.В. Словник термінів техніко-криміналістичного дослідження документів. К.: Нац. акад. внутр. справ України, 2005. 40 с.
38. Воробей О.В., Кофанов А.В. Техніко-криміналістичне дослідження документів : навч. посіб. Київ : НАВС, 2011. 312 с.
39. Воробей О.В., Меленевська З.С. Криміналістичне дослідження підписів: посіб. Київ, 2006. С. 39-70.
40. Воробей О.В., Мельников І.М., Волошин О.Г. Техніко-криміналістичне дослідження документів: навч.-метод. посіб. Київ: ЦУЛ, 2008. 304 с.
41. Все про почеркознавчу експертизу. URL: https://protocol.ua/ru/vse_pro_pocherkoznavchu_ekspertizu/.
42. Встановлення факту виконання тексту на струменевому принтері ПК. URL: https://stud.com.ua/7417/pravo/vstanovlennya_faktu_vikonannya_tekstu_strumenevomu_printeri.

43. Гайдамакіна Д.І., Дробишева О.С., Гріненко Л.О., Мацюк О.В. Дослідження коротких рукописних записів, виконаних особами похилого та старечого віку. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. Вип. 21. С. 291—308.
44. Гінзбург М.Д. та ін. Тлумачний словник-довідник з автоматизації, телемеханізації та використання обчислювальної техніки для працівників газової промисловості. Основні терміни : близько 4000 термінів. Харків : ВАТ «УЦЕБОПнафтогаз», 1997. – 536 с.
45. Гоголь Д.І. Підроблення підписів за допомогою технічних засобів. *Криміналістичний вісник*. № 1 (31), 2019. С. 27-34.
46. Головка М.Б. Криміналістика (Теоретичні основи криміналістики. Криміналістична техніка): навч. посіб. / М. Б Головка, Л. А. Остапенко, І. П Осипенко, М. П. Черненко – Чернігів : Чернігівський національний технологічний університет, 2016. – 203 с.
47. Гонгало С.Й. Судова техніко-криміналістична експертиза документів: сучасні можливості дослідження та перспективи розвитку. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність. Київський національний університет імені Тараса Шевченка МОН України, Київ, 2013. 200 с.
48. Гонгало С.Й. Судова техніко-криміналістична експертиза документів: сучасні можливості дослідження та перспективи розвитку : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2013. 22 с.
49. Гора І.В. Криміналістика : навч. посіб. / І.В. Гора, В.А. Колесник. К.: Алерта, 2005. Ч. 1: Криміналістична техніка. – 2005. – 320 с.
50. Грига М.А. Дослідження підписів, виконаних за допомогою технічних прийомів, у системі завдань судової експертизи. *Криміналістичний вісник* № 1 (21), 2014. С. 118-125.
51. Грига М.А. Криміналістичне дослідження підписів, виконаних за допомогою технічних прийомів. Автореф. дис. на здобуття наукового

- ступеня кандидата юридичних наук, Київ, 2016. 22 с.
52. Грига М.А. Криміналістичне дослідження підписів, виконаних за допомогою технічних прийомів. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук, Київ, 2016. 262 с.
 53. Грига М.А. Сучасні можливості експертних досліджень підписів. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 2/2019. С. 249-252.
 54. Григорович Т.В., Кравець В.Л. Використання системи координат під час визначення ідентифікаційних ознак у почеркознавчій експертизі підписі. *Криміналістичний вісник*. 2019. № 1 (31). С. 89–95.
 55. Гусев А.А., Устьянцева Т.В. Установление технической подделки подписи. М.: ЦНИИСЭ, 1967. 56 с.
 56. Дереча Л. История развития судебно-экспертных учреждений. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2013. Вип. 1. С. 527–538.
 57. Дмитренко А., Захаріяш Л. Основи почеркознавства. Київ: Дмитренко М., 2004. 63 с.
 58. ДСТУ 2732:2004. Національний стандарт України. Діловодство й архівна справа. Терміни та визначення понять URL: https://www.college-chnu.cv.ua/images/Books/Pravo/dilovodstvo_arh_sprava.pdf.
 59. ДСТУ 3017-95. Державний стандарт України. Видання. Основні види. Терміни та визначення URL: http://ntb.pstu.edu/images/N-rabotniku/DSTU_3017_95.pdf.
 60. ДСТУ ISO 9000:2007. Системи управління якістю. Основні положення та словник термінів. [Чинний від 01.01.2008]. К.: Держспоживстандарт України, 2008.
 61. ДСТУ 9122:2021 Судова почеркознавча експертиза. Терміни та визначення понять. Національний орган стандартизації ДП Укр «НДНЦ». URL: <http://uas.gov.ua/2022/04/06/%D0%B4%D1%81%D1%82%D1%83-91222021-%D1%81%D1%83%D0%B4%D0%BE%D0%B2%D0%B0-%D0%BF%D0%BE%D1%87%D0%B5%D1%80%D0%BA%D0%BE%D0%B7%D0%BD%D0%B0%D0%B2%D1%87%D0%B0->

- %D0%B5%D0%BA%D1%81%D0%BF%D0%B5%D1%80%D1%82%D0%B8/.
62. Дуфенюк О.М. Експертиза у кримінальному провадженні за законодавством України та Польщі: порівняльне дослідження: монографія. Львів: ЛьвДУВС, 2018. 272 с.
 63. Дьяченко О.Ф., Щербаковська Л.П. Можливості диференціації копіювально-розмножувальних апаратів з кольоровим зображенням при криміналістичному дослідженню документів. Актуальные вопросы судебной экспертизы и криминалистики на современном этапе судебно-правовой реформы: Сб. научн. тр. ХНИИСЭ. Харьков, 1998. С.101-103.
 64. Експертизи у судочинстві України: посібник / за заг. ред. В.Г. Гончаренка, І.В. Гори. К.: Юрінком Інтер, 2015. С. 26.
 65. Елисеев А.А. Криминалистическая экспертиза подписей. Проблемы криминалистики и судебной экспертизы: Сб. науч. работ. Харьков : ХНИИСЭ, 1948. С. 43–55.
 66. Елисеев А.А. Методическое письмо о судебно-графической экспертизе. Х. : ХНИИСЭ, 1947. 20 с.
 67. Заверико Р.О. До питання про дослідження малоінформативних підписів. Актуальні питання судової експертології, криміналістики та кримінального процесу: мат. міжн. наук.-практ. конф. (м. Київ, 05.11.2019 р.) / а заг. ред. О.Г Рувіна, Н.В. Нестор; уклад. О.І. Жеребко, А.О. Полтавський, О.В. Юдіна. К.: КНДІСЕ Мін'юсту України, 2019. С. 185-188.
 68. Здор В.М., Лилова Ю.Ю. Особливості аналізу стійкості ознак при дослідженні малооб'ємних рукописів. *Вісник ОНДІСЕ*. Випуск 5' 2019. С. 261-263.
 69. Івакін Е.О. Теоретичні та методологічні питання неідентифікаційних досліджень в судовому почеркознавстві : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2003. 18 с.
 70. Іванович А., Науменко С., Брюхань С. Оцінювання ідентифікаційних

- ознак почерку за різних форм висновку експерта. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2021. Вип. 3 (25). С. 106. DOI: 10.32353/khrife.3.2021.07 (дата звернення: 04.12.2022).
71. Ігнат'єва Я. Ю. НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНІ ПОЛОЖЕННЯ ТА ЗАВДАННЯ СУДОВОГО ПОЧЕРКОЗНАВСТВА ЯК ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ ДЛЯ ЕКСПЕРТА. Науковий журнал Південноукраїнський правничий часопис 3'2019. с. 89-92. DOI <https://doi.org/10.32850/sulj.2019.3-21>.
 72. Іщенко А.В. Методологічні проблеми криміналістичних наукових досліджень: монографія (за ред. І.П. Красюка). Київ: НАВСУ, 2003. 359 с.
 73. Іщенко В.А. Науковий доробок криміналістів-почеркознавців. *Криміналістика та судова експертиза*. Київ, 2014, Вип. 59. С. 529–540.
 74. Іщенко В.А. Становлення та розвиток почеркознавства: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2012. 20 с.
 75. Карпенко Н.Б., Клименко Н.І. Щодо визначення предмета судово-почеркознавчої діагностики. Сучасні тенденції розвитку криміналістики та кримінального процесу. Харків, 2017. С. 95-97. URL: https://univd.edu.ua/general/publishing/konf/08_11_2017/pdf/40.pdf.
 76. Качурін С.Г. Тактика проведення судово-почеркознавчої експертизи : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Одеса, 2006. 19 с.
 77. Киричинский Б.Р. Техническое исследование подписей. *Теория и практика криминалистической экспертизы*. М., 1966. Вып.4. С. 70–73.
 78. Киричинский Б.Р. Криминалистическое исследование документов в инфракрасных лучах: Дис. ... канд. юрид. наук в 2-х частях: Ч.1: текст. К., 1946. 141 с.
 79. Кіян Т.М. Поняття і можливості судово-почеркознавчої експертизи. Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку держави та права в умовах євроінтеграції: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (20 травня 2016 р., м. Одеса): у 2 т. Т. 2 / відп. ред. М.В. Афанасьєва. Одеса: Юридична література, 2016. 712 с. С. 309–

- 311.
80. Клименко Н.І. Поняття та завдання загальної теорії судової експертології в системі юридичних наук. *Криміналістика і судова експертиза*. 2019. Вип. 64. С. 48-57.
 81. Клименко Н.І. Судова експертологія. Курс лекцій : навч. посіб. К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. 528 с.
 82. Клименко Н.І. Судова експертологія. Курс лекцій: навч. посіб. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. К. : Ін Юре, 2007. – С. 139-140.
 83. Клименко Н.І., Неня О.В. Наукова парадигма оптичних методів експертного дослідження мікрооб’єктів. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2016. Випуск 16. С. 158-165.
 84. Книш І. Основи картографії : навч.-метод. посібник для студентів спеціальності 101 –“Екологія” та інших природничих спеціальностей)/ Іван Книш, Надія Кремінь. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2021. 236 с.
 85. Ковальов К.М., Коваленко В.В. Методика технічної експертизи відбитків печаток і штампів. Київ: ДНДЕКЦ МВС, 2009. 19 с.
 86. Ковальов К.М., Пелюшок В.Г. Методика встановлення послідовності штрихів, що перетинаються. Київ: ДНДЕКЦ МВС, 2016. 10 с.
 87. Ковальов К.М. Визначення давності виготовлення документа: історичний аспект і сучасні тенденції. *Криміналістичний вісник*. 2021. № 1 (35). С. 19–37.
 88. Ковальов К.М. Генезис документа як засади криміналістичного документознавства та об’єкта дослідження в технічній експертизі давності документа. *Криміналістичний вісник*. № 2 (36), 2021. С. 31-43.
 89. Ковальов К.М. Основи методики судової експертизи встановлення давнини виготовлення документа. Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 – Право. Національна академія внутрішніх справ, Київ, 2022. 285 с.
 90. Когутич І.І. Графологія: загальнонаукові та криміналістичні погляди на її пізнання і застосування : монографія у 3 т. Львів : ФОП Шпак В.Б., 2019.

- Т. 1. 352 с.
91. Комісарова Н.О. Криміналістичне дослідження підписів, виконаних в умовах обмеженого зорового контролю : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2003. 20 с.
 92. Комова М. Документознавство. Львів: Тріада плюс, 2007. 99 с.
 93. Комплексная методика установления подлинности (неподлинности) кратких и простых записей / отв. ред. Орлова В.Ф., Дутова Н.В. Москва, 1987. 240 с.
 94. Копильченко Т.Ю. Експертні помилки у почеркознавчому дослідженні та шляхи їх подолання: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2010. 16 с.
 95. Копча В.В. Криміналістична техніка, тактика і методика : навчальний посібник / В.В. Копча, Н.В. Копча. – Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2022. – 286 с.
 96. Копча В.В. Тактика використання спеціальних знань у кримінальному судочинстві. Призначення і проведення судових експертиз. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. Вип. 3 (47), 2017. С. 107–114.
 97. Корешков К.Б. Записки криминалиста. Саратов, 1991. С. 231.
 98. Корухов Ю.Г. Криминалистическая диагностика при расследовании преступлений: науч.-практ. пособ. М.: НОРМА-ИНФРА, 1998. 288 с.
 99. Коршенко В.А. Теоретичні та методичні основи судової телекомунікаційної експертизи: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Харків, 2017. 20 с.
 100. Коршиков А.П. Общая методика проведения идентификации почерковедческих исследований для установления исполнителей рукописных записей и подписей. М., 2005. Часть I: Методические рекомендации по определению технологических параметров выполнения рукописных записей. 124 с.
 101. КПК України.

102. Красюк І.П. Документи як матеріальні носії інформації про підписи і короткі записи, виконані за допомогою технічних прийомів та засобів. *Процесуальне та криміналістичне забезпечення досудового розслідування*: мат. наук.-практ. сем. (02 грудня 2022 р.). Львів: ЛьвДУВС. 2022. С. 58-60.
103. Красюк І.П., Сухомлин Я.С. , Тарасюк І.М., Молибога М.П. Дослідження підписів, які виконані за допомогою технічних прийомів та засобів. *Криміналістика і судова експертиза*. Випуск 65, с. 344-349. DOI: <https://doi.org/10.33994/kndise.2020.65.33>
104. Крат В.І. FESTINA LENTE: збірка вибраних статей, публікацій, виступів / В. І. Крат. – Харків : ЕКУС, 2022. – 1336 с.
105. Криміналістика / [под ред. Н.П. Яблокова, В.Я. Колдина]. М.: Изд-во МГУ, 1990. 464 с.
106. Криміналістика (криміналістична техніка): Курс лекцій / П.Д. Біленчук, А.П. Гель, М.В. Салтевський, Г.С. Семаков. К.: МАУП, 2001. 216 с.
107. Криміналістика: підручник / [Біленчук П.Д., Лисиченко В.К., Клименко Н.І. та ін.]; за ред. П.Д. Біленчука. [2-ге вид., випр. і доп.]. К.: Атіка, 2001. 544 с.
108. Криміналістика: Підручник для студентів юрид. спец, вищих закладів освіти. — Кол. авторів: Глібко В.М., Дудніков А.Л., Журавель В.А. та ін. / За ред. В.Ю. Шепітька. — К: Видавничий Дім "Ін Юре", 2001. — 684 с.
109. Криміналістика: Підручник / кол. авт.: В.Ю. Шепітько, В.О. Коновалова, В.А. Журавель та ін. / за ред. проф. В.Ю. Шепітька. – 4-е вид., перероб. і доп. Х.: Право, 2008. 464 с.
110. Криміналістика. Академічний курс: підручник / Т.В. Варфоломеева, В.Г. Гончаренко, В.І. Бояров. – К.: Юрінком Інтер, 2011. – 504 с.
111. Криміналістика : підручник : у двох томах / В.Ю. Шепітько, В.А. Журавель, В.О. Коновалова, В.М. Шевчук [та 10 інших] ; за редакцією В.Ю. Шепітька ; Міністерство освіти і науки України ; Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. Харків

- : Право, 2019. Том 1. 2019. 451 с.
112. Криміналістика : підручник : у двох томах / В.Ю. Шепітько, В.А. Журавель, В.О. Коновалова, В.М. Шевчук [та 10 інших] ; за редакцією В.Ю. Шепітька ; Міністерство освіти і науки України ; Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2019. Том 2. 2019. 326 с.
 113. Криміналістика у питаннях і відповідях : Навчальний посібник [Текст] К 82 / [А.В. Іщенко, В.В. Пясковський, А.В. Самодін, Ю.М. Чорноус та ін.] – К. : ТОВ "Видавництво "Центр учбової літератури", 2016. — 118 с.
 114. Криміналістика: підручник. / В.В. Пясковський, Ю.М. Чорноус, А.В. Самодін та ін.; за заг. Ред. В.В. Пясковського. – 2-ге вид., перероб. і допов. К. : Філія вид-ва «Право», 2020. 752 с.
 115. Криміналістика: криміналістична техніка: навчальний посібник / Р.Л. Степанюк та ін. Харків : ХНУВС, 2023. 388 с.
 116. Криміналістика. Академічний курс: підручник / Т.В. Варфоломеева, В.Г. Гончаренко, В.І. Бояров. – К.: Юрінком Інтер, 2011. – 504 с.
 117. Криміналістичне документознавство: практ. посіб. / Бірюков В.В., Коваленко В.В., Бірюкова Т.П., Ковальов К.М. Київ: Паливода, 2007. 332 с.
 118. Критерієм істини є досвід. Літопис Експертної служби Харківщини / МВС України, Наук.-дослід. експерт.-криміналіст. центр; редкол.: С.М. Шелепкова, С.І. Перлін, С.О. Шевцов та ін. Харків, 2010. 280 с.
 119. Куцкір Г.М. Сучасні способи технічного підроблення підписів з використанням технічних засобів. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*: зб. наук. пр./редкол.: О.М. Ключев, В.Ю. Шепітько та ін. Харків: Право, 2020. Вип. 21. С. 309—317. DOI: <https://doi.org/10.32353/khrife.1.2020.20>.
 120. Кушнарєнко Н.Н. Документоведение: учебник (7-е изд., стер.). Киев: Знання. 2006. 459 с.
 121. Кушнарєнко Н.Н. Документоведение: Учебник .2-е изд., перераб. и доп.

- К.: «Знання», 2000. 460 с.
122. Липовский В.В. Возможности почерковедческого исследования подписей, выполненных с помощью технических приёмов. *Криминалистика и судебная экспертиза*. Вып. 8. К.: РИО МВД Украины, 1971. С. 198–206.
 123. Липовский В.В. Основные положения идентификации личности по подписи: автореф. дис. на соискание уч. ст. канд. юр. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс и криминалистика; судебная экспертиза; оперативно-розыскная деятельность». К., 1969. 19 с.
 124. Липовский В.В. Почерковедческое исследование подписей, выполненных путем перерисовки «на просвет». *Криминалистика и судебная экспертиза*. Вып. 16. К.: Вища шк. отв. ред. А. Е. Яворский, 1978. С. 64-67.
 125. Липовский В.В., Дроздова Т.А. Использование методов технического исследования документов и почерковедения при экспертизе подписей, подвергшихся изменениям. *Криминалистика и судебная экспертиза*. К., 1991. Вып. 43. С. 74–80.
 126. Липовский В.В., Лутонина Г.Д., Мороз Т.И. и др. К вопросу о возможности идентификации матричных принтеров по изготовленным с их помощью документам. Актуальные вопросы судебной экспертизы и криминалистики на современном этапе судебно-правовой реформы: Сб. научн. тр. ХНИИСЭ. Харьков, 1998. С.96-98.
 127. Липовский В.В., Садиленко В.Н. Экспериментальные данные о стереотипности некоторых структурно-геометрических характеристик подписей. *Криминалистика и судебная экспертиза*. Вып. 42. К.: Лыбидь / отв. ред. В. Ф. Бойко, 1991. С. 40-44.
 128. Липовський В.В. Почеркознавче дослідження підписів, виконаних за допомогою технічних прийомів. Мінюст УРСР, КНДІСЕ. Київ: РИО МВД УССР, 1975. С. 17-32.
 129. Лисенко В.В. Проблеми криміналістичного забезпечення розслідування

- податкових злочинів: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2006. 33 с.
130. Лисиченко В.К. Криминалистическое исследование документов. Киев, 1971. 76 с.
 131. Лисиченко В.К. Юридическое понятие документа и его назначение. *Криминалистика и судебная экспертиза: сборник*. Киев, 1972. Вып. 9. С. 186- 187.
 132. Лисиченко В.К., Липовский В.В. Исправленному не верить. Киев: Лыбидь, 1990. 125 с.
 133. Лозовий А.І., Сімакова-Єфремян Е.Б. Актуальні питання реформування законодавства у сфері судово-експертної діяльності в Україні. URL: 147 ПРОБЛЕМИ ТА СУДЖЕННЯ https://www.hniise.gov.ua/user_files/File/sbornik/2014/PDF/26.pdf
 134. Лубенцов А.В. Предмет і завдання судової автотехнічної експертизи. Теорія та практика судової експертизи і криміналістики. 2017. Вип. 17. С. 198-204.
 135. Лук'янчиков Є.Д., Лук'янчиков Б.Є. Судова експертиза: навчальний посібник. – Київ: КПІ ім. Ігоря Сікорського, 2023. – 99 с.
 136. Ляш А.А. Вещественные доказательства в досудебных стадиях уголовного процесса: Учебное пособие. К.: НИиРИО КВШ МВД, 1991. 80 с.
 137. Манько Є.С. Поняття «підпис» на сучасному етапі розвитку науки. Теорія і практика судової експертизи і криміналістики: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції з нагоди 85-річчя доктора юридичних наук, професора Ніни Іванівни Клименко (м. Київ, 27 лютого 2018 року). Київ-Маріуполь: 2018, С. 206-208.
 138. Меленевська З.С. Судово-почеркознавча експертиза: навч.-метод. посіб. / З.С. Меленевська, Є.Ю. Свобода, А.І. Шаботенко; за ред. І.П. Красюка. Укр. Центр духовної культури, 2007. 280 с.
 139. Меленевська З.С., Ковальов К.М., Шпакович Н.Г. Методика дослідження

- підписів. Київ: ДНДЕКЦ МВС України. 2009. 21 с.
140. Мельник Д.В. Кількісна автоматизована методика встановлення справжності (несправжності) малоінформативних підписів. К.: ДНДЕКЦ МВС України, 2012. 31 с.
 141. Мельник Д.В. Дослідження малоінформативних підписів методом структурно-геометричних характеристик: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09; Нац. ун-т держ. податк. служби України. Ірпінь, 2012. 18 с.
 142. Мельник Д.В. Дослідження малоінформативних підписів методом структурно-геометричних характеристик: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Ірпінь, 2012. 21 с.
 143. Мельников І.М. Актуальні питання криміналістичного дослідження та перспективи захисту українських паспортів і посвідчень особи нового зразка. Техническая экспертиза документов: проблемы и развитие: сб. матер. междунар. науч.-практ. конфер (20–21 октября 2005 г., г. Киев) / сост. К.Н. Ковалев, Т.В. Тимофеева К.: ИПЦ МВД Украины, 2006. С. 191–194.
 144. Можар И.М. О возможностях решения неидентификационных вопросов при исследовании рукописей, выполненных со значительным разрывом во времени. *Криминалистика и судебная экспертиза*. Киев, 1968. Вып. 5. С. 184-186.
 145. Моїсєєв О.М. Експертні технології в судово-експертній діяльності: теоретичні засади та практика використання. 2011 р.
 146. Надгорный Г.М. Актуальные вопросы дальнейшего развития судебной экспертизы в украинской ССР. *Криминалистика и судебная экспертиза*. Киев, 1967. Вып. 4. С. 168–169.
 147. Надгорный Г.М. О понятии предмета судебной экспертизы. *Криминалистика и судебная экспертиза*. Киев: Вища шк., 1989. Вып. 38. С. 10-15.
 148. Надгорный Г.М. Предмет судебно-экспертной отрасли и предмет судебной экспертизы. *Криминалистика и судебная экспертиза*. Киев:

- РИО МВД СССР, 1976. Вып. 13. С. 42.
149. Наказ Міністерства юстиції України від 27.07.2015 р. N 1350/5
 150. Наранович О.В. Установлення послідовності виконання штрихів записів і підписів, виконаних пастами для кулькових ручок, та штрихів текстів і зображень, виконаних електронографічним способом, за відсутності ділянок їх взаємного перетину. *Актуальні питання судової експертизи та криміналістики: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 90-річчю створення ХНДІСЄ ім. М.С. Бокаріуса (Харків, 7–8 листоп. 2013 р.)*. Харків: Право, 2013. С. 140–141.
 151. Науменко С., Брюхань С., Катарага О. Деякі аспекти експертного дослідження текстів малого обсягу. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. Вип. 2 (24). 2021. С. 123—135.
 152. Неня О.В. Оптичні методи експертних досліджень мікрооб'єктів: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ. 2016. 260 с.
 153. Орлова В.Ф. Состояние теоретических и экспериментальных разработок в области проблемы комплексного исследования подписей и перспективы их развития. Проблемы комплексного криминалистического исследования подписей: матер. Всесоюз. науч.-практ. семин. (Харьков, 29–31 окт. 1985 г.). М.: ВНИИСЭ, 1986. С. 3–17.
 154. Орлова В.Ф. Судебно-почерковедческая экспертиза. Особенная часть. Исследование малообъемных почерковых объектов. М.: РФЦСЭ при Минюсте России, 2011.
 155. Орлова В.Ф. Судебно-почерковедческая экспертиза: общая часть. М., 2006. С. 144.
 156. Орлова В.Ф., Шляхов А.Р. Принципы классификации задач криминалистической экспертизы. Актуальные проблемы теории судебной экспертизы. М., 1984. 187 с.
 157. Орлова Т.В. Теоретические основы и практика криминалистического исследования подписей: дис. ... канд. юр. наук: 12.00.09. М., 2003. 165 с.
 158. Осика І.М., Щербаковський М.Г., Щербаковська Л.П. Сучасні засоби

- технічної підробки паперових документів та способи їх розпізнання. Проблеми боротьби з організованою злочинністю в регіоні (на матеріалах Харківської та Полтавської областей): Зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конференції [Харків] 26-27 квіт. 1999. С. 227-230.
159. Осипенко І.П., Пророченко В.В. Висновок експерта в досудовому розслідуванні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 2. С. 339—402. DOI: 10.32782/2524-0374/2020-2/104 (дата звернення: 20.02.2022).
 160. Основи судової експертизи: навчальний посібник для фахівців, які мають намір отримати або підтвердити кваліфікацію судового експерта / авт.-уклад.: Л.М. Головченко, А.І. Лозовий, Е.Б. Сімакова-Єфремян та ін. Харків, 2016. 928 с.
 161. Палий В. Криминалистическое исследование документов, изготовленных на знакопечатающих устройствах. Киев: РИО МВД УССР, 1989. 196 с.
 162. Папаспираки А.К. К исследованию подписей. Сб. работ Одесского НИИСЭ. [Под ред. М.А. Кравцова]. Одесса, 1948. Вып. 1. С. 41—50.
 163. Петрова І.А. Теоретико-правові та організаційно-методологічні засади регулювання судово-товарознавчих експертиз споживчих товарів». 2012 р.
 164. Пиріг І.В. Теоретичні основи експертного забезпечення досудового розслідування. 2015 р.
 165. Пиріг І.В., Бідняк Г.С. Використання спеціальних знань на досудовому розслідуванні: навч. посібник / І.В. Пиріг, Г.С. Бідняк. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2019. 140 с.
 166. Подполуха М.М. Проблемы внедрения в экспертную практику автоматизированных комплексов по исследованию малообъемных почерковых объектов с целью решения идентификационных задач. Актуальні питання стандартизації судово-експертного забезпечення правосуддя в Україні. Перспективи розвитку : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., присв. 105-річчю судової експертизи в Україні та 95-річчю з

- дня народження академіка М.Я. Сегая (м. Київ, 4-5 липня 2018 р.) / КНДІСЕ Мінюсту України; за заг. ред. д.ю.н. О.Г. Рувіна; уклад. А.О. Полтавський, О.В. Юдіна, Ю.Б. Форіс. – К., 2018. С. 161-164. URL: <https://m3rkxutm8pk3eqapl5ynjvb3gjps8ua0.cdn-freehost.com.ua/wp-content/uploads/2021/06/123456789.pdf>.
167. Полевой Н.С. О некоторых методологических проблемах экспертного исследования документов. Вопросы теории криминалистики и судебной экспертизы: Сб. науч. трудов ВНИИСЭ. М., 1969. Вып. 2. 90 с.
 168. Полянський А., Юодкайте-Гранскієнє Г. Щодо класифікації завдань загальної теорії судової експертизи і практичної судово-експертної діяльності (оглядова стаття). Теорія та практика судової експертизи і криміналістики: зб. наук. пр. / редкол.: О.М. Ключев, В.Ю. Шепітько та ін. Харків: Право, 2020. Вип. 22. С. 179-192. DOI: <https://doi.org/10.32353/khrife.2.2020.13>.
 169. Попович І.І. Плюралізм думок щодо поняття документа у криміналістиці. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Право, 15, 2011. С. 95–98.
 170. Потапов С.М. Принципы криминалистической идентификации. *Советское государство и право*. М., 1940. № 1. С. 42–47.
 171. Потапов С.М. Научное почерковедение. Советское государство и право. 1940. № 12. С. 80–88.
 172. Про електронний цифровий підпис: Закон України від 22 травня 2003 р. № 852-IV // Відомості Верховної Ради України. 2003. № 36. Ст. 276.
 173. Про затвердження Інструкції з організації проведення та оформлення експертних проваджень у підрозділах Експертної служби Міністерства внутрішніх справ України: наказ МВС України від 17 лип. 2017 р. № 591. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1024-17#Text>
 174. Про затвердження Правил організації діловодства та архівного зберігання документів у державних органах, органах місцевого самоврядування, на підприємствах, в установах і організаціях : наказ Міністерства юстиції

- України від 18 черв. 2015 р. № 1000/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0736-15> (дата звернення: 18.12.2019).
175. Про судову експертизу: Закон України від 25.02.1994 № 4038-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12#Text>
 176. Пройдаков Е.М., Теплицький Л.А. Англо-український тлумачний словник з обчислювальної техніки, Інтернету і програмування Вид. 2-ге, переробл. і допов. Київ: Вид. дім «СофтПрес», 2006. – 824 с.
 177. Прохоров-Лукін Г.В. Судова експертиза: поняття та види об'єктів інтелектуальної власності. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 6/2016. С. 17–24. URL: <http://www.inprojournal.org/wp-content/uploads/2016/12/0616-1-017-024.pdf>
 178. Рейсс Р.А. Научная техника расследования преступлений: курс лекций, прочтенных в г. Лозанне профессором Рейссом чинам русского судебного ведомства летом 1911 года /под ред. С.Н. Трегубова. СПб., 1912. 178 с.
 179. Романюк Б.В. Сучасні теоретичні та правові проблеми використання спеціальних знань у досудовому слідстві: моногр. Б.В. Романюк. К.: Національна академія внутрішніх справ України, 2002. С. 130.
 180. Рувін О.Г., Полтавський А.О., Бондар М.Є. та ін. Розробка експертних методик: зміст, структура, оформлення (з урахуванням міжнародних стандартів систем управління якістю, адаптованих в Україні): метод. рек. / КНДІСЕ. Київ, 2015. 76 с.
 181. Сабадаш В. П. Криміналістика [текст] : навч. посіб./ В. П. Сабадаш, М. О. Ла-ркін – К. : «Центр учбової літератури», 2013. – 228 с.
 182. Савчук О.Ю. До питання мультидисциплінарності сучасної почеркознавчої науки к вопросу мультидисциплинарности современной почерковедческой науки. Актуальні питання судової експертології, криміналістики та кримінального процесу : мат. міжн. наук.-практ. конф. (м. Київ, 05.11.2019 р.) / за заг. ред. О.Г. Рувіна, Н.В. Нестор; уклад. О.І. Жеребко, А.О. Полтавський, О.В. Юдіна. К.: КНДІСЕ Мін'юсту України, 2019. С. 490-494.

183. Савчук О.Ю. Про розвиток почеркознавчої науки в історичному та перспективному контексті. Вісник ОНДІСЕ. Вип. 5, 2019. С. 320-324.
184. Салтевский М.В. Криміналістика: підручник: у 2 ч. Ч.1. Харків : Консум, Основа, 1999. 416 с.
185. Салтевський М.В. Криміналістика (у сучасному викладі): підручник. Київ, 2006. 588 с.
186. Свобода Є.Ю. Судово-почеркознавчі дослідження підписів: сучасні можливості. Криміналістика и судебная экспертиза. К., 2013. Вип. 58. С. 235–244.
187. Свобода Є.Ю., Антонюк П.Є., Михальчук Т.В. Генеза наукових досліджень судового почеркознавства в Україні (XX–XXI століття). Право і суспільство, Вип. 1. 2021. С. 258-264. DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2021.1.39>.
188. Сегай М.Я., Стринжа В.К. Судебная экспертиза материальных следов-отображений (проблемы методологии). К.; Ін Юре, 1997. 174 с.
189. Сезонов В.С. Генезис криміналістичного дослідження документів як галузі криміналістичної техніки. *Право і безпека*. 2020. № 2 (77). С. 133-140.
190. Сиротенко Н.В., Абросимова В.Г., Свиридова Л.В. Особливості вирішення питань комплексного дослідження підписів, *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. Вип. 19. 2019. Харків., С. 511-523.
191. Сиротенко Н., Тамошюнайте Р., Абросимова В. Експертне дослідження коротких підписів. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики: зб. наук. пр.* 2020. Вип. 22. С. 293—303. DOI: <https://doi.org/10.32353/khrife.2.2020.23> (дата звернення: 22.08.2021).
192. Сиротенко Н., Тамошюнайте Р. та Абросимова В. Вирішення окремих інтеграційних завдань у судово-почеркознавчій експертизі. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2021. Випуск 3 (25), с. 135-152. DOI: <https://doi.org/10.32353/khrife.3.2021.10>.

193. Сімакова-Єфремян Е.Б. Класифікація завдань комплексної експертизи контактної взаємодії об'єктів. Теорія та практика судової експертизи і криміналістики / ред. кол. М.Л. Цимбал, В.Ю. Шепітько, Л.М. Головченко та ін. Х. : Право, 2004. Вип. 4. С. 572.
194. Сімакова-Єфремян Е.Б. Науково-методичні проблеми комплексних судово-експертних досліджень. *Теорія та практика судової експертизи та криміналістики*. Х., 2009. Вип. 9. С. 185-195.
195. Сімакова-Єфремян Е.Б. Теоретико-правові та методологічні засади комплексних судово-експертних досліджень: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук. Х.: НЮУ ім. Я. Мудрого, 2017. 38 с.
196. Сімакова-Єфремян Е.Б., Балинян Т.Є., Дереча Л.М. Про критерії оцінювання методик проведення судових експертиз в Україні. Теорія та практика судової експертизи і криміналістики: зб. наук. пр. Харків, 2010. Вип. 10. С. 151-161.
197. Скригонюк М.І. Криміналістична термінологія : [навч. посіб.] / М.І. Скригонюк. К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2003. 125 с.
198. Слободян Я.І. Методика проведення судових експертиз: проблемно-орієнтувальний аналіз. Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика). 2013. № 1 (29). С. 267.
199. Словарь основных терминов судебных экспертиз/ Под. ред. А.И. Винберга, А.Р. Шляхова, А.А. Эйсмана. М.: ВНИИСЭ, 1980. 96 с.
200. Словник термінів «Термінологічний словник з судової почеркознавчої експертизи»: звіт про НДР (остаточний) / КНДІСЕ; керівник: В.С. Костецький, викон: І.В. Білоус, І.П. Красюк, Я.Р. Полтавська, І.М. Тарасюк, І.Ю. Рябенко, М.П. Молибога, О.А. Гуменський, О.О. Довгань, Н.С. Олійник, Т.П. Кривак, Н.М. Баюрко. 0119U0001896. К., 2020. 53 с.
201. Словник іноземних слів / за ред. чл.-кор. АН УРСР О.С. Мельничука. Київ: Українська радянська енциклопедія, 1977. 776 с.

202. Солнцева Л.Ф. Идентификация личности по подписям. М., 1960. 141 с.
203. Соломаха Ю.В., Ніколайчук Т.В. Теоретичні основи багатооб'єктної судово-почеркознавчої експертизи. *Вісник ОНДІСЕ*. Випуск 5, 2019. С. 328-330.
204. Судебно-почерковедческая экспертиза. Общая часть. Вып. 1: (метод. пособие для экспертов, следователей, судей). Под общ. ред. В.Ф. Орловой. М., 1988.
205. Судебно-почерковедческая экспертиза. Общая часть. Вып. 2: (метод. пособие для экспертов, следователей, судей) / под общ. ред. В.Ф. Орловой. М., 1989.
206. Судова експертологія: курс лекцій для підготовки здобувачів освітнього ступеня «магістр» за спеціальністю 081 «Право» та 292 "Правоохоронна діяльність" / Тертишник В. М., Варава В. В., Сачко О. В. / За заг. ред. д.ю.н, професора В. М. Тертишника. Дніпро: ЛПРА, 2021 208 с.
207. Судово-почеркознавча експертиза у кримінальних провадженнях про корупційні правопорушення [Текст] : метод. рекомендації / В.В. Юсупов, Є.Ю. Свобода, О.М. Шрамко, Ю.О. Пілюков, А.А. Саковський. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2023. 46 с.
208. Сукманюк О.А. К вопросу идентификационного исследования подписей, выполненных при помощи технических приемов. Экспертное обеспечение правосудия на современном этапе судебно-правовой реформы : сбор. науч.-прак. матер. Симферополь, 2000. С. 254-257.
209. Сучасні напрями розвитку судової експертизи та криміналістики : тези доп. наук.-практ. конф., присвяч. пам'яті засл. проф. М.С. Бокаріуса (м. Харків, 20 груд. 2016 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ ; М-во юстиції України, Харків. НДІ суд. експертиз ім. Засл. проф. М.С. Бокаріуса. – Харків : ХНУВС, 2016. – 316 с
210. Тактика використання спеціальних знань у формі судової експертизи в процесі розслідування і розкриття злочинів: Моногр. / В.О. Комаха, Г.Ф. Кривда та інші; За заг. ред. Комахи В.О.; Одеська національна юридична

- академія. — Чернівці : Золоті литаври, 2004. — С. 56-61.
211. Терзиев Н.В., Эйсман А.А. Введение в криминалистическое исследование документов. М. : Госюриздат, 1949. 123 с.
 212. Тищенко В.В., Подобний О.О. Криміналістика : навчально-методичний посібник / Тищенко В.В., Подобний О.О. — Одеса : Видавництво «Юридика», 2022. — 236 с.
 213. Тихенко С.И., Лисиченко В.К. Развитие криминалистики в Украинской ССР за 50 лет Советской власти. *Криминалистика и судебная экспертиза*. К.: РИО МООП УССР, 1967. Вып. 4. С. 7–32.
 214. Трегубов С.Н. Основы уголовной техники. Научно-технические приемы расследования преступлений: практическое руководство для судебных деятелей. Москва: Изд. юрид. кн. склада «Право», 1915. 334 с.
 215. Трегубов С. Судебная экспертиза документов (современное ее положение). *Закон и Суд: Вестник Русского юридического общества*. 1930. № 16. С. 507–510.
 216. Удовенко Ж.В. Криміналістика. Навчальний посібник. Київ : Центр учбової літератури, 2016. 320 с.
 217. Українська мова: Енциклопедія / НАН України, Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні, Інститут української мови; редкол.: В. М. Русанівський (співголова), О. О. Тараненко (співголова), М. П. Зяблюк та ін. 2-ге вид., випр. і доп. К.: Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 2004. 824 с.
 218. Установление технической подделки подписей. *Криминалистическая экспертиза*. Вып. 4. М.: РИО МООП СССР, 1966. С. 57–64.
 219. Философский энциклопедический словарь. М.: Инфра, 1997. 576 с.
 220. Філософський енциклопедичний словник / НАН України, Ін-т філософії імені Г.С. Сковороди // редкол.: В.І. Шинкарук (голова) та ін. Київ : Абрис, 2002. VI. С. 438.
 221. Хижняк Є.С. Тактичні прийоми проведення слідчого огляду документів. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. № 3/2017. С. 207-211.
 222. Хомутенко О.В., Кудряшова С.В. Про предмет і об'єкт судової

- економічної експертизи. Теорія та практика судової експертизи і криміналістики: зб. наук. пр. 2010. Вип. 10. Харків, 2010. С. 553-561.
223. Цимбал П.В., Сіренко О.В., Линник О.В., Антонюк А.Б. Актуальні питання судової експертизи (у питаннях та відповідях): навч. посіб. Ірпінь: Університет ДФС України, 2019. 186 с.
 224. Цымбал А.В. Ключевые аспекты методических подходов при установлении абсолютного времени выполнения реквизитов документов с использованием газохроматографического метода исследований. *Криминалистика и судебная экспертиза*. 2013. № 58 (1). С. 256–267. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/krise_2013_58\(1\)__34](http://nbuv.gov.ua/UJRN/krise_2013_58(1)__34). (Last accessed: 23.12.2021).
 225. Шведова О.В. Комплексне криміналістичне дослідження документів, виконаних за допомогою комп'ютерних технологій : Дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2006. 259 с.
 226. Шевченко Б.И. О некоторых улучшениях методики криминалистического исследования подписей. *Теория и практика криминалистической экспертизы*. М.: Госюриздат, 1955. Сб. 1. С. 58–73.
 227. Шепітько В. Криміналістика: Курс лекцій. Видання третє. Х.: «Одиссей». 2009. 368 с.
 228. Шеремет А.П. Криміналістика: навч. пос. [для студ. вищ. навч. закл.] / А.П. Шеремет [2-ге вид.]. К.: Центр учбової літератури, 2009. 472 с.
 229. Щербаковский М.Г. Гносеологічні та правові підстави класифікації об'єктів судової експертизи. Теорія та практика судової експертизи і криміналістики: зб. наук. праць / ред. кол. М.Л. Цимбал, В.Ю. Шепітько, Л.М. Головченко та ін. Х. Право, 2010. С. 177–185.
 230. Щербаковський М.Г. Проведення та використання судових експертиз у кримінальному провадженні: монографія. Харків : В деле, 2015. 560 с.
 231. Щербаковський М.Г. Теоретико-методологічні та праксеологічні засади судових експертиз у кримінальному процесі. 2016 р.
 232. Щербаковський М.Г. Типові завдання судово-експертного дослідження.

- Право і безпека*. 2016. № 4 (63). С. 6-11.
233. Щербанюк Д.В. Генеза уявлень про межі експертної ініціативи в кримінальному провадженні. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2017. Вип. 6. Т. 2. С. 226.
 234. Шкабаро В.М., Біла А.В., Воронін В.В. Правові аспекти проведення почеркознавчого дослідження. *Вісник Університету імені Альфреда Нобеля. Серія «Право»*, 2022, с. 50-56. DOI: 10.32342/2709-6408-2022-1-4-5
 235. Юдіна І.В. Актуальні питання криміналістичного дослідження документів зі зміненним первинним змістом. *Криміналістичний вісник* № 2 (30), 2018, с. 78-91. DOI: 10.37025/1992-4437/2018-30-2-78.
 236. Юнацький О.В. Конспект лекцій з дисципліни «Експертологія». – Дніпро, 2016, с. 126-129.
 237. Юсупов В.В. Криміналістика в Україні у XX–XXI століттях: монографія. Київ: ФОП Маслаков, 2018. 556 с.
 238. Якимов И.Н. Криминалистика. Руководство по уголовной технике и тактике. Новое издание, перепечатанное с издания 1925 г. М.: ЛексЭст, 2003. 496 с.
 239. Adhikari G., Roy S., Dasgupta T., Pradhan T. A Novel Technique for Unwarping Curved Handwritten Texts Using Mathematical Morphology and Piecewise Affine Transformation. 9th International Conference on Computing, Communication and Networking Technologies (ICCCNT), 2018. P. 1–7.
 240. Amend K. & Ruiz M.S. (1980). *Handwriting analysis: The complete basic book*. North Hollywood, CA: New Castle Publishing Co., Inc.
 241. Balreira D.G., Filho D.M., Walter M. Assessing similarity in handwritten texts. *Pattern Recognition Letters*. 138, 2020. P. 447–454.
 242. Georgiou N., Morgan R.M., French J.C. The Shifting Narrative of Uncertainty: a Case for the Coherent and Consistent Consideration of Uncertainty in Forensic Science. *Australian Journal of Forensic Sciences*. 2022-07-31. Pp. 6—9. DOI: 10.1080/00450618.2022.2104370 (дата звернення: 04.12.2022).

243. Hamasaki N., Nakamura K., Nitta N., Babaguchi N. Discrimination between Handwritten and Computer-Generated Texts using a Distribution of Patch-Wise Font Features. *Asia-Pacific Signal and Information Processing Association Annual Summit and Conference (APSIPA ASC)*, Lanzhou, China, 2019. P. 1665–1671.
244. Khyzhniak Ye. S. (2017). Taktychni pryimy provedennia slidchoho ohliadu dokumentiv. Aktualni problemy vitchyznianoï yurysprudentsii, 3, 207–211.
245. Koziczak A. Metody pomiarowe w badaniach pismoznawczych. Krakow, 1997.
246. Krasiuk I.P. Problems of Forensic Handwriting Examination in the Analysis of Signatures and Short Notes. *Scientific Journal of the National Academy of Internal Affairs*. Vol. 27, No. 1. 2022. pp. 73-78.
247. Kravets P.N. Problems of forensic examination of documents and ways to solve them. *BIT Law Sciences*, 1(2), 2017. 22-25.
248. Luria G. & Rosenblum S. (2009). Comparing the handwriting behaviours of true and false writing with computerized handwriting measures. *Applied Cognitive Psychology*.
249. Ottinger T., Rasmusson B., Segerstad C.H.A., Merck M., Goot F.V.D., Olsen L., Gavier-Widen D. (2014). *Forensic veterinary pathology, today's situation and perspectives*. *Journal of Comparative Pathology*. Vol. 175. Is. 18. DOI: 10.1136/vr.102306.
250. Popovych I. I. (2011). Pliuralizm dumok shchodo poniattia dokumenta u kryminalistytsi. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu*. Serii: Pravo, 15, 95–98.

Таблиця
підсумків проведення анкетування з дослідження підписів і коротких
записів, виконаних за допомогою технічних прийомів та засобів

I. Анкетування проведено серед експертів Експертної служби МВС України та Мін'юсту України.

II. В анкетуванні взяли участь 100 респондентів.

№	Запитання	Варіанти відповідей	Усього осіб у %
1.	В якому підрозділі працюєте?	Відділ почеркознавчих досліджень	64
		Відділ технічних досліджень документів	36
2.	Стаж роботи?	від 1 до 5 років	35
		від 5 до 10 років	41
		від 10 до 15 років	13
		від 15 та більше років	11
3.	Чи доцільно, на Вашу думку, нормативно визначити можливість проведення судової почеркознавчої експертизи одним експертом, який має спеціальні знання як у галузі почеркознавчої, так і техніко-криміналістичної експертизи документів?	Так, це значно оптимізує проведення почеркознавчої експертизи	77
		Визначена на сьогодні методика є оптимальною й удосконалення не потребує	17
		Ваш варіант	3

		Вагаюсь відповісти	3
4.	Чи доцільне розроблення єдиної методики дослідження підписів та коротких записів?	Так, зазначені об'єкти письма є дуже близькими за соєю інформативністю	76
		Не доцільне	15
		Вагаюсь відповісти	9
5.	Що, на Вашу думку, слід розуміти під об'єктом судової почеркознавчої експертизи?	Явища, процеси та події об'єктивної дійсності, які стосуються рукописних текстів	6
		Матеріальні носії інформації	19
		Це збірне поняття, що включає явища, процеси та події об'єктивної дійсності, які стосуються рукописних текстів, а також матеріальні носії інформації, які відображають дані явища, процеси та події	72
		Вагаюсь відповісти	3
5.	До яких завдань відноситься установлення способу виконання	Діагностичні	55
		Ідентифікаційні	28

	(нанесення) підпису, короткого запису?	Інтеграційний характер	17
6.	На яких носіях у Вашій практиці зазвичай зустрічалась почеркова інформація у вигляді підписів, коротких записів?	Офіційний письмовий акт	84
		Паперові пакети, коробки, упаковки	12
		Непаперові пакети, коробки, упаковки	4
7.	Чи вважаєте Ви, що варто розрізняти способи технічної підробки підписів і коротких записів за допомогою технічних прийомів та засобів?	так, однозначно	88
		ні	8
		Вагаюсь відповісти	4
8.	Як ви вважаєте, чи застосовний до проведення криміналістичного дослідження підписів та коротких записів загальноприйнятий поділ експертного дослідження на чотири стадії: (підготовчу; аналітичну; оцінки одержаних результатів; формулювання висновків та оформлення результатів проведеного дослідження)?	Так	89
		Ні	4
		Вагаюсь відповісти	7
9.	Як Ви вважаєте, чи повинен судовий експерт володіти декількома спеціальностями, зокрема й спеціальностями 1.1, 2.1, з метою проведення судової	так,	63
		ні, не потрібно, в цьому немає необхідності	35

	почеркознавчої експертизи?		
		Вагаюсь відповісти	2
10.	При проведенні почеркознавчої експертизи вирішення питання щодо встановлення способу нанесення підписів і коротких записів, а також щодо можливості їх виконання за допомогою технічних прийомів та засобів, є:	невід'ємною частиною судово-почеркознавчої експертизи	53
		складовою комплексної експертизи	38
		інше	0
		Вагаюсь відповісти	9
	ІНШІ ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ, ЯКІ СЛІД ВИСВІТЛИТИ У ДИСЕРТАЦІЙНОМУ ДОСЛІДЖЕННІ ТА у 3 РОЗДІЛІ РОБОТИ		

ЗАТВЕРДЖУЮ

Перший проректор
Львівського державного університету
внутрішніх справ
кандидат юридичних наук, професор
полковник поліції

Тарас СОЗАНСЬКИЙ

2023

АКТ04.09 2023

Львів

№ 78

**Про впровадження результатів дисертації
Красюка Ігоря Петровича на тему
«Криміналістичне дослідження підписів і
коротких рукописних записів, виконаних за
допомогою технічних прийомів та засобів» в
освітній процес ЛьвДУВС**

Уклала експертна комісія з виявлення, узагальнення та впровадження позитивного досвіду роботи у складі:

- начальника відділу забезпечення якості освіти та методичної роботи кандидата юридичних наук, доцента Руслана СТРОЦЬКОГО;
- начальника відділу організації наукової роботи кандидата юридичних наук майора поліції Людмили ПАВЛИК;
- декана факультету № 1 ІПФНП кандидата юридичних наук, доцента підполковника поліції Руслана ШЕХАВЦОВА;
- завідувача кафедри кримінального процесу та криміналістики факультету № 1 ІПФНП кандидата юридичних наук, доцента підполковника поліції Андрія ХИТРИ;
- директора загальної бібліотеки Ірини КРАВЕЦЬ.

Комісія відповідно до наказу по університету від 16 серпня 2023 року № 270 розглянула й узагальнила матеріали дисертації, поданої на здобуття наукового ступеня доктора філософії в галузі знань 08 «Право» за спеціальністю 081 «Право» та наукові праці аспіранта Державного податкового університету Красюка Ігоря Петровича за темою «Криміналістичне дослідження підписів і коротких рукописних записів, виконаних за допомогою технічних прийомів та засобів».

Проаналізовано основні результати дослідження Красюка І.П., зокрема наукові праці, в яких опубліковані теоретичні положення дисертації:

1. Красюк І.П., Сухомлин Я.С., Тарасюк І.М., Молибога М.П. Дослідження підписів, які виконані за допомогою технічних прийомів та засобів. *Криміналістика і судова експертиза*. Вип. 65. Київ, 2020. С. 344-349. DOI: <https://doi.org/10.33994/kndise.2020.65.33>

2. Krasiuk I. P. Problems of Forensic Handwriting Examination in the Analysis of Signatures and Short Notes. *Scientific Journal of the National Academy of Internal Affairs*. Vol. 27, No. 1. 2022. pp. 73-78. DOI: <https://doi.org/10.33270/0122271.73>

3. Ortynska N., Baranyak V., Tsyliuryk I., Koniushenko Ya., Krasiuk I. Investigation and justice of crimes committed under war conditions in Ukraine. *Questiones Politicas*. 2022. No. 73 (40). [Web of science]. pp. 311–329. DOI: <https://doi.org/10.46398/cuestpol.4073.1>

4. Красюк І.П. Підписи і короткі рукописні записи як об'єкти експертних досліджень. *Криміналістика і судова експертиза*. Київ, 2022. Вип. 67. С. 438-447. DOI: <https://doi.org/10.33994/kndise.2022.67.44>

5. Красюк І.П., Лисенко В.В. Розвиток і сучасний стан вивчення проблематики дослідження підписів і коротких рукописних записів, виконаних за допомогою технічних прийомів та засобів. *Криміналістика і судова експертиза*. Київ, 2023. Вип. 68. С. 321-330. DOI: <https://doi.org/10.33994/kndise.2023.68.32>

6. Красюк І.П. Документи як матеріальні носії інформації про підписи і короткі записи, виконані за допомогою технічних прийомів та засобів. *Процесуальне та криміналістичне забезпечення досудового розслідування: мат. наук.-практ. сем. (02 грудня 2022 р.)*. Львів: ЛьвДУВС. 2022. С. 58-60.

7. Красюк І.П. Установлення факту наявності чи відсутності ознак технічної підробки під час дослідження підписів та коротких записів. *Кримінальне провадження в умовах воєнного стану: нормативно-правові, методологічні та праксеологічні аспекти: мат. міжнар. наук.-практ. конф. (30 травня 2022 р.)*. Одеса: ОДУВС, 2022. Ч. 1. С. 51-53.

8. Красюк І.П. Методологічні основи судово-почеркознавчого дослідження малих за обсягом рукописних текстів. *Актуальні питання кримінального провадження у сучасних умовах: мат. наук.-практ. конф. (31 травня 2023 р.)*. Одеса: ОДУВС, 2023. С. 134-137.

На основі проведеного аналізу комісія дійшла висновку, що наукові праці Красюка І.П. містять науково обґрунтовані теоретичні положення і практичні рекомендації, що дає підстави запровадити їх для використання в освітньому процесі Львівського державного університету внутрішніх справ, зокрема при викладанні навчальних дисциплін «Криміналістика», «Кримінальний процес» та «Методика розслідування окремих видів кримінальних правопорушень», а також рекомендувати до вивчення під час самостійної підготовки здобувачів вищої освіти освітнього ступеня «бакалавр» та «магістр».

Члени комісії:

Людмила ПАВЛИК

Руслан СТРОЦЬКИЙ

Руслан ШЕХАВЦОВ

Андрій ХИТРА

Ірина КРАВЕЦЬ

ЗАТВЕРДЖУЮ

Заступник директора
Київського науково-дослідного
інституту судових експертиз
МЮ України, доктор юридичних наук,
старший дослідник

Наталія НЕСТОР

2023

АКТ

Київ

№ 15

01/11/2023

**Про впровадження наукових розробок
дисертації на здобуття наукового
ступеня доктора філософії Ігоря
Красюка «Криміналістичне
дослідження підписів і коротких
рукописних записів, виконаних за
допомогою технічних прийомів та
засобів» у практичну діяльність
КНДІСЕ МЮ України**

Комісія у складі: завідувача лабораторії організації наукової, методичної діяльності, нормативного забезпечення, міжнародного співробітництва та підготовки експертів, доктора юридичних наук, доцента, Антона Полянського, завідувача відділу наукової та нормативно-методичної діяльності, кандидата юридичних наук, доцента, Олега Бауліна, провідного наукового співробітника лабораторії криміналістичних видів досліджень, кандидата юридичних наук, Миколи Молибоги, склали даний акт про те, що результати здобувача дисертаційного дослідження наукового ступеня доктора філософії Ігоря Красюка впроваджені в практичну діяльність КНДІСЕ МЮ України при проведенні судової почеркознавчої та технічної експертизи документів.

Члени комісії**Антон ПОЛЯНСЬКИЙ****Олег БАУЛІН****Микола МОЛИБОГА**

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:

які відображають основні наукові результати дисертації:

1. Красюк І.П., Сухомлин Я.С., Тарасюк І.М., Молибога М.П. Дослідження підписів, які виконані за допомогою технічних прийомів та засобів. *Криміналістика і судова експертиза*. Вип. 65. Київ, 2020. С. 344-349. URL: <https://digest.kndise.gov.ua/archive/criminalistics-and-forensics-2020/>

2. Krasiuk I.P. Problems of Forensic Handwriting Examination in the Analysis of Signatures and Short Notes. *Scientific Journal of the National Academy of Internal Affairs*. Vol. 27, № 1. 2022. pp. 73-78. URL: <https://elar.naiu.kiev.ua/server/api/core/bitstreams/e6797d54-2fdd-4c90-b6a8-89beb0bae91b/content>

3. Красюк І.П. Підписи і короткі рукописні записи як об'єкти експертних досліджень. *Криміналістика і судова експертиза*. Київ, 2022. Вип. 67. С. 438-447. URL: <https://digest.kndise.gov.ua/archive/criminalistics-and-forensics-2022/>

4. Красюк І.П., Лисенко В.В. Розвиток і сучасний стан вивчення проблематики дослідження підписів і коротких рукописних записів, виконаних за допомогою технічних прийомів та засобів. *Криміналістика і судова експертиза*. Київ, 2023. Вип. 68. URL: <https://digest.kndise.gov.ua/archive/criminalistics-and-forensics-2023/>

5. Ortynska N., Baranyak V., Tsyliuryk I., Koniushenko Ya., Krasiuk I. Investigation and justice of crimes committed under war conditions in Ukraine. *Questiones Políticas*. 2022. No. 73 (40). pp. 311–329. <https://www.webofscience.com/wos/woscc/full-record/WOS:000837182800018> (Web of science).

які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

6. Красюк І.П. Документи як матеріальні носії інформації про підписи і

короткі записи, виконані за допомогою технічних прийомів та засобів. *Процесуальне та криміналістичне забезпечення досудового розслідування: мат. наук.-практ. сем. (02 грудня 2022 р.).* Львів: ЛьвДУВС. 2022. С. 58-60.

7. Красюк І.П. Установлення факту наявності чи відсутності ознак технічної підробки під час дослідження підписів та коротких записів. *Кримінальне провадження в умовах воєнного стану: нормативно-правові, методологічні та праксеологічні аспекти: мат. міжнар. наук.- практ. конф. (30 травня 2022 р.).* Одеса: ОДУВС, 2022. Ч. 1. С. 51-53.

8. Красюк І.П. Методологічні основи судово-почеркознавчого дослідження малих за обсягом рукописних текстів. *Актуальні питання кримінального провадження у сучасних умовах: мат. наук.-практ. конф. (31 травня 2023 р.)* Одеса: ОДУВС, 2023. С. 134-137.